

คำปรารภ

พุทธธรรม (ฉบับเดิม) นี้ เป็นตำราที่ทรงคุณค่าที่สุดในยุคปัจจุบัน ซึ่งท่านสามารถเลือกที่จะศึกษาส่วนใดส่วนหนึ่ง ตามแต่อุปนิสัยโดยไม่จำเป็นต้องอ่านตั้งแต่ต้น เหมือนอย่างตำราทั่วไป เนื้อหาของตำราเล่มนี้ ถูกจัดไว้อย่างเป็นระบบ และมีสารบัญชั้วเรื่องอย่างละเอียด เพื่อให้ท่านได้ทราบเนื้อความทุกส่วนของตำราเล่มนี้ อันเป็นประโยชน์ในการศึกษาพระพุทธศาสนา

คณะผู้จัดทำโครงการซีดีรอมพระไตรปิฎกและอรรถกถาไทย ฉบับธรรมทาน จึงทำการปรึกษากันเห็นควรที่จะนำหนังสือพุทธธรรม (ฉบับเดิม) นี้ บรรจุลงในแผ่นซีดีรอมของโครงการนี้ด้วย เพื่อแจกจ่ายและเผยแพร่ให้เป็นวงกว้างยิ่งขึ้นไป จึงได้ทำหนังสือเพื่อขออนุญาตและขอความเมตตาจากพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ซึ่งพระเดชพระคุณท่านก็ได้ให้ความเมตตาอนุญาตและมอบข้อมูลพุทธธรรม เพื่อให้บรรจุลงในซีดีรอมฉบับนี้ด้วย

คณะผู้จัดทำได้พัฒนาโปรแกรมเพื่อให้เหมาะกับพุทธธรรมได้ระดับหนึ่งและจะพัฒนาเพิ่มเติมหลังจากได้ข้อมูลพุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยายความ) ซึ่งเป็นชุดใหม่ และขณะนี้ยังอยู่ในระหว่างตรวจและแก้ไขปรับปรุง

ทางคณะผู้จัดทำต้องขอกราบขอบพระคุณอย่างสูง ในความเมตตาของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ที่ได้อนุญาตและมอบข้อมูลพุทธธรรม (ฉบับเดิม) เพื่อบรรจุลงในแผ่นซีดีรอมนี้ มา ณ โอกาสนี้ด้วย

(ดร. วรภัทร์ ภูเจริญ)

ประธานโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมทาน

๑๐ กรกฎาคม ๒๕๔๕

หนังสือถึงพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

๕ กรกฎาคม ๒๕๔๕

เรื่อง ขออนุญาตและข้อมูลพุทธธรรมเพื่อบรรจุในแผ่นซีดีรอมแจกเป็นธรรมทาน

กราบนมัสการ พระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

กระผม ดร. วรภัทร์ ภูเจริญ เจ้าของโครงการพระไตรปิฎก ฉบับธรรมทานและทีมงานมีความเห็นตรงกันว่า ควรนำคัมภีร์และตำราต่างๆ ของพระพุทธศาสนา ที่มีคุณค่าบรรจุลงในแผ่นซีดีรอม พร้อมโปรแกรมในการค้นหาเพื่อสะดวกในการพบปะและง่ายต่อการศึกษา เพื่อแจกจ่ายแก่สถานศึกษาต่างๆ และพุทธศาสนิกชน

ทั่วไป จำนวนประมาณ ๔๐,๐๐๐ แผ่น ขณะนี้ได้บรรจุคัมภีร์ต่างๆ เสร็จแล้ว อาทิเช่น พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง อรรถกถาของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย วิสุทธิมรรค มลिनทปัญหา บทสวดต่างๆ และสารานุกรม เป็นต้น.

คณะทำงานได้ปรึกษาเห็นควรว่า จะขอความกรุณาจากพระเดชพระคุณ เพื่อขออนุญาตและขอข้อมูลพุทธธรรมอันทรงคุณค่า อันเป็นสิ่งในความเข้าใจความหมายของพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง เพื่อบรรจุลงในแผ่นซีดีรอมชุดธรรมทานในการนี้ด้วย.

กระผมและคณะทำงานจึงทำหนังสือ ขออนุญาตและขอข้อมูลพุทธธรรม (ฉบับเดิม) ที่ยังไม่ได้ขยายความเพิ่มเติม มาบรรจุลงในแผ่นซีดีฉบับนี้ไว้ก่อน เนื่องจากจะปิดโครงการและนำออกแจกจ่ายประมาณกลางเดือนสิงหาคม ศกนี้.

กระผมและคณะทำงานหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ด้วยความเมตตาและกรุณาของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งมีต่อสานุศิษย์และพุทธศาสนิกชนทั่วไปมาโดยตลอด กระผมคงได้รับคำตอบอนุญาต และได้ข้อมูลพุทธธรรมโดยเร็ววัน เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจในการทำงานให้กับพระพุทธศาสนาสืบไป.

กราบแทนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

ดร. วรภัทร์ ภูเจริญ

(ดร. วรภัทร์ ภูเจริญ)

ประธานโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมทาน

ก.

อนุโมทนา

พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้อาจมีค่าสมนาคคุณ ที่โครงการตำราฯ จะต้องมอบให้แก่ผู้เขียนทุกท่านตามระเบียบ ซึ่งผู้เขียนได้ปฏิบัติตามหลักการที่ยึดถือประจำตัวตลอดมาว่า ไม่รับค่าตอบแทนใดๆ โดยได้บริจาคแก่มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งเป็นทุนชื่อ "วรรณไวทยาการ" กิ่งหนึ่งและบริจาคคืนแก่โครงการตำราฯ อีกกิ่งหนึ่ง เป็นอนุสรณ์แต่เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้น และแก้หนังสือ พุทธธรรม สืบมา

พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้อาจมีอนุสรณ์แต่เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้น และแก้หนังสือ พุทธธรรม เอง คือทุน "วรรณไวทยาการ" ที่มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และที่โครงการตำราฯ ซึ่งเกิดจากค่าสมนาคคุณ ที่โครงการตำราฯ จะต้องมอบให้แก่ผู้เขียนทุกท่านตามระเบียบ แต่ผู้เขียนได้บริจาคให้แห่งละกิ่งหนึ่ง เพราะปฏิบัติตามหลักการที่ยึดถือตลอดมาว่าไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ในโอกาสที่หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม มีการเปลี่ยนแปลง ที่เป็นผลบานปลายเนื่องจากการปรับปรุงเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ ซึ่งทำให้ปรากฏในรูปโฉมใหม่ และมีเนื้อหาสาระที่เสริมความรู้ความเข้าใจ

ขยายออกไป พระสงฆ์และอุบาสกอุบาสิกาหลายท่านมีศรัทธาและฉันทะที่จะเผยแพร่หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ปรับปรุงเพิ่มเติมนี้ ให้เป็นประโยชน์ทางธรรมทางปัญญาขยายกว้างขวางออกไป จึงได้แจ้งฉันทเจตนาที่จะจัดพิมพ์เป็นธรรมทานร่วมด้วย

การพิมพ์หนังสือแจกเป็นธรรมทานนั้น เป็นการให้อย่างสูงสุด ที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า เป็นทานอันเลิศ ชะนทานทั้งปวง เป็นการแสดงน้ำใจปรารถนาดีอย่างแท้จริงแก่ประชาชน ด้วยการมอบให้ซึ่งแสงสว่างแห่งปัญญาและทรัพย์อันล้ำค่าคือธรรม ที่จะเป็นหลักนำประเทศชาติให้พัฒนาไปในวิถีทางที่ถูกต้อง และเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขที่แท้และยั่งยืนแก่ชีวิตและสังคม

ขออนุโมทนา ท่านผู้ศรัทธา ที่ได้บำเพ็ญธรรมทานแห่งการให้ธรรมให้ปัญญาแก่ประชาชนครั้งนี้ ขออนุจริยาที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญแล้ว จงสัมฤทธิ์ผลให้ทุกท่านเจริญอกงามด้วยประโยชน์สุข และให้สังคมประเทศชาติวัฒนาสถาพร ด้วยพลังแห่งสัมมาทศณะและสัมมาปฏิบัติสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๔ กันยายน ๒๕๔๔

ขออนุโมทนา

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ

คุณไพบุลย์ และ รศ.ดร.ประไพศรี ศิริจักรวาล

พร้อมด้วยบุตรหญิงบุตรชาย คือ นางสาวอัจฉริยา

และนายอิสรียะ ศิริจักรวาล

คุณกานดา อารยางกูร

คุณนุบผา คณิตกุล

และท่านอื่นๆ

ในการบริจาค สำหรับพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม (ฉบับเดิม)

ฉบับปรับปรุงเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ เพื่อเป็นธรรมทาน

ข.

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

ก. ความเป็นมาถึงปัจจุบัน

หนังสือ "พุทธธรรม" โดยผู้เขียนเดียวกันนี้ ปัจจุบันมี ๒ ฉบับ คือ ฉบับเดิม และ ฉบับปรับปรุงและขยายความ

๑. พุทธธรรม ฉบับเดิม หน้า ๒๐๖ หน้า เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นตามคำอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย รวมอยู่ในหนังสือชุด "วรรณไวทยากร" ซึ่งโครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์มครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔ พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้นี้ มีอนุสรณ์แต่เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้น และแก้หนังสือ พุทธธรรม เอง คือทูน "วรรณไวทยากร" ที่มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย และที่โครงการตำราฯ ซึ่งเกิดจากค่าสมนาคุณ ที่โครงการตำราฯ จะต้องมอบให้แก่ผู้เขียนทุกท่านตามระเบียบ แต่ผู้เขียนได้บริจาคให้แห่งละกึ่งหนึ่ง เพราะปฏิบัติตามหลักการที่ยึดถือตลอดมาว่าไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

๒. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ คือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนั้นเอง แต่ได้เขียนแทรกเพิ่มขยายความ มีเนื้อหาเพิ่มมากขึ้นเป็น ๖ เท่าของฉบับเดิม (ปัจจุบันหน้า ๑๐๖๖ หน้า) ซึ่งคณะระดมธรรม และธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พิมพ์ต่อมา ล่าสุดครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓ ความเป็นมาในระยะแรกของ พุทธธรรม ทั้งสองฉบับ ได้เล่าไว้แล้วโดยละเอียดใน "บันทึกของผู้เขียน" ท้ายเล่ม พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ในที่นี้จะไม่เล่าให้มากกว่านี้ แต่จะกล่าวถึงเฉพาะเรื่องราวของ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ต่อเนื่องมาถึงฉบับพิมพ์ปัจจุบัน ครั้งที่ ๑๐ นี้หลังจากพิมพ์ครั้งแรกแล้ว หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม ได้มีผู้ขออนุญาตพิมพ์ต่อมาก่อนครั้งนี้ ๘ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๑๙ คณะสงฆ์วัดปลับปลาชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโสภิต (วิรัชต์ สิริทนต์) วันเสาร์ที่ ๓ เมษายน ๒๕๑๙

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๐ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โสมกมหาเถร) วัดสังเวชวิศยาราม วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๐

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๖ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์เผยแพร่สำหรับเป็นคู่มือในการพัฒนาจริยศึกษาในโรงเรียน

ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๖ สำนักพิมพ์สุภาพใจ ขออนุญาตพิมพ์เพื่อเผยแพร่ให้กว้างออกไปตามร้านค้าทั่วทุกจังหวัด

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๕ นี้ ผู้เขียนได้มีโอกาสแทรกเพิ่มและแก้ไขปรับปรุงคำและความหลายแห่งให้สมบูรณ์ขึ้น ตามบันทึกที่ได้เตรียมไว้หลายปีระหว่างนั้น แต่ก็มีจำนวนหน้าเท่าเดิม คือ ๒๐๖ หน้า

ครั้งที่ ๖ - ๗ และ ๘ เป็นการพิมพ์ซ้ำโดยสำนักพิมพ์สุภาพใจ ในพ.ศ. ๒๕๒๗ ๒๕๒๘ และ ๒๕๓๑ ตามลำดับ

การพิมพ์ครั้งที่ ๑ ถึง ๘ ของ พุทธธรรม ฉบับเดิม ก็เช่นเดียวกับ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ เท่าที่พิมพ์มาจนถึงครั้งล่าสุด คือเป็นงานพิมพ์ในยุคก่อนจะมีการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ทำให้การ

พิมพ์ครั้งใหม่แต่ละครั้ง แก้ไขปรับปรุงได้ยาก หรือแทบแก้ไขไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่พิมพ์จนถึงครั้งที่ ๘ จึงมีขนาดเล่ม และจำนวนหน้า เท่าเดิมตลอดมา คือ ๒๐๖ หน้า

อนึ่ง ระหว่างนี้ Dr. Grant Olson ซึ่งเมื่อจบการศึกษาปริญญาเอกแล้ว ทำงานที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University) ได้รับทุนจากมูลนิธิจอห์น เอฟ. เคนเนดี ในการขออนุญาตแปล พุทธธรรม ฉบับเดิม นี้ เป็นภาษาอังกฤษ แต่ผู้เขียนได้แจ้งให้ขออนุญาตโครงการตำราฯ แทน เพราะได้มอบให้โครงการตำราฯ ถือลิขสิทธิ์ไว้โดยเกียรติ Dr. Grant Olson แปล พุทธธรรม ฉบับเดิม อยู่สิบปีเศษ และในที่สุด State University of New York Press, Albany ได้พิมพ์ออกเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ (ค.ศ. ๑๙๙๕) ในชื่อว่า **Buddhadhamma: Natural Laws and Values for Life** แต่หลังจากนั้น ผู้เขียนได้ขอให้หยุดการพิมพ์ครั้งใหม่ไว้ก่อน เพราะได้พบคำแปลที่ควรแก้ไขบางแห่ง

ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓ นายแพทย์กมล สนิธวานนท์ พิมพ์เป็นธรรมทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอก เกรียงไกร สนิธวานนท์

วันเสาร์ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๔๓

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ซึ่งอยู่ในยุคที่ใช้ระบบคอมพิวเตอร์แล้ว ได้มีการพิมพ์ข้อมูลเดิมขึ้นใหม่ โดยเนื้อหาทั้งหมดคงเดิม แต่เพราะเรียงอักษรใหม่ และขนาดหนังสือกว้างยาวน้อยลง แม้จะใช้ตัวอักษรขนาดเล็ก ก็มีจำนวนหน้าเพิ่มขึ้นเป็น ๒๕๘ หน้า

ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๔ คือครั้งปัจจุบันนี้ ซึ่งคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน เพื่อฉลองกตัญญูตเวทีตาธรรม ในมงคลวารคล้ายวันเกิดอายุครบ ๗๖ ปี ของมารดา คือ คุณประยูร พรหมสุทธิ ณ วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

อนึ่ง การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ ถือได้ว่าเป็นวาระครบ ๓๐ ปี แห่งการเกิดขึ้นของหนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้ด้วย

ข. รูปโฉมใหม่ของ “พุทธธรรม” ฉบับเดิม

การที่คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม ครั้งใหม่ เป็นธรรมทานในมงคลวารคล้ายวันเกิดของมารดาคราวนี้ เป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชนิดที่บานปลายอย่างมิได้คาดหมาย แก่หนังสือ พุทธธรรม ความจริง หลังจากหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความเสร็จออกมาแล้ว ผู้เรียบเรียงได้ตั้งใจว่า จะให้หยุดเลิกการพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม เสียเลย โดยจะได้แจ้งให้ทางโครงการตำราฯ ที่ช่วยถือลิขสิทธิ์โดยเกียรติอยู่ทราบด้วย เพราะ พุทธธรรม ฉบับเดิมทั้งหมด เป็นส่วนหนึ่งที่รวมอยู่ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความนั้นแล้ว

เมื่อคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ ก็เป็นธรรมดาว่าจะคิดเพียงพิมพ์ไปตามเดิม แต่เมื่อไปติดต่อขอข้อมูลคอมพิวเตอร์ของฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙ ก็ได้รับคำตอบว่า ข้อมูลทั้งหมดถูกทำลายหรือทิ้งไปแล้วจากนั้น คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ได้รับข้อมูลคอมพิวเตอร์จาก ร.พ. สหธรรมิก ที่พิมพ์ขึ้นใหม่ และนำมาตรวจปรับด้วยตน

เองที่บ้าน ตั้งแต่กลางเดือนมิถุนายน จนถึงปลายเดือนกรกฎาคม ๒๕๔๔ นี้ เมื่อเสร็จแล้ว จึงได้นำมามอบถวายแก่ผู้เรียบเรียง เพื่อตรวจความเรียบร้อยขั้นสุดท้ายผู้เรียบเรียงดูฉบับปฏิรูปแล้วเห็นว่า หนังสือ พุทธธรรม นี้ มีหัวข้อแยกย่อยชอยหลายชั้น ถ้าสั่งแก้กันไปจนมาก ก็จะเสียเวลามาก และยากที่จะได้ผลดี ทางที่ดีที่สุดคือ ผู้เรียบเรียงควรจะได้ข้อมูลคอมพิวเตอร์มา และกำหนดแบบตัวอักษรหัวข้อย่อยชอยลงไปในแต่ละระดับเองตามประสงค์ แม้ว่าผู้เรียบเรียงจะพิมพ์ดีดไม่เป็น แต่อาศัยใช้นิวส์จิมเขาก็คงสำเร็จได้

อย่างไรก็ดี ข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่มินัน เป็นระบบ Apple Macintosh ซึ่งผู้เรียบเรียงเข้าไม่ถึง จึงติดขัดแต่ทางสำนักพิมพ์ธรรมสภา ได้ช่วยดำเนินการแปลงเป็นข้อมูลระบบ PC แล้ว พระครูปลัดปิฎกวัณณ์ (อินศร จินตปาโม) จัดปรับข้อมูลและแต่งแบบจนเข้ารูปที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ และส่งมอบแก่ผู้เรียบเรียงเพื่อจัดปรับเปลี่ยนแบบตัวอักษรตามความประสงค์ต่อไปพอดีเป็นจังหวะที่พระครรรชิต คุณวโร นำแบบตัวอักษรใหม่มาถวายจำนวนมาก หนังสือ พุทธธรรม กำลังมีปัญหาเรื่องแบบตัวอักษรสำหรับตัวพื้น กับข้อความที่อ้างจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ จะทำให้เห็นต่างกันชัดเจน และเหมาะสมได้อย่างไร เมื่อได้แบบอักษรใหม่ชุดนี้มาก็ช่วยให้แก้ปัญหานี้สำเร็จเรียบร้อยไปด้วยดี

หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่พิมพ์ครั้งแรก ๒๐๖ หน้า เมื่อพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ Apple Macintosh เป็นหนังสือขนาดเล็กลงมาได้ ๓๐๙ หน้า แปลงมาเป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ PC คราวนี้ ครั้งแรกประมาณ ๓๐๒ หน้า เปลี่ยนแบบอักษรใหม่และปรับช่องบรรทัดแล้ว เหลือทั้งหมด ๒๘๔ หน้า เบื้องแรกตั้งใจไว้เพียงว่า จะปรับแบบตัวอักษรของหัวข้อย่อยระดับต่างๆ ให้เหมาะสม และแบ่งชอยย่อหน้าให้อ่านง่ายขึ้น แต่เมื่อเริ่มทำจริง งานก็บานปลาย จนกระทั่ง พุทธธรรม ฉบับเดิม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ กลายเป็นฉบับเดิมที่ปรับปรุงและเพิ่มเติมเป็นอันมาก จนรูปโฉมเปลี่ยนแปลงจากเดิมไปไกลโดยสรุป ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่ พุทธธรรม ฉบับเดิม ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งทำให้หนังสือแปลกจากการพิมพ์ครั้งก่อน มีดังนี้

- ก) ตั้งหัวข้อย่อยแทรกเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก
- ข) แบ่งชอยย่อหน้าให้อ่านสะดวกขึ้น แปลกไปจากเดิมมาก
- ค) ปรับแก้สำนวนภาษาหลายแห่งให้รื่นขึ้น และอธิบายแทรกเสริมทั่วๆ ไป
- ง) มีส่วนเพิ่มเติมต่างหากออกมา ที่สำคัญ คือ

๑. เพิ่มบทว่าด้วย "อายุตนะ ๖" โดยคัดมาจาก พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ตัดให้สั้นเข้า นำมาประมาณ ๓ ใน ๕ รวม ๓๒ หน้า (น.๒๖-๕๗)

๒. "บทเพิ่มเติม: เรื่องเหตุปัจจัยในปฏิจกสมุพบาทและกรรม" ต่อท้ายภาค ๑ รวม ๒๑ หน้า (น.๑๘๘-๒๐๘)

๓. "บทเพิ่มเติม: ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔ (มรรคมืองค์ ๘ ศึกษา ๓ ภาวนา ๔)" ต่อท้ายภาค ๒ รวม ๓๓ หน้า (น.๓๔๒-๓๗๔) นอกจากส่วนที่เพิ่มเป็นบทต่างหากแล้ว ยังมีส่วนที่เขียนอธิบายเพิ่มแทรกระหว่างเนื้อความเดิมอีก รวมประมาณ ๕ หน้า

อีกเรื่องหนึ่งที่ดีคิดว่าจะเขียนเป็นบทเพิ่มเติมด้วย คือเรื่อง “ความสุข” แต่ได้ตกลงจะจับไว้ก่อน เพราะหนังสือจะหนามาก เพราะบัดนี้ได้ขยายจาก ๒๔๔ เป็น ๓๗๕ หน้าแล้ว

แต่ที่สำคัญว่านั่นก็คือ เวลาได้ล่วงเลยไปมากแล้ว จนผู้เรียบเรียงได้เป็นเหตุให้หนังสือเสร็จไม่ทันมงคลวารคล้ายวันเกิด ของคุณประยูร พรหมสุทธิ ในวันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔ นับถึงขณะเขียนบันทึกนี้ ผ่านเลยมาเป็นเวลาอีกค่อนข้างเดือน จึงตกลงคงไว้เท่านี้ก่อน

เมื่อเรื่องเป็นมาอย่างนี้ ความตั้งใจเดิมที่จะให้หยุดเลิกการพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม เพราะได้เป็นส่วนย่อยที่รวมอยู่ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความแล้ว ก็ต้องเปลี่ยนไป (เคยคิดจะทำ พุทธธรรม ฉบับย่อ เล็กๆ ขึ้นใหม่อีกเล่มหนึ่ง โดยสรุปจากฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ยังไม่มีเวลาทำ)

บัดนี้ ได้เห็นว่า พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ปรับปรุงเพิ่มเติมนี้ อาจเป็นบุพภาค หรือเป็นตัวเลือก ซึ่งผู้ที่ยังไม่มีเวลาหรือยังไม่พร้อมที่จะอ่าน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ สามารถใช้ศึกษาหลักพระพุทธานุภาพไปพลางก่อน หรือขั้นหนึ่งก่อน จึงน่าจะให้มีการเผยแพร่ได้สะดวกขึ้น หรือให้สะดวกที่สุดนี้เป็นความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้ พุทธธรรม ฉบับเดิม เรียกได้ว่า มีรูปโฉมใหม่

หนึ่งใน พุทธธรรม ฉบับเดิม นี้ มีแผนผังและภาพประกอบคำอธิบายอยู่บ้าง โดยเฉพาะในบทว่าด้วยปฎิภาสุมุขบาท แม้จะไม่มาก แต่ก็ต้องเขียนขึ้นใหม่ ซึ่งได้อาศัยพระครุฑชิต คุณวโร และพระอภิวัฒน์ นาถวโร ช่วยจัดทำให้สำเร็จด้วยดี และพระครุฑชิต คุณวโร ยังได้ช่วยอ่านปฏิรูปให้ด้วยตลอดเล่ม ช่วยให้แก่ไขข้อมูลที่พิมพ์พลาดหรือพร่องหลงตาไปให้เรียบร้อย จนเชื่อได้ว่าข้อผิดพลาดหากไม่หมด ก็คงเหลือน้อย ควรจะพอใจได้

ในการทำงานที่จะเสร็จลงได้นี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินตปาปิ) ได้ทำหน้าที่ประสานงาน และทำงานด้านคอมพิวเตอร์ส่วนเชื่อมต่อในระหว่าง อันลงท้ายที่สารบัญ โรงพิมพ์สหธรรมิก เป็นผู้ริเริ่มพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์จากหนังสือเดิมไว้ให้ทั้งเล่ม และสำนักพิมพ์ธรรมสภาที่รับงานพิมพ์คราวนี้ได้ช่วยดำเนินการแปลงข้อมูลมาสู่ระบบ PC ช่วยเป็นฐานให้งานก้าวมาได้จนเสร็จเป็นเล่มหนังสือ

ขออนุโมทนาทุกท่าน และขอทุกท่านจงมีปีติในธรรมทั่วกัน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๗ กันยายน ๒๕๔๔

ค.

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

เรียงตามอักขรวิธีแห่งมคธภาษา

อง.อ. องคุดตฺตฺรณิกาย อฏฺกถา (มโนรตฺตฺรณิ)	ช.อป. ช.อิตฺติ.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ชุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.อฏฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย อฏฺกนินิปาต	ช.อ.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.เอก. องคุดตฺตฺรณิกาย เอกนินิปาต	ช.ช.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.เอกาทสฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย เอกาทสฺกนินิปาต	ช.จฺริยา.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.จตฺตฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย จตฺตฺกนินิปาต	ช.จ.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.จกฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย จกฺกนินิปาต	ช.ชา.	ชุตฺตฺตฺตฺตฺต
อง.ติก. องคุดตฺตฺรณิกาย ติกนินิปาต	ช.เถร.	ชุตฺตฺตฺตฺต
อง.ทสฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย ทสฺกนินิปาต	ช.เถรี.	ชุตฺตฺตฺตฺต
อง.ทก. องคุดตฺตฺรณิกาย ทกนินิปาต	ช.ธ.	ชุตฺตฺตฺตฺต
อง.นวก.องคุดตฺตฺรณิกาย นวกนินิปาต	ช.ปฏฺิ.	ชุตฺตฺตฺตฺต
อง.ปจก. องคุดตฺตฺรณิกาย ปจกนินิปาต	ช.เปต.	ชุตฺตฺตฺต
อง.สตุตฺก. องคุดตฺตฺรณิกาย สตุตฺกนินิปาต	ช.พฺทฺธ.	ชุตฺตฺตฺต
อป.อ. อปทาน อฏฺกถา (วิสุตฺตฺตฺตฺต)	ช.ม.,ช.มหา.	ชุตฺตฺตฺต
อภ.ก. อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺต	ช.วิมาน.	ชุตฺตฺต
อภ.ก. อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺต	ช.สุ.	ชุตฺต
อภ.ธ. อภิธมฺมปิฎก ธาตฺกถา	ชุตฺต.	ชุตฺต
อภ.ป. อภิธมฺมปิฎก ปฏฺาน	(ปรมตฺต)	
อภ.ป. อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคสปลนฺตฺต	จฺริยา.อ.จฺริยาปิฎก	อฏฺกถา
อภ.ยมก. อภิธมฺมปิฎก ยมก	(ปรมตฺต)	
อภ.วิ. อภิธมฺมปิฎก วิจฺจ	ชา.อ.	ชาตฺก
อภ.สํ. อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณิ	เถร.อ.	เถรคาถา
อิตฺติ.อ. อิตฺติวตฺตก อฏฺกถา (ปรมตฺต)	(ปรมตฺต)	
อ.อ. อุตฺตาน อฏฺกถา (ปรมตฺต)	เถรี.อ.	เถรีคาถา
ที.อ. ทีฆนิกาย อฏฺกถา (สุมฺจลวิลาสินิ)	(ปรมตฺต)	
ที.ปา. ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค	วินย.อ.	วินย อฏฺกถา
	(สมนฺต)	
	วินย.ฎีกา	วินยฎีกา

- ที.ม. ทีฆนิกาย มหาวคฺค (สารตฺถทีปนี)
- ที.สี. ทีฆนิกาย สีลขุทฺตวรรค วิภงฺค.อ. วิภงฺค อฎฺฎกา
(สมฺโมหวิโนทนี)
- ธ.อ. ธมฺมปทฎฺฎกา (วิมาน.อ. วิมานวตฺถ อฎฺฎกา
(สทฺธมฺมปทฺชิตฺติกา) (ปรมตฺถทีปนี)
- ปญจ.อ.ปญจปรกฺกณ อฎฺฎกา วิสุทฺธิ. วิสุทฺธิมคฺค
(ปรมตฺถทีปนี) วิสุทฺธิ.ฎีกา วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา
- ปฎิ.อ. ปฎิสมฺภิทามคฺค อฎฺฎกา (ปรมตฺถมณฺฑลสา)
(สทฺธมฺมปกาสิณี) สงฺคณี อ. ธมฺมสงฺคณี อฎฺฎกา
- เปต.อ. เปตวตฺถ อฎฺฎกา(อฎฺฎสาสิณี)
(ปรมตฺถทีปนี) สงฺคห. อภิธมฺมตฺถสงฺคห
- พทุธ.อ. พทุธวํส อฎฺฎกา สงฺคห.ฎีกา อภิธมฺมตฺถสงฺคห ฎีกา
(มรฺรตฺถวิลาสินี) (อภิธมฺมตฺถวิภาวินี)
- ม.อ. มชฺฌิมนิกาย อฎฺฎกา สํ.อ. สํยฺตฺตนิกาย อฎฺฎกา
(ปฺปจฺสุทนี) (สารตฺถปกาสิณี)
- ม.อ. มชฺฌิมนิกาย อฎฺฎปฺปญฺณาสก สํ.ข. สํยฺตฺตนิกาย ขนฺธวาวคฺค
- ม.ม. มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปฺปญฺณาสก สํ.นิ. สํยฺตฺตนิกาย นิทานวคฺค
- ม.มฺ. มชฺฌิมนิกาย มชฺฌปฺปญฺณาสก สํ.ม. สํยฺตฺตนิกาย มหาวาวคฺค
- มจฺจล. มจฺจลตฺถทีปนี สํ.ส. สํยฺตฺตนิกาย สคฺคาถวคฺค
- มิลินฺท. มิลินฺทปฺพา สํ.สพฺ. สํยฺตฺตนิกาย สพฺพายตฺนวคฺค
- วินย. วินยปิฎก สุตฺต.อ. สุตฺตนิปาท อฎฺฎกา
(ปรมตฺถชิตฺติกา)

ง.

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธศาสนานั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหาขึ้นบ่อยๆ ว่าเป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิถีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมติในเรื่องนี้ก็แตกต่างกันไปแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพัวพันเผื่อ ไม่มีที่สิ้นสุด

ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ในหมวดปรัชญาก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่าพุทธธรรม ก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมีได้มุ่งและแสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ใ้ถือว่า ไม่ใช่พระพุทธศาสนา เฉพาะอย่างที่ถือว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธศาสนามาเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่าเป็นพุทธพจน์มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความลึกซึ้งต่างๆ กัน และขึ้นต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไรด้วย ในบางกรณี ผู้ถือความเห็นต่างกันสองฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกันทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงจึงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมดโดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่างๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐานต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น

ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ควรนำมาเป็นเครื่องวินิจฉัยด้วย คือ ความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติขององค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง บุคลิกและสิ่งที่ผู้สอนได้กระทำ อาจช่วยแสดงความประสงค์ที่แท้จริงของผู้สอนได้ดีกว่าคำสอนเฉพาะแห่งๆ ในคัมภีร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเครื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ตั้งว่า องค์ประกอบข้อนี้ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการตีความได้เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่างๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าวๆ ดังนี้ พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ ๒,๖๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะผู้ครองแคว้นศากยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ติดเชิงเขาหิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และเป็นความหวังของราช

ตระกูล พระองค์จึงได้รับการปรนเปรอด้วยโลกียสุขต่างๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุขอยู่เช่นนี้เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบาลรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรืองอำนาจขึ้น และกำลังพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐบาลยรัฐ โดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือแบบสาธารณรัฐ) กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อยๆ บางรัฐก็ถูกปราบรวมเข้าในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตั้งเครียด สงครามอาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรืองอำนาจ ก็มีการขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อยๆ

ในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดคนประเภทหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือ พวกเศรษฐี ซึ่งมีสิทธิ มีเกียรติยศและอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนัก

ในทางสังคม คนแบ่งออกเป็น ๔ วรณะตามหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ มีสิทธิ เกียรติ สถานะทางสังคม และอาชีพการงาน แตกต่างกันไปตามวรรณะของตนๆ แม้นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฮินดูจะว่าการถือวรรณะในยุคนั้นยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะศูทร ก็ไม่มีสิทธิที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้ ทั้งมีกำหนดโทษไว้ (เท่าที่ทราบจากมานวธรรมศาสตร์ต่อมา ถึงกับให้ผ่าร่างกายเป็น ๒ ซีก) และคนจัณฑาลหรือพวกนอกวรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับการศึกษาเลย การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์พยายามยกตนขึ้น ถือตัวว่าเป็นวรรณะที่สูงสุด

ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนาพราหมณ์สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ลึกลับซับซ้อนใหญ่โตโอ้อวดขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ทำการนี้มิใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจ ที่จะแสดงถึงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตนประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะพึงได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สมบัติและกามสุขต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาญครั้งละเป็นจำนวนมากๆ

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่าพิธีกรรมต่างๆ ไม่สามารถทำให้ตนประสบชีวิตนิรันดรได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร และหนทางที่จะนำไปสู่สภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า และคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนี้นี้ ซึ่งเรียกว่า ยุคอุปนิษัท ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบายเพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่างๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดรก็มีความเห็นต่างๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาตมันแบบต่างๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า อาตมัน คือพรหมัน เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้ อย่างที่เรียกว่า "เนติ เนติ" (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายได้ตอบปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนี้ พร้อมกับที่หวังแหวนความรู้เหล่านั้นไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบื่อหน่ายต่อความไร้สาระแห่งชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียรแบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะหรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่างๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญตบะ ทรมานตนด้วยประการต่างๆ ตั้งต้นแต่อดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลกๆ ที่คนธรรมดาคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิจนถึงกล่าววาทาปฏิหารีย์ได้ต่างๆ บ้างก็สามารถบำเพ็ญฌานจนได้ถึงรูปสมาบัติ อรูปสมาบัติ

อีกด้านหนึ่ง นักบวชประเภทที่เรียกว่าสมณะอีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหาจุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่างๆ ตกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งต้นเป็นศาสดาแสดงทัศนะของตนต่างๆ กันหลายแบบหลายอย่าง จนปรากฏว่า เกิดมีลัทธิต่างๆ ขึ้นเป็นอันมาก เฉพาะที่เด่นๆ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา ถึง ๖ ลัทธิ

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้นๆ คงได้ความว่า ยุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจ ร่ำรวยด้วยทรัพย์สมบัติ และเพลิดเพลินมัวเมาอยู่กับการแสวงหาความสุขทางวัตถุ พร้อมกับที่คนหลายพวกก็มีฐานะและความเป็นอยู่ด้อยลงๆ ไป ไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกตัวออกไปเสียจากสังคมที่เดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับการบำรุงบำเรอด้วยโลกียสุขอยู่เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี และมีไข้เพียงปรนปรี้อเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชนทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนี้ไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เรื่อยไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ ของมนุษย์ อันรวมเด่นอยู่ที่ความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องครุ่นคิดแก้ไข

ปัญหานี้ คิดสะท้อนออกไปในวงกว้างให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสวงหาแต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตนแข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในความสุขเหล่านั้น ไม่ต้องคิดถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของใครๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างทาสของวัตถุยามสุขก็ละเมอมัวเมาอยู่ในความคับแคบของจิตใจ ถึงคราวถูกความทุกข์เข้าครอบงำก็ลุ่มหลงไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นเกินสมควร แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้สาระ ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาส ถูกบีบคั้นกดขี่อยู่อย่างคับแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย

เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะให้มีความสุขที่มั่นคง เป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหานี้ไม่ตก และสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเฝ้ายวนสับสนวนุ่นวายเช่นนั้น ไม่อำนวยความสะดวกการใช้ความคิดที่ได้ผล

ในที่สุด ทรงมองเห็นภาพพวกสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคมไปค้นหาความจริงต่างๆ โดยมีความเป็นอยู่ต่างๆ ปรากฏจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบ

นี่น่าจะช่วยพระองค์ให้แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคิดค้นหาความจริงกันต่างๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวกสมณะที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ ถึงอุปสมบัติขั้นสูงสุด ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้อย่างเชี่ยวชาญยิ่ง และทรงบำเพ็ญตบะทรมาณพระองค์จนแทบสิ้นพระชนม์

ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านั้นทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาตามที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้ ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า "มัชฌิมนธรรมเทศนา" หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงจัดวางขึ้นว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" หรือ ทางสายกลาง

จากความท่อนี้ จะมองเห็นทัศนคติตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลส กิเลส การหลีกเลี่ยงออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคม อยู่อย่างทรมาณตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่าง ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มดำเนินงานสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจังและทรงดำเนินงานนี้จนตลอด ๔๕ ปี แห่งพระชนมชีพพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียว ก็ จะเห็นว่า พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้นจะสำเร็จผลดีที่สุดก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวช ศึกษา และเข้าถึงธรรมที่ทรงสอนแล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง

อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมได้อย่างสำคัญ เช่นในข้อว่า ทุกคน ไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด เมื่อบวชแล้วก็มีสิทธิเสมอกันทั้งสิ้น ส่วนเศรษฐี คุฤหบดี ผู้ยังไม่พร้อมที่จะเสียสละได้เต็มที่ ก็ให้คงครองเรือนอยู่เป็นอุบาสก คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

การบำเพ็ญกรณียกิจ ทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ แต่ครั้งแรกที่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวางเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วน คือ

๑. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ
๒. มีภิกษุสาวก ที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรม
อย่างดี แก่ล้าวกล้าอาจหาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ
สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจาง กำราบปรปวาท (ลัทธิที่ขัด
แย้ง วาทะฝ่ายอื่น หรือคำสอนนอกกรีตผิดเพี้ยน) ที่เกิดขึ้น ให้
สำเร็จเรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรม และมีภิกษุสาวกชั้น
ปุนกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๓. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุนกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความ
สามารถเช่นเดียวกันนั้น
๔. มีอุบาสก ทั้งประเภทพรหมจรรย์ และประเภทครองเรือนเสวย
กามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๕. มีอุบาสิกา ทั้งประเภทพรหมจรรย์ และประเภทครองเรือนเสวย
กามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

เพียงแต่ขาดอุบาสิกาประเภทครองเรือนเสียอย่างเดียว พรหมจรรย์ ก็ยังไม่ชื่อว่าเจริญบริบูรณ์เป็นปึกแผ่นดี ความตอนนี้แสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือครอบคลุมสังคมทั้งหมด

และลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า "มัชฌิมนธรรม" หรือเรียกเต็มว่า "มัชฌิมนธรรมเทศนา" ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายาม ที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่น ปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา
๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิบัติ" อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงม

กาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่
สามารถมองเห็นได้ตั้งแต่ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสาย
กลางนี้ เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิต
ของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลก
นี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า มัชฌิมนิเทศนา กิติ การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า
มัชฌิมาปฏิปทา กิติ เป็นสิ่งที่ทุกคน ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้
เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ถ้าความหวังใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำ
ชีวิตแบบที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังแน่นอนขึ้นมาเสียในชีวิตนี้ทีเดียว จนมั่นใจในตนเองโดยไม่ต้อง
กังวลหวังใยในโลกหน้านั้นเลย

ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุก
คนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็
เป็นสิ่งที่ปรับเปลี่ยนเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่า
ผลสำเร็จที่แท้จริง ทุกคนจะต้องทำด้วยตัวเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตน ที่จะต้องขวนขวาย
พากเพียรอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปรกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้นหลักอัปมาทธรรม และหลัก
ความมีกัลยาณมิตร จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความรับผิดชอบต่อตน
เองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการ
บำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถืองมงายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหล
ต่างๆ โดยเฉพาะการบูชาขี้ฉะ ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะ
ขี้ฉะพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกม
ุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตน ไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และ
สัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบัน อย่างหนึ่ง แล้วทรงสอนย้ำหลักแห่ง
"ทาน" คือการให้เสียสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม

สิ่งต่อไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่องวรรณะ ที่นำเอาชาติกำเนิดมาเป็นขีดชั้น
จำกัดสิทธิและโอกาสทั้งในทางสังคมและทางจิตใจของมนุษย์ ทรงตั้ง "สังฆะ" คือชุมชนแห่งสงฆ์ ที่เปิดรับคน
จากทุกวรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเลที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสายกลมกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน
ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลางเผยแผ่พระพุทธธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนา
ฮินดูต้องนำไปจัดตั้งขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาลแล้วราว ๑,๔๐๐ หรือ ๑,๗๐๐ ปี

ทรงให้สิทธิแก่สตรีที่จะได้รับประโยชน์จากพุทธธรรม เข้าถึงจุดหมายสูงสุดที่พุทธธรรมจะให้เข้าถึงได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แม้ว่าการให้สิทธินี้ จะต้องทรงกระทำด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพการได้สิทธิของสตรีนี้ดำรงอยู่ด้วยดีในสภาพสังคมสมัยนั้น เพราะสิทธิของสตรีในการศึกษาอบรมทางจิตใจ ได้ถูกศาสนาพระเวทค่อยๆ จำกัดแคบลงมาจนปิดตายแล้วในสมัยนั้น

ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชนใช้เพื่อให้คนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรงข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท และจำกัดความรู้ชั้นสูงไว้ใต้วงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะด้วยการใช้ภาษาเดิมของสันสกฤต ซึ่งรู้จักกันในหมู่พวกตน เป็นสื่อถ่ายทอดและรักษาคัมภีร์ แม้ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระเวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต ทรงยืนยันให้ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม

ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการถกเถียงปัญหาที่เกี่ยวกับการถึงความจริงทางปรัชญา ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์ให้เห็นได้ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วตั้งผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขาจะต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติได้ในชีวิตจริงโดยทันที สิ่งที่จะพึงรู้ได้ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด

ทั้งนี้ ทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่างๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม และผู้สละเรือนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ลึกลับซึ่งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

การที่ได้ประสูติและทรงเติบโตมาท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระองค์ต้องทรงเกี่ยวข้องและคุ้นกับถ้อยคำตามที่มีใช้กันในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงใช้ถ้อยคำเหล่านั้นในการสื่อสารทั่วไป แต่เมื่อทรงมีคำสอนใหม่ให้แก่สังคม ปัญหาก็คือเกิดขึ้นว่าจะทรงปฏิบัติต่อถ้อยคำเหล่านั้นอย่างไร

ปรากฏว่า พระองค์ทรงมีวิธีปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ ถ้าถ้อยคำนั้นๆ มีความหมายของศัพท์ในทางที่ติงาม ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือผิดที่แฝงอยู่กับความหมายของถ้อยคำเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง แต่ทรงนำคนเข้าสู่ปัญญาด้วยเมตตากรุณา ให้เขาเกิดความรู้เข้าใจอย่างใหม่ มองเห็นความจริง จากถ้อยคำที่เขาเคยเข้าใจอย่างอื่น

โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรม โดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ "พรหม" เป็นชื่อของสัตว์โลก

ที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ ๖ ในธรรมชาติ มาเป็นการปฏิบัติหน้าที่และรักษาความสัมพันธ์รูปต่างๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟศักดิ์สิทธิ์ สำหรับยัญพิธี ๓ อย่างของพราหมณ์มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล ๓ ประเภท เปลี่ยนการตัดสิน ความเป็นพราหมณ์และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ

บางครั้งทรงสอนให้ถึงความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้แต่ในทางที่ดั่งงามและเป็น ประโยชน์ คำสอนใดในศาสนาเดิมถูกต้องดั่งงาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องดั่งงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีนี้ที่หลักความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใดถูก แง่ใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ดั่งงามถูกต้อง

บางครั้งทรงสอนว่า ความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมสมัยนั้น เป็น ความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนานั้นเอง ซึ่งในครั้งดั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ดั่งงามถูกต้อง และ ทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ตบะ การบูชายัญ หลักการ สงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่อง พราหมณ์ธรรม เป็นต้น

ข้อความที่กล่าวมานี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรง ตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความดั่งงามถูกต้องที่เป็นกลางๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความ หมายของคำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรม กับที่ใช้ในศาสนาอื่นๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาผ่านไป และคำสอนแผ่ไปในถิ่นต่างๆ ความเข้าใจในพุทธ ธรรมก็แปรไปจากเดิมและแตกต่างกันไปหลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรมสติ ปัญญาแตกต่างกัน ดีความหมายพุทธธรรมแตกต่างกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือเดิมจากลัทธิศาสนาอื่น เข้ามาผสมแทรกแซงบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรมในท้องถิ่นเข้ามาผสมผสานบ้าง คำสอนบางแง่เด่นขึ้น บาง แ่งเลือนลางลง เพราะการย้ายและเลี้ยวความสนใจตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้รักษาคำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่น ที่แยกเป็นเถรวาท กับมหายาน ตลอดจนนิกายย่อยๆ ในสองนิกาย ใหญ่นั้น

พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาทั่วโลก ว่าเป็นนิกายที่ รักษาแบบแผนและคำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำแม้แต่ปราชญ์ฝ่ายมหายานยุคปัจจุบันก็เห็นความสำคัญนี้ ดังที่ ในประเทศญี่ปุ่นได้ถือลงกันทั่วไปว่า การที่จะศึกษาพระพุทธศาสนามหายานให้ทั่วตลอด ต้องศึกษาพระพุทธ ศาสนาแบบดั้งเดิม (คือเถรวาท) ด้วย เพราะมีพระสูตรบาลีที่เป็นรากฐานของพระพุทธศาสนา พระสูตรของ มหายานเพียงแต่อธิบายสภาวะที่บรรยายไว้โดยย่อในพระสูตรบาลี ให้ละเอียดกว้างขวางออกไป

แม้กระนั้นก็ตาม ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเอง เนื้อความบางแห่งในพระคัมภีร์ ที่เป็นส่วนเพิ่มเข้ามา ในสมัยต่อมา ได้รับความกาลเวลาไว้ชัดเจน ก็มีไม่ได้รับไว้ ก็มี ถึงจะรู้กันว่าจะอยู่ในระยะแรกๆ ก่อนยุคอรธกถา ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันนำมาถกเถียงคิดค้นหาความชัดเจนแน่นอน

เนื่องจากพระพุทธานุภาพเน้นการใช้ปัญญา การปฏิบัติให้ถูกต้องจึงขึ้นต่อการศึกษา และคัมภีร์พระพุทธานุภาพ แม้ฉบับเพียงพระไตรปิฎกบาลี ที่เป็นแหล่งแห่งพุทธพจน์ ก็ใหญ่โตมีเนื้อหามากมาย ยากที่จะศึกษาให้ทั่วถึง ยิ่งในบางยุคบางสมัย พุทธศาสนิกชนยังเหินห่างจากการศึกษาหลักธรรมอีกด้วย ความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนส่วนมากเชื่อถือและปฏิบัติ จึงอาศัยเพียงการฟังบอกเล่าและทำตามๆ กันมา เมื่อกาลเวลาล่วงผ่านไปนานๆ ความคลาดเคลื่อนก็มีมากขึ้นและชัดเจนยิ่งขึ้น จนกระทั่งบางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับคำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านไปแล้วก็มี

ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า "กรรม" ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะเพ่งไปยังกาลละส่วนอดีต เจาะจงเอาการกระทำในชาติที่แล้วหรือชาติก่อนๆ บ้าง เพ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผล คือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง เพ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง เพ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก

แม้ข้อธรรมอื่นๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณฺ์ วิญญูณฺ์ บารมี สันโดษ อุเบกขา อริขฺฐานฺ์ ปริกรรณฺ์ ภาวนา วิปัสสนา กาม โลกียะ โลกุตตระ บุญ อิจฺฉา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษในความเข้าใจของประชาชน ซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรม โดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไปในแต่ละคำนั้นๆ

ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายในความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงได้ ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดงตัวพุทธธรรมแท้ อย่างที่องค์พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย

ในการนี้ ได้ตัดความหมายอย่างที่ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต้องเอาใจใส่ตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด

แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องจะเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า เป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรมที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิมเป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกันในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยาและพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการศึกษาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย

เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างไรก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังคงขึ้นกับกำลังสติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัวอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้ถือว่าเป็นความ

พยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดงพุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธรูปเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัยวิธีการ และหลักการแสดง พร้อมทั้งหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อว่าให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น ๒ ส่วน คือ สัจธรรม ส่วนหนึ่ง กับ จริยธรรม ส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สัจธรรมเป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวความจริงและให้ จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด ก็จะทำให้เห็นว่า

สัจธรรม ในพุทธศาสนา หมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง ส่วน จริยธรรม ก็หมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความรู้อุบายและความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์

อีกนัยหนึ่ง สัจธรรม คือธรรมชาติและกฎธรรมดา จริยธรรม คือความรู้ในการประยุกต์สัจธรรม หลักการทั้งหมดนี้ ไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น แต่ประการใดเลย ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้ความเข้าใจที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าเป็นอะไร จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสัจธรรมและจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่สภาวะ แล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วย ให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ

วิธีแสดงอย่างนี้เหมือนจะตรงข้ามกับเทคนิคแบบอริยสัจ ๔ ซึ่งมุ่งผลในทางปฏิบัติคือการดับทุกข์หรือแก้ปัญหา จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏก่อน แล้วดำเนินไปสู่วิธีปฏิบัติในการแก้ไขให้ถึงจุดหมายโดยลำดับ ส่วนในที่นี้ เริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ในแง่ของสภาวะตามธรรมชาติ ให้เห็นหลักความจริงที่ละเอียดละอย่างก่อน แล้วกล่าวถึงความหมายหรือคุณค่าทางปฏิบัติของหลักความจริงแต่ละอย่างนั้น ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตหรือแก้ปัญหาต่อไป

แม้เมื่อมองหนังสือพุทธธรรมหมดที่เดียวตลอดทั้งเล่ม ก็ให้เห็นภาพรวมอย่างเดียวกันนี้ คือ หนังสือทั้งเล่มมี ๒ ภาค เริ่มด้วยภาค ๑ แสดงธรรมฝ่ายสภาวะที่เป็นหลักความจริงกลางๆ ตามธรรมชาติ คือ มัชฌิมนิเทศนา แล้วจากนั้น ภาค ๒ แสดงธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติของมนุษย์โดยสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาตินั้น ตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา

อย่างไรก็ตาม ในที่สุด เมื่อมองกว้างครอบคลุมทั้งหมดอีกครั้งหนึ่ง ก็จะทำให้เห็นว่า พุทธธรรม ที่บรรยาย ณ ที่นี้ มีโครงสร้างใหญ่ซ้อนอยู่ในหลักอริยสัจ ๔ นั่นเอง ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้

อนึ่ง ในข้อเขียนนี้ ได้ตกลงใจแสดงความหมายภาษาอังกฤษของศัพท์ธรรมที่สำคัญๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย ๓ อย่าง คือ

ประการแรก ในภาษาไทยปัจจุบัน ได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้เป็นศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษที่มีความหมายไม่ตรงกันกับศัพท์ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำความหมายในภาษาอังกฤษมาแสดงควบไว้ด้วย เพื่อไม่ให้ผู้อ่านถือไปตามความหมายที่มีผู้บัญญัติใช้ใหม่ในภาษาไทย

ประการที่สอง จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการสมัยใหม่จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นในเมื่อเห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วย

ประการที่สาม ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยมใช้ในภาษาอังกฤษย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่างกว้างขวางต่อไป

ภาค ๑

มีชฌนธรรมเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติหรือธรรมที่เป็นกลาง

ชีวิตคืออะไร ?

ก. ชั้นที่ ๕ ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อยๆ คือ "รถ" เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า "รถ" แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือ ตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นมีแต่เพียงคำบัญญัติว่า "รถ" สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น

แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในภาวะของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องกับพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่างๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้นๆ แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบชั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบ ชั้นที่ ๕ (the Five Aggregates) พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์กายพหุทั้งหมด ที่บัญญัติเรียกว่า "สัตว์" "บุคคล" ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

๑. รูป (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือ สสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น
๒. เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ
๓. สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (object) นั้นๆ ได้
๔. สังขาร (Mental Formations หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ พุดง่ายๆ ว่า ความนึกคิดดีชั่วต่างๆ เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ เมตตา กรุณา มุติตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โทสะ โลภะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น
๕. วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ขันธ ๕ กับอุปาทานขันธ ๕ หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขันธ ๕ ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ ๑ คือ ข้อว่าด้วยทุกข์

ในอริยสัจข้อที่ ๑ นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ขึ้นแสดงว่าเป็นความทุกข์ แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า ภิขุทั้งหลาย นี้คือ ทุกขอริยสัจ: ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปวารณาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขันธ ๕ ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสามัญ คือ ความหมายของ "ทุกข์" นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานขันธ ๕ หรือเบญจอุปาทานขันธเท่านั้น และคำว่าขันธในที่นี้มี "อุปาทาน" นำหน้าด้วย

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า "ขันธ" กับ "อุปาทานขันธ" ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไปนี้ ภิขุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ ๕ และอุปาทานขันธ ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง

ขันธ ๕ เป็นไหน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดทราวมก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ ๕

อุปาทานขันธ ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอัสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขันธ ๕

รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฉันทราคะ (ความกระสันอยาก) ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ นั่นคือ อุปาทานใน (สิ่ง) นั้นๆ

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป
คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอกว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน บ้างก็ยึดว่า มีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง

การแสดงขันธ ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า "สัตว์" "บุคคล" "ตัวตน" เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ขันธ ๕ เหล่านี้แต่ละอย่าง ก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นขันธ ๕ แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน

รวมความว่า หลักขันธ ๕ แสดงถึงความเป็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของขันธ ๕ ในวงจรแห่งปฏิจจุสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่งเมื่อมองเห็นว่าขันธ ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อุกเฉตกิฏฐิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตกิฏฐิ นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้วก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจจุสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขันธ ๕ นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันตื้อ ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาววิสัย (objective) คือมองเห็นสิ่งทั้งหลาย "ตามที่มันเป็น" ไม่นำเอาตณหาอุปาทานเข้าไปจับ อันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (subjective)

คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักชั้นที่ ๕ นี้คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ตัณหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องชั้นที่ ๕ โดยลำพังโดดๆ เพราะชั้นที่ ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวแห่งหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภททกฏสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้นที่ ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมชาติอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้น จึงขอยุติเรื่องชั้นที่ ๕ ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อๆ ไป

ชีวิตคืออะไร ?

ข. อายุตนะ ๖ แคนรับรู้และเสพเสวยโลก

ช่องทางที่ชีวิตติดต่อกับโลก

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยชั้นที่ ๕ ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่างๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับตรงส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จัก หรือแม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่ โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้ และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งมันเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน

การศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบต่างๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้มันเป็นภาระของนักศึกษาทางแพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ เราปล่อยให้มันเป็นภาระของนักอภิธรรมและนักจิตวิทยา

แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่งที่ทำให้ความหมายแก่ชีวิต ก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์ คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก

ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงาน ซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า "ทวาร" (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

๑. ภาครับรู้และเสพเสวยโลก อาศัย ทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และเสพเสวยโลก ซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆ ที่เรียกว่า อารมณ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ

๒. ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก อาศัย ทวาร ๓ คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิตวาร มโนทวาร)

สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วจกรรม มโนกรรม)

ใน ภาคที่ ๑ มีข้อที่พิงย้าเป็นพิเศษ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า "ทวาร" (ใน ทวาร ๒) นั้น เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของกระบวนการของกระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า "อายตนะ" ซึ่งแปลว่า แตนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้นในการศึกษาเรื่องนี้ต่อไป จะใช้คำว่า "อายตนะ" แทนคำว่า "ทวาร"

ใน ภาคที่ ๒ มีข้อพิงย้าคือ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ในชั้นที่ ๔ คือ สังขารชั้นที่ ที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน

สังขารต่างๆ ในสังขารชั้นที่ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็น ฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลางๆ บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการ โดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้าหรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ ให้ช่วยกันทำการปรุงแต่งการแสดงออก หรือการกระทำทาง ทวาร ๓ คือ กาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือการทำ การพูด การคิด

ในกรณีนี้ สังขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดย

- แบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก เป็นกายสังขาร วจิตสังขาร และมโนสังขาร
- เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า กายสังขารเจตนา วจิตสังขารเจตนา และมโนสังขารเจตนา หรือ
- เรียกตามงานที่ทำการออกมาว่า กายกรรม วจกรรม และมโนกรรมแสดงให้เห็นง่ายขึ้น ดังนี้

๑. กายสังขาร = กายสังขารเจตนา ----- กายทวาร -- กายกรรม

[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย] = [ความตั้งใจ(แสดงออก)ทางกาย] [ทางกาย] [การกระทำทางกาย]

๒. วจิตสังขาร = วจิตสังขารเจตนา ----- วจิตทวาร -- วจกรรม

[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา] = [ความตั้งใจ(แสดงออก)ทางวาจา] [ทางวาจา] [การกระทำทางวาจา]

๓. มโนสังขาร = มโนสังขารเจตนา ----- มโนทวาร -- มโนกรรม

[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ] = [ความตั้งใจ(แสดง)ทางใจ] [ทางใจ] [การกระทำทางใจ]

สังขาร ในฐานะเครื่องแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้กล่าวแล้วในเรื่องชั้นที่ ๕

ส่วน สังขาร ในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและกระทำต่างๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก ในตอนว่าด้วย "ชีวิตเป็นไปอย่างไร"

ในที่นี้ มุ่งแสดงแต่สภาพะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเอง หรือองค์ประกอบของชีวิต พร้อมทั้งหน้าที่ของมัน ตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะภาคที่ ๑ คือเรื่อง ทวาร ๒ ที่เรียกว่า อายตนะ ๒ อย่างเดียว

“อายตนะ” แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ นั้น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร ? ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลก คือ สิ่งแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ ๖ ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

ดังนั้น อายตนะ ทั้ง ๖ จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับแต่ละอย่างๆ โดยเฉพาะ

สิ่งที่ถูกรับรู้ หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลก เหล่านี้ เรียกชื่อว่า “อายตนะ” เหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่งความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก

เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน ท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า “อายตนะภายใน” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวกหลังนี้ว่า “อายตนะภายนอก” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก)

อายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “อารมณ์” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาห้วงอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดหน่วงของจิต แปลง่ายๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระแทกกับอารมณ์ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะทำให้เกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า “เห็น” หูกระทบเสียง เกิดความรู้เรียกว่า “ได้ยิน” เป็นต้น

ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้ เรียกว่า “วิญญาณ” แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์

ดังนั้น จึงมี วิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ คู่ คือ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า อายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และ วิญญาณ ๖ มีชื่อในภาษาธรรม และมีความสัมพันธ์กัน ดังนี้

๑. จักขุ - ตา เป็นแดนรับรู้ รูป - รูป เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาณ - เห็น
๒. โสตะ - หู ,, สัทตะ - เสียง ,, โสตวิญญาณ - ได้ยิน
๓. ฆานะ - จมูก ,, คันธะ - กลิ่น ,, ฆานวิญญาณ - ได้กลิ่น
๔. ชิวหา - ลิ้น ,, รส - รส ,, ชิวหาวิญญาณ - รู้รส
๕. กาย - กาย ,, โผฏฐัพพะ - สิ่งต้องกาย ,, กายวิญญาณ - รู้สิ่งต้องกาย
๖. มโน - ใจ ,, ธรรม - เรื่องในใจ ,, มโนวิญญาณ - รู้เรื่องในใจ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้ ก็จริง แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะก็มีใ้จะทำให้วิญญาณเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมีความใส่ใจ ควกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้น ดังตัวอย่าง ในบางคราว เช่น เวลาหลับ

สนิท เวลาพุ่งซ่าน หรือใจลอยไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่นแน้อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้น หลายๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็น จะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่

อีกตัวอย่างง่ายๆ ขณะเขียนหนังสือ ใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้รู้สึกส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดาษ และนิ้วที่แตะปากกาหรือดินสอ

ในเมื่อมีอายตนะและอารมณ์เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น

การรับรู้ จะเกิดขึ้น ต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า "ผัสสะ" หรือ "สัมผัส" แปลตามรูปศัพท์ว่า การกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ พุดอย่างเข้าใจกันง่ายๆ ผัสสะ ก็คือ การรับรู้ นั่นเอง

ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือการรับรู้นี้ มีชื่อเรียกแยกเป็นอย่างไรๆ ไป ตามทางรับรู้ คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิกริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

ในกระบวนการธรรมนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเองความรู้สึกนี้ในภาษาธรรม เรียกว่า "เวทนา" แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็น สุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เวทนานี้ ถ้าวางตามทางรับรู้ ก็มี ๖ เท่าจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น

แต่ถ้าวางตามคุณภาพ จะมีจำนวน ๓ คือ

๑. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
๓. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือเรื่อยๆ เฉยๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา

อีกอย่างหนึ่ง แบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น เวทนา ๕ อย่าง คือ

๑. สุข ได้แก่ สบายกาย
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
๓. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ
๔. โทมณัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ

๕. อุเบกขา ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่ายๆ ได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ -- เวทนา

ทางรับรู้ สิ่งที่ถูกรู้ ความรู้ การรับรู้ ความรู้สึกต่ออารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า อารมณ์ ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์ทางอายตนะต่างๆ การรับรู้ อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี

ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนา ก็เป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่ง โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องขี้บอกให้ทราบว่าจะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรก็ถูกถูกแก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น

แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียงแค่ว่ากระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วยเสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้มนุษย์มีความสามารถมากขึ้น ในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม แต่เวทนา ยังหมายถึงการที่โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่มนุษย์ ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา

ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับ จนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่นี้ มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจากกระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการธรรมอีกอย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงเล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะกลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น กระบวนการรับรู้ ซึ่งกลายเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย ก็จะถูกกำลังจากกระบวนการใหม่นี้บีบคั้น ให้บิดเบือนและเอนเอียงไปจากความเป็นจริง

กระบวนการรับช่วงที่ว่านี้ มักดำเนินไปในแบบง่าย ๆ ฟั่น ๆ คือ เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุขสบายชื่นใจ (????เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ตั้งใจพัวพันจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว

จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่างๆ ที่จะให้ตนอยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุข เวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่างๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการ เพื่อจะได้เวทนาที่ซอซอบใจนั้นยิ่งขึ้นไปอีก

ในทางตรงข้าม ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้ว เกิดความรู้สึกทุกข์ เจ็บปวด ไม่สบาย (ทุกข์-เวทนา) ก็ไม่ซอซอบใจ ขัดเคือง อยากจะพ้นไป หรือให้มันสูญสิ้นไป อยากทำลาย (ตัณหา) ผูกใจ บั๊กใจ ค้างใจกับสิ่งนั้น (อุปาทาน)

ทางร้ายที่จะชิงชัง เกลียดกลัว หลีกหนี อย่าให้พบเห็นอีก เป็นต้น พร้อมกับเกิดเป็นปฏิกิริยา ให้อยิ่งยึดมั่นค้นหา
ผูกใจมั่นหมาย ที่จะให้พบให้ได้สุขเวทนาและสิ่งที่หวังว่าจะให้สุขเวทนาแก่ตนยิ่งขึ้นไปอีก

ในกระบวนการนี้ ก็จึงบังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนรุนแรงเข้มข้น ที่เป็นผลเสกสรรค์ของมนุษย์เอง ซึ่ง
หมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า กลายเป็นสังสารวัฏ วนอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไป
สู่ผลเลิศอย่างอื่น ที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้น เป็นขั้นตอนที่
สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทีเดียว และในภาวะเช่นนี้ เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญ
มาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร (สำหรับปุถุชน) ต้องขึ้นต่อสภาพของเวทนา ว่าจะเป็นอย่างไหน
อย่างไรใด ทั้งนี้ พอจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า

ก. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ กับกระบวนการ
การสังสารวัฏ ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยๆ อย่างหนึ่ง ที่ช่วยให้เกิด
ความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์

ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอก ที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการ
ธรรมทั้งหมด กล่าวได้ว่า มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไร และทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิต
จะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนาและเพื่อเวทนา

นอกจากนั้น ในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์มิได้หยุดอยู่เพียงแค่นี้เป็นผู้รับรู้อารมณ์ และเรียนรู้โลก
เพื่อเกี่ยวข้องกับจัดการกับสิ่งแวดล้อมอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้แสวงหาโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์นั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อจาก
ผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน โดยถือว่า การรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้น กระบวนการต่อจากนี้ไปจึงแยกได้
เป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัศนะ หรือ กระบวนการแบบวิวิธภูมิ เป็นคู่ปฏิบัติกับ
กระบวนการสังสารวัฏ

แต่กระบวนการแบบวิวิธภูมิ เป็นเรื่องของการแก้ปัญหาชีวิต จึงจะยกไปพูดในตอนที่ว่าด้วย "ชีวิตควร
ให้เป็นอย่างไร?" และ "ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?" ไม่กล่าวไว้ในที่นี้

ข. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรมระหว่างความดีกับความชั่ว
ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระ กับการหมกตมิดหมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อกล่าวถึงส่วนอื่นๆ ของกระบวนการแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายตนะอีก เพราะกระบวนการ
ต่างๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายตนะเริ่มต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่าอายตนะสำคัญ
เหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบแสวงหาโลก อายตนะก็ย่อมมีความ
สำคัญมากด้วย เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนวยให้เวทนาเกิดขึ้น

เวทนา เป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะ เป็นแหล่งอำนวยสิ่งที่มุ่งประสงค์นั้น

เท่าที่กล่าวมา สรุปได้ว่า อายุตะนะ ๖ ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแห่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิตอยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสพโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณที่เป็นรสอร่อยของโลก มาเสพเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจนจินตนาการ สิ่งทีหวนชื่นระรื่นใจ ความจริง หน้าที่ทั้งสองอย่างนี้ ก็ติดเนื่องอยู่ด้วยกัน หน้าที่อย่างแรก เรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลัก หรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วน หน้าที่ที่สอง เป็นหน้าที่รอง จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็คงได้

ในกรณีทั้งสองนั้น การทำงานของอายุตะนะก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตจำนงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่ความรู้ หรือมุ่งไปที่เวทนา

สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายุตะนะมักจะก้าวข้ามมาอยู่กับหน้าที่อย่างที่สอง คือการเสพโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่อย่างหนึ่งมีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสนองการทำหน้าที่อย่างที่สอง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสพเสวยโลก หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง

ทั้งนี้เพราะว่า ปุถุชนมักใช้อายุตะนะ เพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะทำให้ตนได้เสพเสวยอารมณอร่อยของโลกเท่านั้น หาสนใจสิ่งอันพึงรู้นอกรู้นอกจากนั้นไม่

ยิ่งกว่านั้น แม้ความสัมพันธ์กับโลกในภาคแสดงออก ด้วยการทำ การพูด การคิด ก็จักกลายเป็นการกระทำเพื่อรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเช่นเดียวกัน คือ มุ่งทำ พูด คิด เพื่อแสวงหา และให้ได้มาซึ่งอารมณสำหรับเสพเสวย

ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนาหนามากเท่าใด ความติดข้องพัวพันอยู่กับหน้าที่อย่างที่สองของอายุตะนะ ก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า ชีวิตและโลกของมนุษย์ วนเวียนอยู่แค่อายุตะนะ ๖ เท่านั้นเอง

เท่าที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า แม้อายุตะนะ ๖ จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของขันธ์ ๕ และไม่ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างขันธ์ ๕ ก็จริง แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่า ชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและดำเนินอยู่ ก็คือการติดต่อกว้างขวางกับโลกทางอายุตะนะเหล่านี้ และชีวิตมีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายุตะนะเหล่านี้

ถ้าอายุตะนะไม่ทำหน้าที่แล้ว โลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการธรรมเท่าที่กล่าวมานี้ได้อย่างกระชับรัด และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขันธ์ ๕ เข้ากับเรื่องทีอธิบายในตอนนี ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการธรรมได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้ อาศัยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งธรรมทั้งสามนั้นเป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณใด ย่อมหมายรู้อารมณนั้น (สัญญา), หมาย

รู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสเรียกอารมณ์นั้น (วิตักกะ), ตรัสเรียกอารมณ์ใด ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (ปปัญจา), บุคคลผันพิสดารซึ่งอารมณ์ใด เพราะการผันพิสดารนั้นเป็นเหตุ ปปัญจสัญญาแ่งต่างๆ (สัญญาที่ซับซ้อนหลากหลาย) ย่อมผุดพลุ่งสุ่มรุมเขา ในเรื่องรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้ได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน(ต่อไปว่า ด้วยอายตนะและอารมณ์อื่นๆ จนครบ ๖ คู่ ใจความอย่างเดียวกัน)

กระบวนธรรมนี้ เขียนให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

กระบวนกรรับรู้บริสุทธิ์	กระบวนธรรมแบบเสพเสวยโลก
(กระแสนไปตามธรรมชาติ)	(เกิดมีผู้เสวย-สิ่งถูกเสวย ผู้คิด-สิ่งถูกคิด)

อายตนะ

+

อารมณ์ = ผัสสะ - เวทนา - สัญญา - (วิตักกะ - ปปัญจา) - ปปัญจสัญญาแ่งต่างๆ

+

(สังขาร)

วิญญาณ

เมื่อเกิดปปัญจสัญญาแล้ว ก็ยังมีความตรัสเรียกนึกคิด (วิตักกะ) ได้มากมายและกว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น ทำให้เกิดกิเลสต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ หวงแหน วิชาเยน เป็นต้น ปนเป คคลุเคล้า ไปกับความคิดนั้น
หมายเหตุ:

๑. คำที่ควรเข้าใจ คือ 'ปปัญจา' หมายถึง อากาโรที่คลอเคลียพัวพันอยู่กับอารมณ์นั้น และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ ด้วยแรงตัณหา มานะ และทิวฐิ ผลักดัน หรือเพื่อสนองตัณหา มานะ และทิวฐิ คือ ปรุงแต่งในแง่ที่จะเป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน ออกรูปออกร่างต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิดปปัญจสัญญาแ่งต่างๆ คือสัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปปัญจานั่นเอง

๒. จะเห็นว่า มีสัญญา ๒ ตอน สัญญาช่วงแรก คือสัญญาขั้นต้น ที่กำหนดหมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติ ธรรมดาของมัน สัญญาช่วงหลัง เรียกว่า 'ปปัญจสัญญา' เป็นสัญญาเนื่องจากสังขาร ที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ ให้ออกรูปออกร่างแ่งมุมต่างๆ มากมายพิสดารดังกล่าวแล้ว

๓. จะเห็นว่า กระบวนธรรมทั้งหมดนั้น แยกได้เป็น ๒ ตอน

ก) ตอนแรก ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนกรรับรู้บริสุทธิ์ พึงสังเกตว่า ช่วงตอนนี้ กระบวนธรรมเป็นกระแสนบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (พึงอ่านความที่ยกมาข้างข้างบน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง

ข) ตอนปลาย ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นกระบวนการแบบเสพเสวยโลก หรือกระบวนการสังสารวัฏ มารับช่วงไป ความจริง ตั้งแต่เวทนานี้ไปเป็นทางแยก อาจต่อด้วยกระบวนการแบบวิวิฎฐิกก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงเฉพาะแบบสังสารวัฏก่อน ข้อพึงสังเกตในตอนี้ ก็คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มีเพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่จะเกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมา กลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสพเสวยกับสิ่งที่ถูกเสพเสวย ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น

๔. กระบวนการแบบเสพเสวยโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธีแสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกเอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลังอธิบาย คือขันธและอายตนะได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่นที่แสดงอย่างพิสดารในหลักปฏิจจสมุปบาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏโดยสมบูรณ์

๕) ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญูญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในกระบวนการนี้ เป็นสหชาตธรรม ท่านถือว่าเกิดร่วมกัน พึงเข้าใจว่า ที่เขียนแสดงลำดับไว้แบบนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย

เนื่องด้วยกระบวนการนี้ แยกได้เป็น ๒ ช่วงตอน และช่วงตอนหลังอาจแยกไปเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวิฎฐิกก็ได้ ดังนั้น เพื่อมองเห็นภาพได้กว้างขวางขึ้น อาจเขียนแสดงได้ดังนี้

อายตนะ

+ -กระบวนการแบบสังสารวัฏ

อารมณ์ = ผัสสะ - เวทนา -

+ -กระบวนการแบบวิวิฎฐิก

วิญญูญาณ

ในเรื่องอายตนะนี้ มีข้อควรทราบเพิ่มเติม เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป ดังนี้

- อายตนะภายใน หรือทวาร ๖ นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "อินทรีย์ ๖" คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่เป็นเจ้านายที่ หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้นๆ เช่น ตา เป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้นอินทรีย์ ๖ คือ จักขุทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมโนมินทรีย์ คำว่า อินทรีย์ นิยมใช้กับอายตนะในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริงและเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุทรีย์ เป็นต้น ส่วน อายตนะ นิยมใช้ในเวลาที่พูดถึงตัวสภาวะที่อยู่ในกระบวนการ เช่นว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญูญาณ เป็นต้น และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะ เช่นว่า จักขุไม่เพียง เป็นต้น อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อย ในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนการ คือคำว่า "ผัสสาอายตนะ" แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ คือที่มาของการรับรู้นั่นเอง

- อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ ก็มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งคือ "โคจร" (ที่เที่ยง, ที่หากิน) และ "วิสัย" (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน) และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอารมณ์ ๕ อย่างแรก ซึ่งมีอิทธิพลมาก ใน

กระบวนการแบบเสพเสวยโลก หรือแบบสังสารวัฏ คือคำว่า "กามคุณ" (ส่วนที่นำใคร่นำปรารถนา, ส่วนที่ดี หรือส่วนอร่อยของกาม) กามคุณ ๕ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่นำปรารถนา นำใคร่นำพอใจ

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เมื่อพูดถึง อายตนะ ซึ่งเป็นแดนรับรู้ ก็ควรทราบเรื่องราวเกี่ยวกับความรู้ด้วย แต่เรื่องที่ควรทราบเกี่ยวกับความรู้ มีมากมายหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวไว้เพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้อง และผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จักกล่าวถึงหลักที่ควรทราบเพียง ๒ อย่างเท่านั้น

ก. สัจจะ ๒ ระดับ

ผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่านได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่น บางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ๆ ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น ตนเป็นที่พึ่งของตน คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น

แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงว่า กายก็แคกาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อได้อ่านได้ฟังอย่างนี้แล้ว ก็มองไปว่า คำสอนในทางพระศาสนาขัดแย้งกันเอง หรือไม่ก็งงแล้วไม่เข้าใจ หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอทำให้เกิดการปฏิบัติสับสนผิดพลาด ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาสมควรควรปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน กลับพูดหรือปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิดความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม หวังจะช่วยป้องกันความสับสนผิดพลาดเช่นนี้ จึงสอนให้รู้จักแยกสัจจะ หรือความจริง เป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ

๑. สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสัจจะความจริงโดยโวหาร หรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันได้ หรือยอมรับร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน (conventional truth) เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โติะ แก้วนี้ หนังสือนี เป็นต้น ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น

๒. ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ คือ จริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้ อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดทำยที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ (ultimate truth) เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้น ตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ การหยั่งรู้สัจธรรม ที่จะทำให้เกิดความยึดติดถือมั่นหลงผิด

ทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดภัย ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง

สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมาตม์ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ในทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่า เกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้ อาจมีแง่ความหมายที่คลุมเครือ หรือเขวได้ น้ำแท้ๆ คือ hydrogen oxide (H₂O) เกลือสามัญก็เป็น sodium chloride (NaCl) จึงถูกแท้ ดังนั้นเป็นต้น (ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่า ในวิชาการอื่น ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่น ของสิ่งสามัญ และไม่ยอมรับว่าคำพูดสามัญสื่อความจริงได้ตรงแท้)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับสมมติสัจจะ และปรมาตม์สัจจะ ที่ท่านระบุออกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่อ้าง แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุคำบัญญัติ ๒ คำนี้ ข้อความในพระสูตรที่ท่านยกมาอ้างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อว่าชิวา มีเนื้อความดังนี้ นี่แน่ะมาร! ท่านจะมีความเห็นยึดถือถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร, ในสภาวะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย, เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า "รถ" ย่อมมีฉันใดเมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่า "สัตว์" ก็ย่อมมี ฉันนั้น

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมาตม์ แล้วรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องมือสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติ ไม่เป็นทาสของภาษานั้น สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น ภิกษุผู้เป็นอรหันตชินาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันพูด ดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโหวหารเท่านั้น เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโหวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์บรรยายลักษณะของพระสูตร (สูตรต้นตปิฎก) ว่าเป็น โหวหารเทศนา เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยโหวหาร คือ ใช้ภาษาสมมติ ส่วนพระอภิธรรมเป็น ปรมาตม์เทศนา เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมาตม์ คือ กล่าวตามสภาวะแท้ๆ นี่เป็นข้อสังเกตเพื่อประดับความรู้อย่างหนึ่ง

ข. วิปลาส หรือ วิปลลาส ๓

วิปลาส คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความเป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด การลวงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกันขัดขวางบังตา ไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ วิปลาส มี ๓ อย่าง คือ

๑. สัญญาวิปลาส สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความเป็นจริง

๒. จิตวิปลาส จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง

๓. ทิฏฐิวิปลาส ทิฏฐิคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความเป็นจริง

สัญญาวิปลาส หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเข็อกเป็นงู กาและกวางป่า มองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝ้านา คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟโฆษณากระพริบอยู่กับที่ เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น

จิตวิปลาส ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหารของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหา คิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็นเงาเคลื่อนไหวในที่มืดสลับ คิดวาดภาพเป็นผีหลอก กระทบตื้นตื้นม ได้ยินเสียงลูกมะพร้าวหล่น คิดวาดภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทิฏฐิวิปลาส ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจากสัญญาวิปลาสและจิตวิปลาสนั่นเอง เมื่อหมายรู้ผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไปตามนั้น เมื่อคิดวาดภาพเคลื่อนไหวคลาดไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื้อถือผิดพลาดไปตามอย่างนั้น

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อหมายรู้ผิดว่าเข็อกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นว่าสถานที่บริเวณนั้นมีงูหรือมีงูชุม เมื่อหมายรู้ว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าโลกแบน เมื่อคิดไปว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไป เคลื่อนไหวต่างๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็จึงลงความเห็นว่า พ่าร้อง พ่าผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพเจ้าประจำอยู่และคอยบันดาล ดังนี้ เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่าย ๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่า เป็นความวิปลาสชั้นวิปริต ส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปลาสอย่างละเอียดถึงขั้นพื้นฐาน หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนชนิดที่มีใช่มีเฉพาะในบางคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไม่รู้ตัว คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปลาสทั้ง ๓ ชนิดนั้นจะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียววิปลาสชั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น พึงเห็นตามบาลีดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส มี ๔ อย่างดังนี้; ๔ อย่างอะไรบ้าง? (กล่าวคือ)

๑. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข
๓. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งมีตัวตน ว่าตัวตน
๔. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม

วิปลาสเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็นเป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และเจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวไว้ในพุทธธรรม ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปลาสได้ทั้งนั้น เฉพาะอย่างยิ่ง การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยและแยกแยะองค์ประกอบตรวจดูสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ

ก) สรรพสิ่ง โลก และบัญญัติต่างๆ

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง "สรรพสิ่ง" (สิ่งทั้งปวง.ครบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงพึงเกิด; อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง? ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณฏฐัพพะ ใจกับ ธรรมารมณ - นี่เราเรียกว่า สรรพสิ่ง

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า "โลก โลก" ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึง มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก ?

ดูกรรมสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติ ว่าเป็นโลก, ที่ใดมีหู...มีจมูก...มีลิ้น...มีกาย...มีใจ มีธรรมารมณ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ด้วยกาไป, แต่เราก็ไม่กล่าวเช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้นทุกข์ได้

(พระอานนทกล่าว :) ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีได้ทรงแจ่มแจ้งเนื้อความโดยพิสดาร นี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้ :- บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่ง ใด สิ่งนั้นเรียกว่า "โลก" ในอริยวินัย ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก ? ด้วยตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการอุทัยพร้อม และการอัสตงแห่งโลก, จงพึงเกิด.

การอุทัยพร้อมแห่งโลกเป็นไฉน ? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสาม นั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็มีพร้อม; นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

การอัสตงแห่งโลกเป็นไฉน ? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นคือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาอันนั้นแหละสำรอก ดับไปไม่เหลือ ความดับอุปาทานจึงมี, เพราะดับอุปาทาน ความดับภพจึงมี, เพราะดับภพ ความดับชาติจึงมี, เพราะดับชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อม มีได้ดังนี้; นี้เรียกว่าการอัสตงแห่งโลก อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ เพราะตัณหาอันนั้นแหละสำรอกดับไปไม่เหลือ...นี่คือการอัสตงของโลก

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า "มาร มาร" ...เรียกกันว่า "สัตว์ สัตว์" ...เรียกกันว่า "ทุกข์ ทุกข์" ดังนี้, ด้วย เหตุเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร...จึงมีสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์... จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์ ?

ดูกรรมสมบัติ ที่ได้มีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ มีใจ มีธรรมารมณฺ์ มีมโนวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ, ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร...สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์

เมื่อตามีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, เมื่อตาไม่มีพระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติว่าสุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจมูก...เมื่อลิ้น...เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ฯลฯ ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์

ข) ความจริงเดียวกัน ทั้งแก่ผู้หลง และผู้รู้เท่าทัน

ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอตฺตาได้แต่ที่ไหน

รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูมิจฺจุพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิจฺจุพะ ธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิจฺจุพะ ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอตฺตาได้แต่ที่ไหน

ภิกษุทั้งหลาย ชาวกล้างอกงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าชาวกล้างก็ประมาทเสีย, โคนินชาวกล้าง ลงสู่ชาวกล้างโน้น พึ่งเมาเพลินประมาทเอาจนเต็มที ฉันใด, ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ไม่สังวรในผัสสายตนะ ๖ ย่อมเมาเพลินประมาทในกามคุณ ๕ จนเต็มที ฉันนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ที่ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษาไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์มาให้...ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ฝึกดีแล้ว คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้...

ตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้; หู - เสียง; จมูก - กลิ่น; ลิ้น - รส; กาย - โณภูมิจฺจุพะ; ใจเป็นเครื่องผูกมัดธรรมารมณฺ์ไว้, ธรรมารมณฺ์เป็นเครื่องผูกมัดใจไว้ ดังนี้หรือ ?

(หามีได้) ตาก็มิใช่เครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกมัดตาไว้; ฉันทราคะ (ความชอบใจจันติต) ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น ฯลฯ ใจก็ไม่ใช่เครื่องผูกมัดธรรมารมณฺ์, ธรรมารมณฺ์ก็มิใช่เครื่องผูกมัดใจ; ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ใจและธรรมารมณฺ์นั้น

หากตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้แล้วไซ้, การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จะไม่ปรากฏไม่ได้; แต่เพราะเหตุที่ตาไม่ใช้เครื่องผูกมัดรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกมัดตา, ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น, เพราะเหตุฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ฯลฯ

พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว; พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระใสต...พระฆานะ...พระชีวหา...พระกาย...พระทัย...

ค) จิตใจใหญ่กว้าง มีปัญญาทาง อยู่อย่างมีสติ

พระองค์ผู้เจริญ! ถึงแม้ข้าพระองค์จะชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ ก็ตาม, ขอพระผู้มีพระภาคสุดตเจ้า โปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทนายาทแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่

แนะนำลูกกยบุตร ! ท่านเห็นเป็นประการใด ? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุอย่างใด ๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็น ทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูปเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม ?

ไม่มี พระเจ้าข้า

เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณทั้งหลาย อย่างใด ๆ ซึ่งเธอไม่ได้ทราบ ไม่เคยทราบ ไม่ทราบอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรักในธรรมารมณเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม ?

ไม่มีพระเจ้าข้า

มาลูกกยบุตร! บรรดาสิ่งที่เห็น ได้ยิน รู้ ทราบ เหล่านี้ ในสิ่งที่เห็น เธอจักมีแค่เห็น ในสิ่งที่ได้ยินจักมีแค่ได้ยิน ในสิ่งที่ลิ้ม ดม แตะต้อง จักมีแค่รู้ (รส กลิ่น แตะต้อง) ในสิ่งที่ทราบ จักมีแค่ทราบ

เมื่อใด (เธอมีแค่เห็น ได้ยิน ได้รู้ ได้ทราบ) เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีด้วยนั้น (อรรถกถาอธิบายว่าไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ), เมื่อไม่มีด้วยนั้น ก็ไม่มีที่นั่น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ในสิ่งที่ได้เห็น เป็นต้นนั้น), เมื่อไม่มีที่นั่น เธอก็ไม่มีที่นี้ ไม่มีที่โน่น ไม่มีระหว่างที่นี้ที่โน่น (ไม่ใช่ภพนี้ ไม่ใช่ภพโน่น ไม่ใช่ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคือที่จบสิ้นของทุกข์

(พระมาลูกกยบุตรดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า:)

พอเห็นรูป สติก็หลงหลุด ด้วยมัวใส่ใจแต่นิมิตหมายที่นารัก แล้วก็มีจิตกำหนดตติใจ เสวยอารมณ์แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั่นเอง, เวทนาหลากหลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขาก็คอยถูกระทบกระแทง ทั้งกับความอยากและความยุ่งยากใจ เมื่อสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน

พอได้ยินเสียง...พอได้กลิ่น...พอลิ้มรส...พอถูกต้องโณภูฏัพพะ...พอรู้ธรรมารมณ สติก็หลงหลุด ฯลฯ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน

เห็นรูปก็ไม่ติดในรูป ด้วยมีสติมันอยู่, มีจิตไม่ติดใจ เสวยเวทนาไป ก็ไม่สยบกับอารมณ์นั้น; เขามีสติ ดำเนินชีวิตอย่างที่ว่า เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสพยาทุกข์ก็มีแต่สิ้น ไม่สั่งสม; เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกล่หนีพพาน"

ได้ยินเสียง...ได้กลิ่น...ลิ้มรส...ถูกต้องโณภูฐัพพะ...รู้ธรรมารมณ ก็ไม่ติดในธรรมารมณ ด้วยมีสติมันอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าไกล่หนีพพาน

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่าเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร? คนบางคนเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมโน้มรักฝากใจ ในรูปที่น่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มิได้มีสติกำกับใจ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ (มีใจเล็กนิดเดียว), ไม่เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำใ้ บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู...สูดกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วย ลิ้น...ต้องโณภูฐัพพะด้วยกาย ทราบธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมโน้มรักฝากใจในเสียง...ในธรรมารมณ อันน่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจในเสียง...ในธรรมารมณ อันไม่น่ารัก ฯลฯ

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวาร? ภิกษุเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่โน้มรักฝากใจในรูป ที่น่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติกำกับใจ เป็นอยู่อย่างผู้มีจิตกว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตาม เป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำใ้บาปอกุศลธรรม ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณด้วยใจ ย่อมไม่โน้มรักฝาก ใจในเสียง...ในธรรมารมณ อันน่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจใน เสียง...ในธรรมารมณ อันไม่น่ารัก ฯลฯ"

ง) ก้าวไปในมรรคาแห่งอิสรภาพและความสุข

ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจะชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท? เมื่อภิกษุสังวรจักขุนทรีย์อยู่ จิตย่อม ไม่ชานแสบไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุ, เมื่อมีจิตไม่ชานแสบ ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด, เมื่อมีปีติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุขจิตย่อมเป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลาย ก็ปรากฏ, เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึงนับว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท" (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

อานนท์ การอบรมอินทรีย์ (อินทรีย์ภาวนา) ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) เป็นอย่างไร? เพราะเห็นรูปด้วยตา...เพราะได้ยินเสียงด้วยหู...เพราะได้กลิ่นด้วยจมูก...เพราะรู้รสด้วยลิ้น...เพราะต้อง โณภูฐัพพะด้วยกาย...เพราะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ ย่อมเกิดความชอบใจบ้าง เกิดความไม่ชอบใจบ้าง เกิดทั้ง ความชอบใจและไม่ชอบใจบ้าง. แก่ภิกษุ; เธอเข้าใจชัดดังนี้ว่า ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจ ไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรานี้. เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะต่อไปนี่ จึงจะสงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง), (ครั้นแล้ว) ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความ ชอบใจไม่ชอบใจ. ที่เกิดขึ้นแก่เรานั้น. ก็ดับไป อุเบกขาก็ตั้งมั่น" สำหรับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป อุเบกขาย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก

เสมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้เรียกว่า การอบรมอินทรีย์ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน...

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความดำริขึ้นดังนี้ว่า: อะไรเป็นคุณ (ความหวานชื่น ความอร่อย) ของจักขุ? อะไรเป็นโทษ (ข้อเสีย ความบกพร่อง) ของจักขุ? อะไรเป็นทางออก (เป็นอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัย) แห่งจักขุ? อะไรเป็นคุณ...เป็นโทษ...เป็นทางออก แห่งโสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน?

เราได้เกิดความคิดขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นี้คือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คือโทษของจักขุ การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในเพราะจักขุเสียได้ นี้คือทางออกแห่งจักขุ (ของโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

ตราบใด เรายังมิได้รู้ประจักษ์ตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษ โดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออก โดยเป็นทางออก, ตราบนั้น เรายังไม่ปฏิญาณว่าเราบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

(ต่อไปตรัสถึงคุณ โทษ ทางออกพ้น แห่งอายตนะภายนอก ๖ ในทำนองเดียวกัน)

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุวิญญาณตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่ติดพันในจักขุ ไม่ติดพันในรูปทั้งหลาย ไม่ติดพันในจักขุวิญญาณ ไม่ติดพันในจักขุสัมผัส ไม่ติดพันในเวทนา อันเป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย

เมื่อผู้นั้นไม่ติดพัน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษ ตระหนกอยู่ อุปาทานขันธทั้ง ๕ ย่อมถึงความไม่ก่อตัวพอกพูนต่อไป อนึ่ง ตัณหาที่เป็นตัวการก่อภพใหม่ อันประกอบด้วยยณันทิวาคะ คอยแสเฟลิดเฟลิน อยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็จะถูกไล่ไปด้วยความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความเร่าร้อนกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ความก่อกวนทางกายก็ดี ความก่อกวนทางใจก็ดี ย่อมถูกเขลาละได้; ผู้นั้นย่อมเสวย ทั้งความสุขทางกาย ทั้งความสุขทางใจ

บุคคลผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็เป็นการสัมมาทิฐิ มีความดำริใด ความดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ, มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็เป็นการสัมมาวายามะ, มีความระลึกใดความระลึคนั้นก็เป็นสัมมาสติ, มีสมาธิใด สมาธินั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ, ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิ์ดีมาแต่ต้นทีเดียว; ด้วยประการดังนี้ เขาชื่อว่ามอริยอภิวรรคอันถึงความเจริญบริบูรณ์ (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

๑. ในแง่กุศล-อกุศล ความดี-ความชั่ว อยาตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยก ระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทหมัวเมา ความชั่ว และการหมกติดอยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ

ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติ มนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูง ล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพเสวยโลก เทียบทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ และความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวหนัง และใจอยากของตน พอกพูนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

พอจะเห็นได้ไม่ยากว่า การเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอาวัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้วก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัวให้ถูกล่อถูกชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั้นเอง คนจำนวนมาก บางทีไม่เคยได้รับการเตือนสติ ให้สำนึกหรือยังคิดที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตน และอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกอบรมหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่งๆ ขึ้น การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้ ส่วนหนึ่ง อยู่ที่การสร้างความรู้เข้าใจให้รู้เท่าทันความหมายของอายตนะและสิ่งที่เกี่ยวข้องว่า ควรจะมีบทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และอีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกฝนอบรมด้วยวิธีประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวัง ใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้น ในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

๒. ในแง่ความสุข-ความทุกข์ อยาตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไป และความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการแสวงหา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง

นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพฤติดีประพฤติชั่วที่กล่าวในข้อ ๑ แล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึ่งพาอาศัยมอภกายถวายเป็นชีวิตให้อย่างแท้จริงหรือไม่

คนไม่น้อย หลังจากกระดมเร็วแรงและเวลาแห่งชีวิตของตนวิ่งตามหาความสุขจากการเสพเสวยโลก จนเหนื่อยอ่อนแล้ว ก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย บางทียิ่งได้สุขมากความเจ็บปวดเศร้าแสบกลับยิ่งทวีล้ำหน้า เสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง ได้สมปรารถนาแล้วแต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมาย แล้วความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่จำไปบ้าง

บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวังหอบ ยังตามความสุขแต่ไม่พบหรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดกำลังใจปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีดีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมานตนเองบ้าง

การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริงและประพฤติปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก พอรู้ออกกึ่งที่จะแก้ไขตัว นอกจากจะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะแสวงหาความสุขเหล่านี้แล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่างๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย

เมื่อคนประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข้ออย่างถูกต้อง และก้าวหน้าไปในความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น ก็เป็นการพัฒนาจริยธรรมไปด้วยในตัว

๓. ในแง่การพัฒนาปัญญา อายตนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา ก็เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะเป็นไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพสวैयाโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียงเคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตามความจริง หรือตรงกับสภาวะตามที่มันเป็น

การปฏิบัติทางจริยธรรมที่จะช่วยเกื้อกูลในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ในอุเบกขา คือความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรง ไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้น เข้าครอบงำ

๔. ในแง่วิธีปฏิบัติทั่วไป การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในขั้นตอนต่างๆ กัน ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหามักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาปอกุศลมักได้ช่องเข้ามาที่ช่วงตอนใด อย่างไรก็ตาม ท่านมักสอนย้าให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกัน ตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่ยายตนะรับอารมณ์ทีเดียว เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุด

ในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือบาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยตัวให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวนปรุงแต่งจิต จนราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความเย้ายวนไม่ได้ ลู่ออำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงย้าวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระวังป้องกันตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต

สติ ที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกัน เกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า อินทริยสังวร (การสำรวมอินทริย์=ใช้อินทริย์อย่างมีสติมิให้เกิดโทษ) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ เช่น ใช้ตา ดู หู ฟัง ก็ไม่ปล่อยใจเคลิบเคลิ้มไปตามนิมิต

หมายต่างๆ ให้เกิดความติดใจ-ชุ่นเคือง ชอบใจ-ไม่ชอบใจ แล้วถูกโมหะและอกุศลอื่นๆ ครอบงำจิตใจ (ให้ได้แต่ปัญญาและประโยชน์)

การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้ง

1. ป้องกันความชั่วเสียหาย
2. ป้องกันความทุกข์ และ
3. ป้องกันการสร้างความรู้ความคิดที่บิดเบือนเอียง

อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผล มิใช่จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอได้ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทรีย์สังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อยู่เสมอ

การฝึกอบรมอินทรีย์ มีชื่อเรียกว่า อินทรีย์ภาวนา (แปลตามแบบว่า การเจริญอินทรีย์ หรือพัฒนาอินทรีย์) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม จากความทุกข์ และจากความรู้ที่เอียงบิดเบือนทั้งหลาย เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่จะเล่านั้นจะเกิดขึ้น นอกจากไม่ถูกอินทรีย์และสิ่งที่รับรู้เข้ามาล่อหลอกและครอบงำแล้ว ยังเป็นนายของอินทรีย์ สามารถบังคับความรู้สึกในการรับรู้ให้เป็นไปในทางที่ดีที่เป็นคุณ อินทรีย์สังวร นี้ จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสตินั้น อยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการทางปัญญา เป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านให้ใช้ในเรื่องนี้คู่กับสติ คือปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ โดยมองหรือพิจารณาในทางที่จะให้ได้ความรู้ เห็นความจริง หรือเห็นแง่ที่จะเกิดคุณประโยชน์ เช่น พิจารณาให้รู้เท่าทันคุณโทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งการที่จะมีความเป็นอิสระ อยู่ดีมีสุขได้ โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น ในแง่ที่จะต้องยอมให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุข ความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นบ้างแล้ว และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

ชีวิตเป็นอย่างไร ?

ไตรลักษณ์ ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มิใช่หมายความว่าเป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้ว มาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างกุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ

ความจริง ที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ

ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของตัวเองเป็นอิสระ และเกิดดับต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และ ปฏิจจสมุปบาท ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ

ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนปรากฏลักษณะให้เห็นว่าเป็น ไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น ธรรมชาติ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมจิติ คือ ภาวะที่ตั้งอยู่ หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ

กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธธรรมด้วย ว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลกพุทธพจน์แสดงหลักไตรลักษณ์ ว่าดังนี้

ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมจิติ เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....
๒. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์.....
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า "สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา..."

ไตรลักษณ์นี้ ในอรรถกถาบางที่เรียกว่า "สามัญญลักษณะ" ในฐานะเป็นลักษณะร่วม ที่มีเสมอแก่สังขารทั้งปวง (แต่ไม่เสมอแก่ธรรมทั้งปวง)

เพื่อความเข้าใจง่ายๆ ให้ความหมายของไตรลักษณ์ (the Three Characteristics of Existence) โดยย่อ ดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมและสลายไป
๒. ทุกขตา (Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่ แก่ผู้อยากด้วยดีถนหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากไปยึดด้วยดีถนหา อุปาทาน
๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตน แท้จริงที่จะสั่งบังคับให้เป็นอย่างไรๆ ได้

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามี ก็ต้องมีอยู่ในรูปของกระแสที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบทอดกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ ที่จะสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ตามใจปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ ๕ เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกขันธ ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า ขันธทุกขันธไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน

ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมัน อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้นได้) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ร้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนา ในรูป ฯลฯ ในวิญญูณว่า "ขอรูปร่าง...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญูณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย" แต่เพราะเหตุที่รูปร่าง ฯลฯ วิญญูณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปร่าง ฯลฯ วิญญูณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญูณว่า "ขอรูปร่าง...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร... ขอวิญญูณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย"

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน? รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ฯ (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญูญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมมัน ในขั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธขันธ ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ให้หลงผิดยึดเอาขันธ ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขันธ ๕ และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา

เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรม ว่า ปุถุชน โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ในขั้นขันธ ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่งพูดฝากไว้สั้นๆ ให้ไปคิดว่า สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจลสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. หลักอนิจจตา

อนิจจตา แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่างๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง

ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตัวเข้าไปผูกไว้กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งซึ่งไม่ตรงกับความเป็นจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกดูดลากลให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลวงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาเหล่านี้ได้

ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก โดยเฉพาะที่เป็นหลักใหญ่ ๒ ประการ คือ

๑) มีชีวิตซึ่งเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ด้านนอกไม่ประมาท เร่งชวนชวายทำการปรับปรุงแก้ไขด้วยความรู้ที่ตรงต่อเหตุปัจจัย

ความเป็นอนิจจานั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

ในทางจริยธรรม จึงนำหลักอนิจจามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญ ได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่างๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญ ซึ่งสามารถส่งผลต่อเหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก

โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง จัดการ และสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า ตามยถากรรม คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี

ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจ หรือแม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็น อย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนใจให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์ รวมทั้งการแก้ไข กลับตัวปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะรู้เข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง สอนว่า สำหรับผู้สร้าง ความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความ เสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายาม สร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้ พลัดเสื่อมลงไปก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่ จะทำให้เจริญต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้น ได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทมิ่วหลงระเหิงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย

กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขธรรมกับจริยธรรม คือ การที่จะต้องมีปัญหา ตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้ เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการ เข้าไปผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร

หลักอนิจจตา จึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาให้เกิด ปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

๒) มีชีวิตซึ่งขึ้นอยู่กับปัญญา ที่ด้านในจิตใจอิสระ เป็นสุขผ่องใสปลอดวางได้ด้วยความรู้เท่าทันเหตุ ปัจจัย ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความ จริง ขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก เมื่อรู้ตระหนักถึงความผันผวนปรวนแปรไม่แน่นอน จึงไม่นิ่งนอนใจชวนขวย ไม่ประมาท คอยใช้ปัญญาศึกษาให้รู้เท่าทันเหตุปัจจัย ทำการปรับปรุงแก้ไข หลีกเลี่ยงความเสื่อม และสร้างสรรค ความเจริญอยู่ตลอดเวลา โดยไม่ปล่อยปละละเลย แต่ภายในจิตใจ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันเหตุปัจจัยนั้น ก็ปลอด ว่างได้ ดำรงอยู่ด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเสื่อมและด้านเจริญ รู้จักที่จะ ถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้น และเกี่ยวข้องกับมันโดยไม่ต้องถูกกระแทกกระทั้น ชัดเหวี่ยงจุดกระชากลากไปอย่างไร้หลักเลื่อนลอยและมีดมั่ว เพราะเอาตัวเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียว คลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตนเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึง จะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและ ผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่าลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้น นั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกิน สมควรในเมื่อเกิดความเสื่อม หรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทหลงระเหิงในเวลาเจริญ

ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนมองเห็นความเป็นอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดติดถือมั่น ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่นในเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในแง่นี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่น หรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีจิตวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะกลายเป็นความประมาท เท่ากับปล่อยตัวเองลงเป็นทาสในกระแสโลก คือไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แกชีวิตได้

๒. หลักทุกขตา

ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑) ทุกข์ที่เป็นธรรมดาของสังขาร ต้องรู้ทันไม่ยึดฉวยเอามาใส่ตัวให้เป็นทุกข์ของเรา แต่เป็นภาวะที่ต้องจัดการด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัว ตามหลักอนิจจตา อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความแปรปรวนและความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไว้ในตัวด้วยอย่างเต็มที่

เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้น ให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาพร้อมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น

การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็นที่เหตุให้เกิดความทุกข์

ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใดๆ ขึ้นมา

๒) หลักอริยสัจบอกหน้าที่กำกับไว้ว่า ทุกข์สำหรับปัญญาผู้รู้ทันและทำให้ไม่เกิดไม่มี แต่สุขที่คั่นมุ่งหมายต้องทำให้กลายเป็นชีวิตของเราตามหลัก "กิจในอริยสัจ" หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ ปริณญา คือการ

กำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่า เรื่องทุกขนี้บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแต่กำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น

การปฏิบัติต่อทุกขโดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกขด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข คือให้รู้จักปัญหาของตน มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาหรืออาจจะเป็นปัญหาขึ้นแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด เพื่อจะได้จัดการแก้ไขป้องกันปัญหานั้นให้ถูกจุด การศึกษาปัญหามีได้หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน แต่เป็นวิธีที่จะทำให้ปัญหาหมดไป หรือไม่มี เหมือนแพทย์จะบำบัดโรครักษาคนไข้ ก็ต้องรู้จักชีวิตร่างกายและวินิจฉัยโรคให้ถูก ตลอดจนรู้เข้าใจถึงขั้นที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเป็นโรคขึ้นมา

ทุกขนั้น เมื่อเรารู้ทันและปฏิบัติหรือจัดการกับมันอย่างถูกต้อง ก็ทำให้มันไม่มีและไม่เกิดขึ้นมา แต่ถ้ารู้ไม่ทันและปฏิบัติไม่ถูก ก็ได้แต่หนีทุกขที่เอามาใส่ไว้ในตัวหรือสร้างให้แก่ตัวอยู่เรื่อยไป และหนีไม่พ้นสักที

ในทางตรงข้าม ความสุขที่มนุษย์มุ่งหมาย ถ้าปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจ เราจะไม่ต้องมัวแสวงหา แต่กลายเป็นว่าเรามีความสุข คือไม่เป็นคนที่ต้องหาความสุข แต่เป็นคนมีความสุข เพราะความสุขกลายเป็นชีวิตของเรา หรือเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งในตัวของเรา

ผู้ที่ไม่รู้หลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกขอย่างผิดพลาด ขาดจุดหมาย เขวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกขแก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้ เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตา ดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดันขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การฝืนแบบที่ๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทันและจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์อย่างหนึ่ง

ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้ อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกดูดลาก กัดกัดและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดแต่สิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน

ผู้หาความสุขที่ฉลาด เมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้ อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและเสวยความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาททั้งห้าและสนองความคิดอยากต่างๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่งผ่องใส เิบอิม สดชื่น เบิกบานเป็นอิสระ ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่างๆ ที่พัวพันจิตใจ อย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นความสุขที่ต้องการหา และเป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์ สำหรับสนองความต้องการต่างๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หา ตื่นร่นกระวนกระวาย เป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัว อย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ

การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่า สามิสสุข เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่คือต้องอาศัย หรือต้องขึ้นต่ออามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่มีขึ้นได้เอง สร้างขึ้นได้ เป็นอิสระของตัว ไม่ขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ต้องอาศัยสิ่งหรืออารมณ์ภายนอกมาสนอง เป็นภาวะของจิตใจภายในที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน หรือขุ่นระคาย

ภาวะจิตที่มีความสุขอย่างนี้ อาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว สว่างเพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวางไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาพวิสัยสงบ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดภัยจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าวุ่นหวั่นไหว ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสรี เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่ยึดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้อขัด โปร่งเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตา ในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ สมบูรณ์ เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน บกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความเข้มแข็งเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง

ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความเป็นอิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ ปัญญา ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า อุเบกขา คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง พร้อมทั้งจะเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายตามสภาพวิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์

ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิสสุข คือความสุขที่ไม่ต้องอาศัยอาภิสไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งภายนอก ไม่ก่อให้เกิดปัญหา เช่น ความห่วงกังวล ความเบื่อหน่าย ความหวาดหวั่น การแย่งชิง แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจพัฒนาไปจนถึงขั้นที่เกินกว่าจะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกง่าย ๆ ว่าความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลกซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้นเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้งตลอดทุกเวลาสมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่าไม่ยึดติดถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับ วัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์แฝงติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งที่เพิ่มขึ้นทั้งในด้าน

ปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตราการใช้ปฏิบัติที่ผิด

ตัวอย่างง่ายๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุขและอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาเองก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดถืออยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหาอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหา นั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันห่วงเหนียวกับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขวางขึ้นความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความอยากความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่อุป ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกัน นอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมักมีส่วนประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างที่สองอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แข่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดถืออยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวางและไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความห่วงเหนียว ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความหวาดกลัว ความพยายาม ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั่นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ ทุกข์ในธรรมชาติ หรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

* เกิดความรู้สึกคับแค้น มีด ขุนมัว อึดอัด เกรี้ยวกราด กระวนกระวาย กลัดกลุ้ม

* เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ

* ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทีวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น

* เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ขุ่นมัวให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายวงกว้างออกไป

* เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกันแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกันของคนในสังคม นี่คือการระบอบการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์เวทนา หรือความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนที่อูๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือรู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติโดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเอง ตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝืนที่อูๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาขีดวงจำกัดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น

พร้อมกันนั้น ก็รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำให้ใจเปิดกว้างและทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลาง ตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัย และราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวมตน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจารณ์ญาณไม่หลงไหลในเหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นคุณสมบัติตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกัลลภลุ่มนวลใจ ความหวงแหน ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน ความดี้อัน ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลึมตัว ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า "ปัญญาชีวิต ชีวิตมาตุ เสฏฐัญ"

ความรู้ที่หยั่งถึงอนัตตตา มีคุณค่าที่สำคัญในทางจริยธรรม คือ

- ๑) ในขั้นต้น ทางด้านต้นหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด
- อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของตนเอง เกิดจากส่วนประกอบและไปตามเหตุปัจจัยนั้น สอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการกระทำที่เหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถโดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะต้นหาอุปาทาน
- ๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทิวฐิติ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับ พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามธรรม ตามตัวเหตุตัวผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือ สามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปฟังตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุนิสรภาพโดยสมบูรณ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ตาม ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจจสมุปบาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไปชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

ปฏิจจสมุปบาท การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิจจสมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมตา ไม่เกี่ยวกับการอุปติของพระศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือหลักอิทัปปัจจยตา๑

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า "จงดูสิ"

"เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ"

ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะไม่คลาดเคลื่อนไปได้) อนัญญตตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือหลักอิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจจสมุปบาท

ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิวฐิสมบุรณ์ ก็ได้ ผู้มีทศนะสมบุรณ์ก็ได้ ผู้ถึงสัทธรรมนี้ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาขำแรกกิเลส ก็ได้ ผู้อยู่ชิตประตุมตะ ก็ได้

สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้จักกรรมเหล่านี้ รู้จักเหตุเกิดแห่งกรรมเหล่านี้ รู้จักความดับแห่งกรรมเหล่านี้ รู้จักทางดำเนินถึงความดับแห่งกรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงยอมรับได้ว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องพระอานนท์เข้าไปกราบทูลพระองค์และได้ตรัสตอบดังนี้

นำอัสจรรยฺ์ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถึงจะเป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นธรรมง่าย ๆ

อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขอดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหม้อมุงกระต่าย และหม้อปล้อง จึงผ่านพ้น อบายทุกติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎก ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า: ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้

ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้เจริญมรรคอยู่ด้วยอาลัย ยินดีอยู่ในอาลัยระเริงอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาชนผู้เจริญมรรค รื่นระเริงอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) ในฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตาปฏิบัติสมุปปาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราเพียงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเห็นผิดเห็นช้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา

พุทธดำริต่อนี้ กล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชาชน

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจจสมุปปาท

พุทธพจน์ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิจจสมุปปาทนั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกันโดยลำดับเป็นกระบวนการอย่างแรก มักตรัสไว้หน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือ หลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้สั้นๆ โดยไม่มี

อย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจงหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาตินี้มาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

หนึ่ง หลักทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ ๒ นัย

ท่อนแรกที่แสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทัยวาร และถือว่าการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่าอนุโลมปฏิจจสมุปปาท เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย

ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่าปฏิโลมปฏิจจสมุปปาท เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง ๒ อย่าง ดังนี้

๑) หลักทั่วไป

ก. อิมสมึ สติ อิทํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทํ อูปปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสมึ อสติ อิทํ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺชติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อธิปไตย

๒) หลักแจงหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

- ก. อวิชาปจฺจยา สงฺขารธา เพราะอวิชาเป็นปัจฉัย สงฺขารจึงมี
- สงฺขารปจฺจยา วิญญฺญาณิ เพราะสงฺขารเป็นปัจฉัย วิญญฺญาณจึงมี
- วิญญฺญาณปจฺจยา นามรูปิ เพราะวิญญฺญาณเป็นปัจฉัย นามรูปจึงมี
- นามรูปปจฺจยา สฬายตฺนํ เพราะนามรูปเป็นปัจฉัย สฬายตฺนํจึงมี
- สฬายตฺนํปจฺจยา ผสฺสโส เพราะสฬายตฺนํเป็นปัจฉัย ผสฺสสะจึงมี
- ผสฺสปจฺจยา เวทนา เพราะผสฺสสะเป็นปัจฉัย เวทนาจึงมี
- เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจฉัย ตณฺหาจึงมี
- ตณฺหาปจฺจยา อูปาทานํ เพราะตณฺหาเป็นปัจฉัย อูปาทานจึงมี
- อูปาทานปจฺจยา ภโว เพราะอูปาทานเป็นปัจฉัย ภพจึงมี
- ภวปจฺจยา ชาติ เพราะภพเป็นปัจฉัย ชาติจึงมี
- ชาติปจฺจยา ชรามรณํ เพราะชาติเป็นปัจฉัย ชรามรณะจึงมี

.....

โลกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวณฺติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เอมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

- ข. อวิชาชาย ตฺเวว อเสสฺวิราคฺนิโรธา เพราะอวิชาสำรอกดับไปไม่เหลือ
- สงฺขารนิโรโห สงฺขารจึงดับ
- สงฺขารนิโรธา วิญญฺญาณนิโรโห เพราะสงฺขารดับ วิญญฺญาณจึงดับ
- วิญญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโห เพราะวิญญฺญาณดับ นามรูปจึงดับ
- นามรูปนิโรธา สฬายตฺนนิโรโห เพราะนามรูปดับ สฬายตฺนํจึงดับ
- สฬายตฺนนิโรธา ผสฺสนิโรโห เพราะสฬายตฺนํดับ ผสฺสสะจึงดับ
- ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโห เพราะผสฺสสะดับ เวทนาจึงดับ
- เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโห เพราะเวทนาดับ ตณฺหาจึงดับ
- ตณฺหานิโรธา อูปาทานนิโรโห เพราะตณฺหาดับ อูปาทานจึงดับ
- อูปาทานนิโรธา ภวนิโรโห เพราะอูปาทานดับ ภพจึงดับ
- ภวนิโรธา ชาตินิโรโห เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
- ชาตินิโรธา ชรามรณํ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

.....
โลกปริเทวทุกขโทมนสสุขายาสา นิรุชฌนุตติ
ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขณฺณสฺส นิโรโห โหติ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจาสุมุขปาบทนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์ ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิจาสุมุขปาบท ที่ปรากฏในที่ทั่วไป

แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี โดยใช้คำบาลีว่า "อโย โข ภิกฺขเว โลกสฺส สมฺพโย-นฺนี้แล ภิกฺขุทั้งหลาย คือความเกิดขึ้นแห่งโลก" "อโย โข ภิกฺขเว โลกสฺส อตฺตงฺคโม-นฺนี้แล ภิกฺขุทั้งหลาย คือความสลายตัวแห่งโลก" หรือว่า "เอวมยํ โลโก สมฺพยติ-โลกนึ้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้" "เอวมยํ โลโก นิรุชฌติ-โลกนึ้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้"

อย่างไรก็ดี ว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ได้ความตรงกันและเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

ปฏิจาสุมุขปาบทนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมและคัมภีร์รุ่นอรรถกถา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยการ ซึ่งแปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน ๑๒ หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ หรือ the First Cause) การยกเอาอวิชาตังเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า อวิชาตังเป็นเหตุเริ่มแรกหรือมูลการณของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่งเห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ ๑ แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ

บางคราวท่านบ่อกันมิให้มีการยึดเอาอวิชาตังเป็นมูลการณ โดยแสดงความเกิดของอวิชาตังว่า "อวิชาตังเกิด เพราะอสวะเกิด อวิชาตังเกิด เพราะ อสวะตัง-อสวะสมุทฺตา อวิชาตังเกิด เพราะ อสวะนิโรธา อวิชาตังเกิด เพราะ อสวะนิโรโห"

องค์ประกอบ ๑๒ ข้อของปฏิจาสุมุขปาบทนั้น นับตั้งแต่อวิชาตัง ถึง ชรามรณะเท่านั้น (คือ อวิชาตัง - สังขาร - วิญญาน - นามรูป - สฬายตนะ - ผัสสะ - เวทนา - ตัณหา - อุปาทาน - ภพ -ชาติ - ชรามรณะ) ส่วนโลกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอสวะกิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอสวะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชาตัง หมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจาสุมุขปาบทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือชักดันไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก

แต่ในทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยเงื่อนไขปัญหา มักตรัสในรูปย่นลำดับ (คือชักปลายมาหาต้น) เป็น ชรามรรณะ -ชาติ - ภพ - อุปาทาน - ตัณหา - เวทนา - ผัสสะ - สพายตนะ - นามรูป - วิญญาณ - สังขาร - อวิชชา

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ ที่เวทนา ที่วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงชรามรรณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือสืบสาวย้อนลำดับลงไปจนถึงอวิชชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีเชื้อข้อใดข้อหนึ่งใน ๑๒ หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาทก็ได้

โดยนัยนี้ การแสดงปฏิจจสมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า "เหตุ" ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และ

- การเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น

๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถูกลำนำแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่าโลกสมุทัย เป็นต้น

๒. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย

- ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรธกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา

- ๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั้นเอง แต่เลี่ยงเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันทัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่นใน เจตนาสูตร ทุกขนิโรธสูตร และโลกนิโรธสูตร เป็นต้น

ในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาททั้งหมด ที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว

ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาอริยาคาเป็นมูลการณ (the First Cause) แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง ๑๒ นั้น การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธานุศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งต่างๆ ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธานุศาสนา (ที่ตีความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง

อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกคัดค้านได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักลัทธิใดก็ตามที่แสดงว่า โลกมีมูลการณ (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเค้าเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลัก อิทัปปัจจยตา หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตาม กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นกรณีย์ที่เป็นการอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และทฤษฎีธรรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่า การแปลความหมายอย่างใดถูกต้อง ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทด้วย

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิตการแก้ไขปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการ

พยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะฟังยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง) น้อย คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวิตทัศน์อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ

ในความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม คุณค่าทางจริยธรรมอย่างสำคัญที่จะเกิดขึ้น คือ

๑. ความเชื่อหรือความรู้ตระหนักว่า ผลที่ต้องการ ไม่อาจให้สำเร็จด้วยความหวังความปรารถนา การอ่อนน้อมต่อพระเจ้าผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญแต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น

๒. การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง ปัญญาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องกับจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา

๓. การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้องและมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหยาบ ไม่หนักแน่น และกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้ง ๓ ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ ๓) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณากระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ คือจะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่าจะ ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความสืบต่อเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดแจ้ง เช่นนี้ คุณค่า ๓ ประการนั้นจึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนแน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไว้ในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ ๑ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะ เป็นความหมายอย่างหยาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ ๒ เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ ๒ นัยที่ ๑ เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาทั้งหลาย มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ตีระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ ๒ ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ ๑ ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่าควรแสดงความหมายของปัจจุจสมุปบาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

ความหมายของ “ทุกข”

คำสรุปของปัจจุจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า หลักปัจจุจสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข หรือหลักปัจจุจสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงการเกิด-ดับของทุกข

คำว่า “ทุกข” มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกขเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกขกันให้ชัดเจนก่อน

ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ ได้แสดงความหมายของทุกขไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกขในพุทธธรรม ให้สลัดความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายกว้างๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่ง ทุกขตา เป็น ๓ อย่าง พร้อมด้วยคำอธิบายในอรรถกถา ดังนี้

๑. ทุกขทุกขตา ทุกขที่เป็นความรู้สึกทุกข คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติ ที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อนุญฺฐารมณฺ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
๒. วิปริณามทุกขตา ทุกขเนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่เนื่องในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นตนเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่

พุทธธรรม (ฉบับเดิม) พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวลใจหายไหวหวั่น)

๓. สังขารทุกขตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ์ ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกรู้สึกทุกข์หรือทุกข์เวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน แล้วเข้าไปฝืนกระแสอย่างทีละๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ทุกข์ข้อสำคัญคือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นก็ได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์^๒ และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

สิ่งทั้งหลาย คือกระแสเหตุปัจจัย มิใช่มีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นจริง

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันอย่างเป็นกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้ คือ

- สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย
- สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิมแม้แต่ขณะเดียว
- สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน
- สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด

พูดอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงควมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

พูดในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตตา ปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ

สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏมี จึงเป็นเพียงกระแสความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกสั้นๆ ว่า กระบวนธรรม ซึ่งถือได้ว่าเป็นคำแปลของคำบาลีที่ท่านใช้ว่า ธรรมปวัตติ (ธมฺมปฺวตฺติ)

ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุดุนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่าย อนินทรีย์วัตถุ พิชนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุรวมทั้งพันธุกรรม จิตตนิยาม-กฎการทำงานของจิต และกรรมนิยาม-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องที่จริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้าเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้สึกสามัญของคน คือ ควรย้าว่า กรรมก็ดี กระบวนการแห่งเหตุผลอื่นๆ ทุกอย่างในธรรมชาติดีดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) และไม่มีตัวตนของมันเอง (เป็นอนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งมวลรวมทั้งหลักกรรมย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้น กฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่างๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่ายๆ หยาบๆ เช่น เตียงเกิดจากนำส่วนผสมประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบ

ที่กำหนด ตัวตนของเตี๋ยงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ ออกหมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเตี๋ยงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่า "เตี๋ยง" ที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่าเตี๋ยง ย่อมไม่มีความหมายของตนเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับ การนอนแนวระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น

ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้นโดยพวงเอาความเข้าใจในปัจจุบันและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยต้นเหตุอุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้น จนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังคับความสำนึกู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น อหังการและมมังการจึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

สิ่งทั้งปวงอยู่ในกระแสเหตุปัจจัย ไร้มูลการณณ์ ไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณณ์ หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ เรียกได้ว่าเป็น สัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียว ไม่สืบสาวต่อไปอีก

ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปที่ขาดตอนติดตัน และคิดในอาการที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาก็จะต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเค้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับซ้ำไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า ?

ความคิดฝืนธรรมดาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่า เดิมทีเดี๋ยวนั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถืออดีตตา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้นไม่มีแล้ว มามีขึ้น

ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ ไม่แล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างที่เราเรียกว่าติดสมมติ หรือ ไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็นต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิด

ข้อขัดแย้งขึ้นมากมาย เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดรจะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น

แท้จริงแล้ว ในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าจะเดิมทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันบนขั้นสมมติสักจะเท่านั้น ควรย้อนถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติถือกันว่าเป็นความคิดธรรมดา นั้น แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนั้นเกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่า มนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน

ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้างออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด

ความจริงนั้น การสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่ง ของการเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้เกิดผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วนๆ ก็เพียงว่า ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยจึงจะเกิดผลที่ต้องการ

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงนั่งนอนอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้

การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ผู้สร้างย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้า และผู้สร้าง เป็นต้น นี้ ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผลอย่างทีกล่าวข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคูณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุณถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพุ่งความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญถ้ารู้ไม่ทันกระแสเหตุปัจจัย ชีวิตจะตกเป็นทาส ถูกมันกระแทกบีบคั้น

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยขันธ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ ๕ ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในขันธ ๕ หรืออยู่ต่างหากจากขันธ ๕ ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมขันธ ๕ ให้ชีวิตดำเนินไป ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาขันธ ๕ ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ขันธ ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปัจเจกสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสคงที่อยู่ได้ มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลสัมพันธ์ และคุณเป็นรูปร่างต่อเนื่องกันในภาวะเช่นนี้ ขันธ ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่งอนิจจตา ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดดับเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัว จะเข้ายึดครองเป็นเจ้าของบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนจริงจังไม่ได้ ทุกขตา ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้และยึดติดถือมั่น

กระบวนการแห่งขันธ ๕ หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทุกขณะ โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่นี้ ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วนๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ความฝืนกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่จะมีความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแสหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแสว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมีอยู่ คงอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง

ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแสก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตี ให้คงที่เพียงแต่ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ตี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นไปตามที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน พร้อมกันนั้น ความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมัวๆ ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่อาจไม่มีหรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรันพรึง ก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและซับซ้อน

ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ อวิชชา (ความไม่รู้ตามเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่างๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ)

กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้ เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่าง กระบวนการ ๒ ฝ่าย คือ

๑. ความเป็นจริง ของกระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็นชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายแบบต้นหยาบ และละเอียดลึกซึ้ง

๒. ความไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งกระบวนการแห่งชีวิตนั้น โดยหลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ แฝงพร้อมด้วยความหวั่นกลัวและความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนั้น ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสังขจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น ๒ ตน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหากจากกระแสหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสังขจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อูบาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง

ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในชั้นสมมติสังขจะโดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับความกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างทีกล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแฝงเอาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการแห่งชีวิตไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ

- ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแสหาสิ่งต่างๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากหงวเห่นไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ของผู้ใดอื่น

- ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทฤษฎี หรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่งมาตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วกอดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะนั้นๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากันบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างที่อู้อี้ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนจนเกิดความถือรั้น การทนไม่ได้ที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น

- ทำให้เกิดความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติบังมายไว้เหตุผลต่างๆ ที่หวังว่าจะบันดาลผลให้ และยึดมั่นในความเชื่อความประพฤติและวิธีปฏิบัติเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้นอย่างลางๆ มัวๆ แม้จะไม่มีใจแน่วแน่ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีความห่วงใยในตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือมั่นไว้ กลัวจะเกิด

ความสูญเสียแก่ตัวตนนั้นได้ จึงรีบไขว่คว้ายึดถวยเอาอะไร ที่พอจะหวังได้ไว้ก่อน แม้จะอยู่ในรูปที่ลางๆ มีดีมัวๆ ก็ตาม

- ทำให้เกิดมีตัวตนลอยๆ อันหนึ่ง ที่จะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกันไม่ให้ถูกกระทบกระเทือนหรือสูญหาย พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ ให้ไม่เป็นอิสระ แบ่งแยกและพลอยถูกกระทบกระเทือนไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้ด้วย

โดยนัยนี้ ความขัดแย้ง บีบคั้นและความทุกข์จึงมีได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายตัวออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่น ๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่าภาวะเช่นนี้เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคม ในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

มีปัญญารู้เท่าทัน จะได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ ดุจเป็นนายเหนือมัน

หลักปฏิจักษุสัมปาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ(มี)ชีวิตอยู่อย่าง(มี)ตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน เมื่อทำลายวงจรในปฏิจักษุสัมปาทหลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ(มี)ชีวิตอยู่อย่าง(มี)ตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีความหลงยึดถือติดมั่นในตัวตน อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับความจริงของธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างดีกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าใจเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามีอิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรมชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ คือยอมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

อนึ่ง กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีกระบวนการบังเกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัยความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อคุณเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลบดับซบซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาด

อัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรมชาติ ตามที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่ามนุษย์กับธรรมชาติก็ดีกว่า มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงสำนวนภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่มนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไปจนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้ มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนา เข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำ อย่างที่เรียกว่าสร้างสรรคขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่สามารถสร้างในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน

ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะสัมพันธ์ส่งผลเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ ขึ้นตอนในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ คือรู้ จากนั้น จึงมีอย่างหรือขั้นที่ ๒ คือ เป็นปัจจัยให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป ใน ๒ อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้าร่วมด้วยเจตนาในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้

การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาที่ว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกัน ทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ

ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี่เอง ทั้งนี้รวมถึงธรรมชาติด้านนามธรรมด้วย ซึ่งจะพูดเป็นสำนวนภาษาว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น

ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ ๒ ด้าน คือ ด้านภายใน มีลักษณะสงบเย็น ปลอดโปร่ง ว่างใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สยบมัวเมาหลงระเริงลืมหิว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หดหู่ซึมเศร้าสิ้นหวังหมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินใจให้เป็นไป ด้านภายนอก มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขหรือความยึดติดภายในที่จะมาเป็นนิเวศน์ เข้าขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เขว หรือทำให้พรวามัว

ชีวิตที่แตกต่าง ระหว่างผู้มีวิมตินัน กับท่านที่อยู่ด้วยปัญญา

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนา (เฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ กับ ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้?

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้วย่อมเศร้าโศกคร่ำครวญ ร่ำไห้ รำพัน ตีอกร้องไห้ หลงไหลพันเพื่อนไป เขาย่อมเสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง ๒ ดอก คือ ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉนฺได ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ก็ฉนฺไดนั้น... ย่อมเสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทางกาย และทางใจ

อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความขัดใจ เมื่อเขามีความขัดใจเพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนาจึงยอมมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็หันเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขาจะเริงอยู่กับกามสุข ราคานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นยอมมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดี ข้อเสีย และทางออก ของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเขาไม่รู้ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา (= อุเบกขาเวทนา) ย่อมมนอนเนื่อง

ถ้าได้เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้แล เรียกว่าปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่ร่ำไห้ ไม่รำพัน ไม่ตีอกร้องไห้ ไม่หลงไหลพันเพื่อน เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉนฺได อริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ก็ฉนฺไดนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความขัดใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความขัดใจเพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัย เพราะทุกขเวทนานั้น ก็ไม่มนอนเนื่อง เธอถูกทุกขเวทนากระทบ ก็ไม่หันเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้แล้ว ย่อมรู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเริงกับกามสุข ราคานุ

สัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่นอนเนื่อง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดี ข้อเสีย และทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเธอรู้ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่นอนเนื่อง

ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนาเธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้”

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรทำลาย เมื่อทำลายแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร ส่วนที่ว่า ในการทำลายและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของจริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๕. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นความรู้ทางพุทธธรรมและศัพทวิทยาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงรูป

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด ให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

อริชชา-สังขาร-วิญญาน-นามรูป-สพฺยาตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ-ชาติ-ชรา-มรณะ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสมุทัย

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้เนื่อง โดยที่กระบวนการธรรมของปฏิจจสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ ก่อนแสดงคำจำกัดความและความหมายตามแบบ จะให้คำแปลและความหมายง่ายๆ ตามรูปศัพท์ เป็นพื้นฐานความเข้าใจไว้ขั้นหนึ่งก่อน ดังนี้

๑. อริชชา ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ว่าตามเป็นจริง
๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้
๓. วิญญาน ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน-ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ
๔. นามรูป นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ

๕. สฬายตนะ อายตนะ คือช่องทางรับรู้ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาณ
๗. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ
๘. ตัณหา ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น
๙. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว
๑๐. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล
- ๑๑.ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นนี้ทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน
๑๒. ชรามรณะ ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้นนี้
ต่อไปนี้ คือ คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อทั้ง ๑๒ ตามแบบ
๑. อริชชา = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามแบบ
อภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า -
ปฏิบัติสมุปบาท
๒. สังขาร = กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร และ(ตามนัยอภิธรรม)
ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร
๓. วิญญาณ = จักขุวิญญาณ โสิต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนวิญญาณ
(วิญญาณ ๖)
๔. นามรูป =นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ;
หรือ ตามแบบอภิธรรมว่า เวทนาขั้นนี้ สัญญาขั้นนี้ สังขารขั้นนี้) +
รูป (มหาภูต ๔ และ รูปที่อาศัยมหาภูต ๔)
๕. สฬายตนะ = จักขุ-ตา โสิตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย
มโน-ใจ
๖. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสิต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนสัมผัส
(สัมผัส ๖)
๗. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสิต~ ฆาน~ ชิวหา~
กาย~ และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)
๘. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัททตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา
(ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภจฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย)
ธัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)
๙. อุปาทาน = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง
สัมผัสต่างๆ)

ทวิสุปาทาน (ความยึดมั่นในทวิสุตติ คือ ความเห็น ลัทธิ
ทฤษฎีต่างๆ)

สีลพตฺตปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต ที่จะทำให้
คนบริสุทธฺ์ได้)

อิตฺตวาทฺตปาทาน (ความยึดมั่นในการถืออิตฺตา สร้างตัวตน
ขึ้นมายึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

๑๐. ภาพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง

= กรรมภพ (ปุญฺญาภิสังขาร อปุญฺญาภิสังขาร อาเนญฺชาภิ-
สังขาร) กับ อุปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัณฺญา-
ภพ อสัณฺญาภพ เนวสัณฺญานาสัณฺญาภพ เอกโวการภพ
จตุโวการภพ ปญฺจโวการภพ)

๑๑. ชาติ = ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ
หรือความเกิด ความปรากฏขึ้น ของธรรมต่างๆ เหล่านั้นๆ

๑๒. ชรามรณะ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมอินทรีย์) กับ มรณะ
(ความสลายแห่งชั้นทั้งหลาย ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความ
เสื่อม กับ ความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้นๆ

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้(อาสวะ-) อวิชชา เข้าใจว่าการเกิดใน
สรวรรคเป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็น
สุข เข้าใจว่าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวद्यแล้วจะไปสรวรรคได้ เข้า
ใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั่นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการ
กระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

- สังขาร นี้ก็คิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการ
และลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญ หรือบาป)
บ้าง เป็นอาเนญฺชาบ้าง จึง

- วิญญาน เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่าง
นั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่าง
หนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้ จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณ
สมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้น แล้ว

- นามรูป กระบวนการแห่งการเกิด ก็ดำเนินการก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำกรรมต่างๆ ต่
ไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อ
บกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขารคือกรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุด
แต่จะเกิดเป็นมนุษย์ ติรัจฉาน เทวดา เป็นต้น

- สฬายตนะ แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ ได้ติดต่อโลก
ภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็น
เครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้น เกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท
ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

- ผัสสะ กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์
ประกอบสามฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหา
วิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

- เวทนา ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา)
ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัย
แห่งปุถุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

- ตัณหา ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้นๆ ขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยาก
และแสหาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการ
ทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรนอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหา
ไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้มีความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกเพลินๆ อย่างละเอียด
จัดเข้าไปในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ จากนั้น

- อุปาทาน ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ เมื่อ
ยังไม่ได้ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มีใช่ยึดแต่อารมณ์ที่
อยากได้ (กามูปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทิฏฐิ ต่างๆ (ทิฏฐูปาทาน) ความ
ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลัพฺพตฺปาทาน) และความยึดมั่นถือ
มั่นในตัวตน (อัตตวาทุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไปด้วย ความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

- ภพ เจตนา เจตจำนงที่จะทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไป
เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาเนญชา สอดคล้องกับตัณหา
อุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยกรรมกระทำเช่นนี้ ก็กระทำ
กรรมอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับกรรมกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขันธ์ ๕ ที่จะปรากฏ

ในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

- ชาติ เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขันธ์ ๕ ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาขึ้น หมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี

- ธรรมารณะ ความเสื่อมโทรม และแตกดับ แห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ธรรมารณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ธรรมารณะจึงพ่วงมาพร้อมด้วย

..... โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจจสมุปบาท จึงมีว่า "กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้"

อย่างไรก็ดี เนื่องจากเป็นวัฏฏะ หรือวงจร จึงมิใช่มีความสิ้นสุดที่จุดนี้ แท้จริงองค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนสำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่ง ที่จะทำให่วงจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความแห้งใจ) ปริเทวะ (ความรำไร) ทุกข์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผิดหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักคองอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า "อาสวะ" อันได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ภิกขุสาสวะ) ความชื่นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข เช่น คิดภูมิใจหมายมั่นอยู่ว่าเกิดเป็นเทวดามีความสุขแสนพรรณนา เป็นต้น (ภवासวะ) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (อวิชชาสวะ)

ธรรมารณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่นในด้านกามาสวะ ธรรมารณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ชื่นชอบที่ปรารถนา ในด้านภิกขุสาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผิดหวังแห้งใจ ในด้านภवासวะทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวชื่นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งต้นแต่ว่าชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับชรา ธรรมารณะก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกมาย หวาดกลัว และเกิดความซึมเศร้าหดหู่ต่างๆ ดังนั้น อาสวะจึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ธรรมารณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมืดมัวของจิตใจ เวลาใดความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพร่ามัวเร่าร้อนอับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพ่วงอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมัคค์ว่า: โส

กะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมดาปริเทวะก็ย่อมมีแก่นคนหลง เหตุนี้เมื่อโสกะเป็นต้นสำเร็จแล้วอวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว

ว่า: ในเรื่องอวิชชา ฟังทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะเป็นต้น และว่า: อวิชชาย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะเป็นต้นเหล่านั้นยังเป็นไปอยู่

โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด" และสรุปได้ว่า ชรามรณะของปุถุชน ซึ่งพ่วงด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อเนื่องไปอีกไม่ขาดสาย จากคำอธิบายตามแบบ ที่ได้แสดงมา มีข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ดังนี้

๑. วงจรแห่งปฏิจลสมุปบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า "ภวัจกร" ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ "สังสารจักร" ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต คือ อวิชชา กับ สังขาร ช่วงหนึ่ง วิญญาณ ถึง ภพ ช่วงหนึ่ง และ ชาติ กับ ชรามรณะ (พ่วงด้วย โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง

ถ้ากำหนดเอาช่วงกลาง คือ วิญญาณ ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) ๑๒ ก็แบ่งเป็น กาล ๓ ดังนี้

๑) อดีต = อวิชชา สังขาร

๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
ตัณหา อุปาทาน ภพ

๓) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๒. เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก และเมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ-ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล คือสืบสาวจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ-อนาคตผล) โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และ เหตุ เมื่อมองตลอดสาย ก็แสดงได้เป็น ๔ ช่วง (เรียกว่า สังคหะ ๔ หรือ สังเขป ๔) ดังนี้

๑) อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร

๒) ปัจจุบันผล = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา

๓) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ

๔) อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๓. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่

คาบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑) อวิชชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของ อวิชชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในเรื่องตัวตนเข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า "อาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด" นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และ ภิฏฐาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง ดังนั้นเมื่อพูดถึงอวิชชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบาย ตัณหา และ อุปาทาน ก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มีอวิชชาแฝงหรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเราเป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเราเป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยากและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใด ก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุตามผลมากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้ เมื่อพูดถึง ตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ อวิชชา ในอดีตเหตุ กับ ตัณหา อุปาทาน ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้เป็นอย่างเดียวกัน แต่การที่ยกอวิชชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบัน ก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในภวจักร

๒) สังขาร กับ ภพ

สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และภพอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น

สังขาร มุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนงผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม

ส่วน ภพ มีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพ กับ อุปัตติภพ กรรมภพแม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่า โดยพ่วงเอากระบวนการทั้งหมดที่เดียว ส่วน อุปัตติภพ หมายถึงขั้น ๕ ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น

โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพุดพ่วงไปด้วยกันได้

๓) วิญญาน ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

- วิญญาน ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต มุ่งกระจายกระบวนการออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบส่วนต่างๆ ของชีวิต ซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นเหตุปัจจุบัน ที่จะให้เกิดผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน ชาติ ชรามรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะยังมีต่อไป จึงใช้เพียงคำว่า ชาติ และชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของ วิญญาน ถึงเวทนา

นั่นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ เชื่อมโยงกลับเข้าสู่วงจรอย่างเดิมได้อีก

ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะเป็นอันเดียวกัน พุดแทนกันได้ เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่อง เหตุ-ผล ๔ ช่วงในข้อ ๒. จึงแยกองค์ประกอบเป็นช่วงละ ๕ ได้ทุกตอน คือ

๑) อดีตเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๒) ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๔) อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ ๒๐ เรียกกันว่า อากาธ ๒๐

๔. จากคำอธิบายในข้อ ๓. จึงนำองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาท มาจัดประเภทตามหน้าที่ของมัน ในวงจร เป็น ๓ พวก เรียกว่า วิภวภู๓ คือ

๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น กิเลส คือตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่างๆ เรียกว่า กิเลสวิภว

๒) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น กรรม คือกระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า กรรมวิภว

๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น วิบาก คือสภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยแห่งการก่อตัวของกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า วิปากวิภว

วิภวภู๓ นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

๕. ในฐานะที่กิเลสเป็นตัวมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปจึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรเมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น ๒ แห่งในวงจรนี้ เรียกว่า มูล ๒ ของ ภวจักร คือ

๑) อวิชชา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบัน ถึง
เวทนาเป็นที่สุด

๒) ตัณหา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ต่อจากเวทนา ส่งผลไปยัง
อนาคต ถึงชรามรณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และตัณหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กล่าวในข้อ ๓. คือ อวิชชา ต่อเนื่องจาก โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ส่วนตัณหา ต่อเนื่องจากเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ตัณหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนี้

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่าง กรณีที่อวิชชา เป็นกิเลสตัวเด่น กับ กรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่น ไว้ด้วย คือ

- อวิชชา เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุกคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลง มีดมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก
- ภาวตัณหา เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุคติ ในกรณีที่ภาวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึง และใฝ่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพ ปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำกรรมต่างๆ ที่จะเป็แนวทางให้บรรลุจุดหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญ ฌานอยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความคิด ฯลฯ ทำให้รู้จักยังคิด และไม่ประมาทชวนชวนในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และ ภาวตัณหา เป็นหัวข้อต้น (มูล) ของวิภูฏะ แต่ก็มีใช่เป็นมูลการณนั้น มีพุทธพจน์ แสดงไว้อีก เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า "ก่อนแต่นี้ อวิชชามีได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น" เรื่องนี้ เรากล่าวดังนั้นว่า "ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ"

ส่วน ภาวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของภาวตัณหาจะปรากฏก็หาไม่ว่า "ก่อนแต่นี้ ภาวตัณหามีได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น" เรื่องนี้ เรากล่าวดังนั้นว่า "ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ภาวตัณหาจึงปรากฏ"

ข้อที่อวิชชาและตัณหาเป็นตัวมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น

ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล แก่บัณฑิต ผู้ถูกอวิชชาปิดกั้น ผู้ถูกตัณหาผูกมัด ก็แล กายนี้นั่นเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น ๒ อย่าง อาศัย ๒ อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง ๖ อย่างตระเท่า นั้น คนพาล..บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้หรือเพียงอันใดอันหนึ่ง จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์

๖. อากาโรที่องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจจสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่า ปัจจัย ๒๔ อย่าง ตามคำอธิบายแบบที่เรียกว่า ปฏิฐานนัย

อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่อง วิญญาณหรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญาณหรือจิต ที่ดีหรือชั่ว มีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีที่ระดับ จิตอย่างไร จะเกิดได้ ณ ภาวใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูปมีกี่ประเภท แต่ละอย่าง มีคุณสมบัติอย่างไร ในภาวะเช่นใดจะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่อง ปัจจัย ๒๔ นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษาโดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ดังนี้

หมายเหตุ: เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกว่าเหตุว่า "สมุทัย" เพราะเป็นตัวการก่อทุกข์ เรียกว่าผลว่า "ทุกข์" อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าเหตุว่า "กรรมภาพ" เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายก่อเหตุ เรียกว่าผลว่า "อุปบัติภาพ" เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล

- จุดเชื่อมต่อระหว่าง เหตุ กับ ผล และ ผล กับ เหตุ เรียกว่า "สนธิ" มี ๓ คือ สนธิที่ ๑=เหตุผลสนธิ สนธิที่ ๒=ผลเหตุสนธิ สนธิที่ ๓=เหตุผลสนธิ

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์ อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่า คำอธิบายแบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรม ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เห็นความหมายอย่างที่เราสนใจ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัว มัน จึงแยกมาตั้งเป็นอีกหัวข้อหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อนจึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีชรา มรณะแล้วจึงไม่มี โสกะ บริเวระ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ แต่โสกะ บริเวระ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจจสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เองครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีตและวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เช่น

ดูกรอุทายี ผู้ใดระลึกขันธ์ที่เคยอยู่มาก่อนได้ต่างๆ มากมาย... ผู้นั้น จึงควรถามปัญหาที่เราในเรื่องหนหลัง (ชาติก่อน) หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลังแก่ผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหในเรื่องหนหลัง หรือ เราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหในเรื่องหนหลัง

ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จุติอยู่ ทั้งที่อุบัติอยู่ ด้วยทิพยจักขุ...ผู้นั้นจึงควรถามปัญหาของเราในเรื่องหนหน้า (ชาติหน้า) หรือว่า เราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้าคนผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วย การแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า

ก็แล อุทายี เรื่องหนก่อน กังตไว้เกิด เรื่องหนหน้า กังตไว้เกิด เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ"

นายบ้าน ชื่อ คณธัก นั่งลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความอูทัยและความอัสดงแห่งทุกข์ แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด"

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- แนะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า "ในอดีตกาล ได้มีแล้วอย่างนี้" ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า "ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้" ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในข้อนั้นได้อีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรานั่งอยู่ที่นี่แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน

ดูกรสิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกก็มี...เกิดจากบริหารตนไม่สม่ำเสมอ...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ข้อที่เวทนา...เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องารู้ได้ด้วยตนเอง ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น

ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาทะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า "บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตามเวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน" สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่รู้กันได้ด้วยตนเอง เล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้ดังนี้

ความหมายของปฏิจจสมุปบาทตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อนด้วย เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

ก. ความหมายอย่างง่าย

๑. อวิชชา (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ความหลงไปตามสมมุติบัญญัติความไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามที่เป็นอย่างจริง ความไม่รู้ที่แฝงอยู่

กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่หยั่งรู้เหตุปัจจัย การไม่ใช้ปัญญาหรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น

๒. **สังขาร (volitional activities)** = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และกระทำที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ กระบวนการความคิดที่เป็นไปตามความโน้มเอียง ความเคยชิน และคุณสมบัติต่างๆ ของจิตซึ่งได้สั่งสมไว้
๓. **วิญญาน (consciousness)** = การรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสกาย รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ
๔. **นามรูป (animated organism)** = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรมในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
๕. **สฬายตนะ (the six sense-bases)** = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ
๖. **ผัสสะ (contact)** = การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ หรือประสบการณ์ต่างๆ
๗. **เวทนา (feeling)** = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์
๘. **ตัณหา (craving)** = ความอยาก ทะยานร่ารอนหาสิ่งอันวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา แยกโดยอาการเป็น อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากคงอยู่ในภาวะนั้นๆ ยังยื่นตลอดไป อยากเลี้ยงพัน อยากให้ดับสูญ หรืออยากทำลาย
๙. **อุปาทาน (attachment, clinging)** = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รบรังเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อานวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว, การเกิดคำถือความสำคัญของภาวะและสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน
๑๐. **ภพ (process of becoming)** = กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (กรรมภพ-the active process) และ ภาวะแห่งชีวิตสำหรับตัวตน หรือตัวตนที่จะมีจะเป็นในรูปใดรูปหนึ่ง (อุปัตติภพ-the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น
๑๑. **ชาติ (birth)** = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ มีหรือไม่ได้มี เป็นหรือไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ
๑๒. **ชรามรณะ (decay and death)** = ความสำนึกในความขาด พลาด หรือ พวากแห่งตัวตน จากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้น สลาย หรือพลัดพวากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึก คับแค้น ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา หวาด กังวลไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ

ข. ตัวอย่างแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

๑. อวิชชา-สังขาร: เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เข้าใจชัดเจน จึงคิดปรุงแต่ง เดา คิดวาดภาพไปต่างๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผีอยู่แล้ว เลยคิดเห็นเป็นรูปหน้าหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนีหรือเหมือนคนไม่เห็นขงทนายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาทนายเดา และถกเถียงต่างๆ ฯลฯ ยืมให้เขา เขาไม่ยืมตอบ ไม่ได้สอบสวนหรือพิจารณาว่า เขาอาจไม่ทันมอง เขาสายตาสั้นมองไม่เห็น หรือเขามีอารมณ์คั่ง เป็นต้น จึงโกรธ น้อยใจ คิดฟุ้งซ่านไปต่างๆ หรือเห็นเขายืม ไม่ยืมอะไร ตัวมีปมในใจ คิดวาดภาพไปว่าเขาเยาะและผูกอาฆาตคนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวद्यต่างๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่างๆ
๒. สังขาร-วิญญาน: เมื่อมีเจตนา คือตั้งใจมุ่งหมาย ตกลงจะเกี่ยวข้องกับ วิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่ใส่ใจ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น (= ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ฯลฯ) เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องทีอ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็นมองของสิ่งเดียวกัน คนละครั้ง ด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่งด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนึกคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ต้งาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ต้งาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ต้งามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น

ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีเม็ดกับดอกไม้ อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้ อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจ ตัดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งดีขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ ก็น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว เป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างไร ฯลฯ

๓. ญาณญาณ-นามรูป : ญาณญาณกับนามรูป อาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ไม้ข้อ ๒ กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉันนั้น ไม้ข้อ ๒ กำนั้น ถ้าเขาออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าตั้งอีก กำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉันนั้น"

โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัย วิญญาณ ในฐานะที่เป็นคุณสมบัติเป็นต้นของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

๑) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่ง เป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูก วิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุ ประสาท หรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบ ที่มีอยู่ และที่เป็นดอกกุหลาบ อย่างนั้นๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจากเวทนา สัญญา และสังขารของผู้ที่รับรู้ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกัน นั้นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

๒) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนาม ทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงตาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงตามและในแง่ที่ดึงตาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลดปล่อยพุ่งออกไปตาม อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงตาม สอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพ ชุนมัวหม่นหมอง อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็น ความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจ และร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อม หรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารและวิญญาณที่เกิด ขึ้นเมื่อรู้สึกใคร่ใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดีงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มแจ่มใส ตลอดจนกิจกรรมอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป

เมื่อโกรธเคือง ก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ชุนมัวขัดข้อง สีหน้าก็กระด้างก็บึ้งตึงเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป

นักกีฬาที่อยู่ในสนาม เมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิด เจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นไปในขณะนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญะหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา:กิเลส - สังขาร:กรรม - วิญญาน+นามรูป:วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพ

๔. นามรูป-สพายตนะ: การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกจะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไป ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คืออายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พูดังๆ ว่า ผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลืน และความรู้สึกรสอาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น
๕. สพายตนะ-ผัสสะ: เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ ๓ อย่างเข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับอารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัมผัสสะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาน (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ
๖. ผัสสะ-เวทนา: เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวข้องด้วยสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา) ปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ ๓ ถึง ๗ คือ วิญญาน-ถึง-เวทนา นี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ ๕-๖-๗ ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่วโดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดีความชั่วได้ต่อไป
๗. เวทนา-ตัณหา: เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจอยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้ แส่ ดันรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือรู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึ่มๆ เพลิน อย่างมีมีมยะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไปตัณหา นั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการ ก็มี ๓ อย่าง คือ

- ๑) กามตัณหา (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕
- ๒) ภวตัณหา (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกลงไป คือ ความอยากในความมีอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง
- ๓) วิภวตัณหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งหรือภาวะชีวิตที่ไม่ปรารถนานั้นๆ ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว ความเบื่อตัวเอง ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง เป็นต้น

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้างอยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่นความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนาให้บ้างอยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิฆะ ความขัดใจ ขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

๘. ตัณหา-อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่เหมาะสมทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้น ก็มีความยึดมั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎีและหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

๙. อุปาทาน-ภพ : ความยึดมั่นยอมเกี่ยวข้องกับถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นอันเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้ เรียกว่า อุปัตติภพเมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสวงวิธีการต่างๆ และดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นยอมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ

ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาเชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่า ถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยอมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้แล้ว พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน

อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นใจไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ

กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภาพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นใจ เป็นต้น เป็นอุปปัตติภาพ อาจเป็นภาพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภาพที่ไม่ต้องการก็ได้ปฏิจกสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัย และการสร้างบุคลิกภาพ

๑๐. ภาพ-ชาติ: ชีวิตที่เป็นไปในภาวะต่างๆ ทั้งหมดนั้น ว่าตามความหมายที่แท้ ก็คือขันธ & ที่เกิด-ดับ เปลี่ยนแปลงไป โดยมีคุณสมบัติที่สะสมเพิ่ม-ลดในด้านต่างๆ ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีเจตจำนงคือเจตนาเป็นตัวนำ ทำให้กระแสโดยรวมหรือกระบวนธรรมนั้นๆ มีลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่งขันธ & ที่รวมเป็นชีวิตนั้น เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะตลอดเวลาเมื่อกล่าวถึงความจริงนั้นด้วยภาษาตามสมมติ จึงพูดว่าคนเรานี้เกิด-แก่-ตายอยู่ทุกขณะ อย่างที่อรรถกถาแห่งหนึ่งกล่าวว่า

โดยปรมาตม์ เมื่อขันธทั้งหลาย เกิดอยู่ แก่อยู่ ตายอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุ เธอเกิด แก่ และตายอยู่ ทุกขณะ” ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอันได้ทรงแสดงให้เห็นแล้วว่า ในสัตว์ทั้งหลายนั้น การเข้าถึงขันธเสรีจอยู่แล้วในตัว”

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน ย่อมมิใช่มีเพียงการเกิด-ดับของขันธ & ตามธรรมดาของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อมีภพขึ้นตามอุปาทานแล้ว ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า “เรา” ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ พูดสั้นๆ ว่า ตัวตนเกิดขึ้น

ในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ชนะ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน การเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็เกิดตัวตนที่เป็นนั้นเป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับ เขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั้นเป็นนี่ด้อยลงพร้อมลง หรือจะสูญสลายไปชาติจึงยิ่งชัด เมื่อปรากฏชรามรณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีชรามรณะได้ ๑๑. ชาติ-ชรามรณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ชาติ พลาด หรือพรวดจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรวดไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้ง ให้กระแสดูความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลด ด้อยลง พร้อมลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่

เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้อาภวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ พองโตใหญ่ขึ้นได้ ตัวตนก็ยอมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่อง ความด้อย และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราว สูญสลาย ทำให้ตื่นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย พร้อมด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราว ทั้งนี้โดยไม่ตระหนักรู้ว่า ที่แท้นั้น ชีวิตคือขันธทั้ง ๕ เกิด-ตายอยู่แล้วตลอดเวลา

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรวดไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด และพรวดจากภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ จิตใจก็ซุนมัวเศร้าหมอง ไม่รู้ไม่เข้าใจหรือไม่มองสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความคับข้องขัดใจ ความหลงไหล และความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่า

นั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกผิดขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัว ต้องพึ่งเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเรา จึงเกิดพร้อมกับการที่จะต้องเป็นผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง

จากนั้น ในขณะเดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะ พร้อมทั้งความหมายต่างๆ ที่พึ่งอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เลื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่เราหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่ มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบ กระแทก หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรวดไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือกำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภพ)

เมื่อภาวะการดำรงดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ สภาพชีวิตจิตใจ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไปเป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขต หรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมีไม่ใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออก พร้อมด้วยความอยากได้ อยากเด่นอยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่งออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระไม่มีที่สิ้นสุด ต้องถูกฝืนกดหรือข่มไว้โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งภายนอกและแม้แสดงออกได้เต็มที่ ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกปรองให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้นและหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่งบีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผิน ไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และ โสกะปริเทวะทำให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้ออวิชชา เป็น เรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลยหรือเห็นว่า ปฏิเสธสมุบาทไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

๗. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ก. อาสวะหล่อเลี้ยงอวิชชา ที่เปิดช่องแก่สังขาร

ตามปกติ มนุษย์ปุถุชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมาย ตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

๑. ความเฝื่อนในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ (กาม)
๒. ความเฝื่อนหรือห่วงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน การที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่ตนจะดำรงคงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยังยืนตลอดไป (ภพ)
๓. ความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิด อย่างใดอย่างหนึ่งที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
๔. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะ โดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำ และถูกกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลาย ในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พุดสั้นๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ ๓ และ ๔ นั้น จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ หลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน

อนึ่ง ข้อ ๓-๔ นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง นิสัย ความเคยชิน ทักษณคติ แบบแผน ความประพฤติดังต่างๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม

เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ ๑ และ ๒ นั้น กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล ตั้งต้นแต่จะทำให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่ไม่ได้อยู่ลึกซึ้งในบุคคลและคอบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย

ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขาทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่เขาประพฤติอยู่นั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย แต่เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ ๑ ถึง ๔ เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านั้นนอกจากไม่มีตัวมีตนแล้ว ยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พันอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า อาสวะ ๔ (inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases)

อย่างที่ ๑ เรียก กามาสวะ (sense-gratification)

อย่างที่ ๒ เรียก ภวาสวะ (existence หรือ self-centered pursuits)

อย่างที่ ๓ เรียก ทิฏฐาสวะ (views)

อย่างที่ ๔ เรียก อวิชาสวะ (ignorance)

บางแห่งตัดข้อ ๓ ออก เหลือเพียงอาสวะ ๓

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด ยึดถือในความเป็นตัวตนที่พราหมณ์ อันเป็นอวิชชาชั้นพื้นฐาน แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่งแสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัวของตัวเอง เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท คือ เมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนี้ กล่าวได้ด้วยคำยืนยันแย้งว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไร้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจจสมุปบาท คือ ไม่รู้ตระหนักรู้ว่า สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา

พูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียงทัศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่าต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิภิกิริยาต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอา ให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ข. ตัณหา อาศัยอวิชชา โดยสัมพันธ์กับทิวฐิ

ตัณหาทั้ง ๓ อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัวๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญ คือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัวๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป

แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือ ไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่ยอยากได้ คือ เพื่อแสวงสิ่งที่จะให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ ๑ คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ ภัย หรือความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสียความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่ตนเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะไม่ได้อะไรสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก

ในกรณีที่ ๒ ไม่ได้ที่อยาก หรือกรณีที่ ๓ ได้ไม่เต็มชืดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือกรณีที่ ๔ ได้แล้วอยากได้อื่นต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่น่าว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมด ก็คืออยากยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแสหาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป ปุถุชนจึงปัดหรือผลทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุถุชน แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตนก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ต้นเหตุเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชชานั้นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตนเป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยั่งยืนอยู่ได้ หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งที่ เป็นขึ้นๆ เป็นอันๆ ไป

มนุษย์ปุถุชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีต้นเหตุ ๓ อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดว่าอยู่ในจิตส่วนลึกกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยั่งยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยากในความเป็นอยู่คงอยู่ หรือภาวนาได้ และอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยากในความไม่เป็นอยู่ หรือวิภาวนาได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับต้นเหตุในรูปของการเปิดโอกาสหรือเปิดช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแส เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยั่งยืนตายตัวเป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ต้นเหตุ(ภาวนาได้ และวิภาวนาได้) ก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้

ส่วนกามตัณหา ก็สืบเนื่องจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญสิ้นหายหมดไปเสีย จึงเฝ้าร้อนแสหาสุขเวทนาแก่ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้ จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำย่ำให้หนักแน่นให้มันคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ต้นเหตุแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนองความต้องการต่างๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป

ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่าย ว่าเหว หนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง ชีวิตหมดความหมาย เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษ เป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว่าเหว

ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาทสัมผัสต่างๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น

การติดสิ่งเสพยาติดต่างๆ ก็ดี การใช้เวลาว่างทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไป ในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม ได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา มีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง หรือยึดถือในอุดมคติที่ดีงามต่างๆ แล้ว (อวิชาไม่มีดบอดเสียทีเดียว) เกิดความใฝ่จะเป็นในทางที่ดี ตัณหาก็ก็นำมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียรเพื่อผลที่หมายระยะยาวการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติคุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาก็ก็นำได้

ค. อุปาทาน เป็นเงื่อนไขสำคัญ ที่บั่นทอนชีวิต

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดิ้นรน แสหา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้วก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่งขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพรากไป ก็ยังปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย พร้อมกันนั้น ความยึดมั่นก็ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้น เพราะสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ในคราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอื่นๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริงๆ จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกจงใจตนเองว่าเป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของปุถุชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัย เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

๒. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิวฐิต่างๆ (clinging to views): ความอยากให้เป็น หรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงยึดมั่นในทิวฐี ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวความคิด ความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้นเป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทิวฐีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อมด้อยลง พร่องลง หรือสลายไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ

สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น

๓. สิ้นพหุพาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual): ความอยากได้

อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ทำการต่างๆ ไปตามวิธีปฏิบัติที่สักว่ายึดถือมา เป็นแบบแผน หรือประพฤติปฏิบัติไปตามๆ กันอย่างงมงายในสิ่งที่นิยมว่าขลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอกหรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนความประพฤติต่างๆ การกระทำสืบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัวว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่ามนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัว และการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสิ้นพหุพาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่า จะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

เมื่อมาประพฤติศีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤติธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่างที่สืบปรมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกระทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในทิวฏฐิ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก

๔. อดตวาหุพาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief): ความรู้สึกว่ามีตัวตน

ที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีก เช่นภาษาอันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้ก็กลายเป็นความยึดมั่นเพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออยากได้ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ คงอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตนให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก

ที่สำคัญคือ ความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือมีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยอยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏคล้ายกับว่ามีกบบังคับบัญชาได้สม

ปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวตนหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่งเหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชาฉันนั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่อยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริงๆ การที่รู้สึกว่าเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริงๆ เช่นนี้ กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้น ตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่อง เสื่อมด้อย และความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนี้ นับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชนมีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น

เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับของความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบ กระแทกบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแผ่ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราที่ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบ และความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย จึงเป็นเหตุให้การงานที่ทำไม่สำเร็จผลดี หรืออยากที่จะได้ผลดี กับทั้งยังพวงเอาปัญหาจุกจิกวุ่นวายนอกเรื่องตามมามากมายโดยไม่สมควร

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรรณะ จนเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ตามแนวที่อธิบายมาแล้ว เมื่อเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสพในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

ง. การผ่านเบาปัญญา เมื่อยังมีอวิชชาและตัณหา

แม้อวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ในขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหายอมเป็นตัวชั่งงู เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นใน อริยสัจ ๔ จึงถือว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชาเป็นไปอย่างมีขอบเขตเล็กน้อย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงแต่งด้วยความเชื่อถือในทางที่ติงาม ได้รับอิทธิพลจากความคิดที่ถูกต้อง หรือจากความเชื่อที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ติงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ยอมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย

วิถีอย่างแรกเป็นวิถีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิถีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตนๆ แต่วิถีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้ ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น :-

คุณรื่องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่าเมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยตัณหาแล้วละตัณหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวว่ายากนี้เกิดจากตัณหา พึงอาศัยตัณหา ละตัณหาเสีย เราอาศัยความซื่อมั่นเองกล่าว

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างตัณหาด้วยกัน พึงเลือกเอาตัณหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นตัณหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิถีแห่งปัญญา อันเป็นวิถีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์

๘. ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า "มัชฌิมนธรรมเทศนา"

ความเป็นกลางของหลักความจริงนี้ เห็นได้โดยโดยการเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิจจสมุปบาทโดยถูกต้อง จะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบเทียบเป็นคู่ๆ โดยการไว้วิธีอ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้น้อยที่สุด

คู่ที่ ๑: ๑. อตถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (extreme realism)

๒. นัตถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (nihilism)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า "สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ" ดังนี้ แค่นี้ จึงจะชื่อว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ?

ณะ ท่านกัจจานะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ ๒ อย่าง คือ อตติตา (ความมี) และนัตติตา (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตติตาในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อตติตาในโลกนี้ก็ไม่มี โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย (systems) และถูกคล้องขังไว้ด้วยอภินิเวศ (dogmas) ส่วนอริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่นถือมั่นในอุบาย ความปักใจ อภินิเวศ และอนุสัยว่า "อัตตาของเรา" ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า "ทุกขนั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข เมื่อดับ ก็ย่อมดับ" อริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามีสัมมาทิฏฐิ

ดูก่อนกัจจานะ ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงมีอยู่' นี้เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงไม่มี' นี้เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่ สุดทั้งสองนั้นว่า "เพราะอริขชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริขชานั้นแหละสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป วิญญาณจึงดับ ฯลฯ"

พราหมณ์นักโลกายัตคนหนึ่งมาเฝ้าทูลถามปัญหาว่า:

ท่านพระโคตมะผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ?

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า:

ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงมี' เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด

ถาม: สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ?

ตอบ: ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงไม่มี' เป็นโลกายัตที่สอง

ถาม: สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ-unity) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว' เป็นโลกายัตที่สาม

ถาม: สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (พหุตตะ-plurality) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า 'สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย' เป็นโลกายัตที่สี่

ดูก่อนพราหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ สุดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า "เพราะอริขชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะ สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริขชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ"

คฺุที่ ๒: ๑. สัสสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง (eternalism)

๒. อุกฺเขวาทะ ลัทธิถือว่าขาดสูญ (annihilationism)

คฺุที่ ๒ นี้ มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในที่ทั่วไปอยู่แล้ว จึงไม่แสดงไว้ที่นี่อีก

คฺุที่ ๓: ๑. อตตการวาทะ หรือ สยงการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น ตนทำเอง

(self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

๒. ปกราวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก

(other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คนที่ ๓ นี้ และคนที่ ๔ ที่จะกล่าวต่อไป มีความสำคัญมากในแง่ของหลักกรรม เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนวพุทธพจน์ ดังนี้ :-

ถาม: ทุกข์ ตนทำเองหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์ตัวการอย่างอื่นกระทำให้หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์ตนทำเองด้วย ตัวการอย่างอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ทุกข์มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเอง

ลอยๆ (เป็นอริจสมุปบัน) หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ?

ตอบ: ทุกข์มิใช่ไม่มี ทุกข์มีอยู่

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์หรือ?

ตอบ: เรามีใช่ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แท้ที่เดียว

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์แก่

ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เมื่อว่า 'ทุกข์ตนทำเอง' อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า 'ผู้ นั้นทำ

ผู้ นั้นเสวย(ทุกข์)' กลายเป็นสัสสตทิวฐิไป เมื่อว่า 'ทุกข์ตัวการ

อย่างอื่นทำให้' อย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า

'คนหนึ่งทำ คนหนึ่งเสวย(ทุกข์)' กลายเป็นอุจเจททิวฐิไป

ตลาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็น

กลางๆ ว่า "เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขาร

เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาสำรอกดับไปไม่

เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ"

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตัวการอย่างอื่นทำให้หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้น
เองลอยๆ (เป็นอริยสัจสมุปบัน) หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวอย่างนั้น

ถาม: (ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ?

ตอบ: สุขทุกข์มิใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นสุขทุกข์หรือ?

ตอบ: เรามีใช้ไม่รู้ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์แก่
ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เพราะเข้าใจเอาแต่แรกว่า เวทนาก็นั้น ผู้เสวยเวทนาก็นั้น จึงเกิด
ยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนทำเอง เราหากกล่าว(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่
เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้เสวยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความ
ยึดถืออย่างที่ถูกเวทนาที่มแทงรู้สึก ว่า สุขทุกข์ตัวการอย่างอื่น
ทำให้ เราหากกล่าว(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้ง
สองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า "เพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ
สังขารจึงดับ ฯลฯ"

ดูก่อนอานนทฺ์ เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจจสมุปบันธรรม (สิ่งที่ อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร?

อาศัยผัสสะ

เมื่อกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวามมีอยู่ อาศัยความ
จงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมโนมีอยู่ อาศัยมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายใน
จึงเกิดขึ้นได้

เพราะอวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน
บ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่นๆ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุข
ทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขารนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่ง
กายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่น

บ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อวิชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)

- คู่ที่ ๙: ๑. การกเวทกาทิเอกัตตวาท การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้น เป็นตัวการเดียวกัน (the extremist view of a self-identical soul หรือ the monistic view of subject-object unity)
๒. การกเวทกาทินานัตตวาท๒ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละอย่างขาดจากกัน (the extremist view of individual discontinuity หรือ the dualistic view of subject-object distinction)

ถาม: ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้นหรือ?

ตอบ: ข้อว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง

ถาม: ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย(ผล) ก็อย่างหรือ?

ตอบ: ข้อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย(ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า "เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ"

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะ คืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวว่า 'ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?' หรือผู้ใดกล่าวว่า 'ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง' คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

เมื่อมีความเห็นว่า 'ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น' การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ เมื่อมีความเห็นว่า 'ชีวิตก็อย่าง สรีระก็อย่าง' การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี"

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ต้นหา...เวทนา...

ผัสสะ...สพายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขาร คืออะไร? ของใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อชรามรณะ)

เพราะอวิชชาสำรองดับไปไม่เหลือ ความเห็นที่บิดเบือน สายพวง
ขัดกัน อย่างไม่รู้ ก็ตามว่า 'ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้
ของใคร?' ก็ดี 'ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง' ก็ดี
'ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น' ก็ดี 'ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง' ก็ดี
ความเห็นเหล่านั้น ทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้
สิ้นซาก ถึงความไม่มี หมดทางเกิดขึ้นได้ต่อไป

ถาม: ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวว่ 'ย่อมผัสสะ' ถ้าเรากล่าวว่า
'ย่อมผัสสะ' ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า 'ใครหนอย
ย่อมผัสสะ?' แต่เรามีได้กล่าวอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวอย่างนั้น
ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า 'เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี?' นี้จึงจะ
ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า
"เพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
เวทนาจึงมี"

ถาม: ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใคร
หนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก ... ผู้ใดถามว่า 'เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ
เวทนาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไร
เป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี?' นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ใน
กรณีนั้นๆ ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ"

ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของพวกเธอ แล้วก็มีใครอื่น พึงเห็นว่า กรรมเก่านี้ เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุง
แต่งขึ้น ถูกจงใจจำนงขึ้นมา (เกิดจากเจตนา หรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดี
ถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกัน จึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบาท) ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับสิ่งนี้ก็
ดับ กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชา
สำรองดับไปไม่เหลือสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ"

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือ

ไม่มีจริง ยิ่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปัจจุสมุพบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตา หมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตถิกวาท อันเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปัจจุสมุพบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่างๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (the First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโคธริยสาวกเห็นปัจจุสมุพบาทนี้ และ ปัจจุสมุพบันธรรม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปัจจุสมุพบาท) เหล่านี้ ชัดเจนตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะแล่นเข้าหาที่สุดข้างต้นว่า “ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีตเราได้เป็นอะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?” หรือจะแล่นเข้าหาที่สุดข้างปลายว่า “ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?” หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัยกาลปัจจุบัน เป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า ‘เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?’ ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไร ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปัจจุสมุพบาทนี้ และปัจจุสมุพบันธรรม เหล่านี้ ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปัจจุสมุพบาท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรายต่างๆ ที่เรียกว่า อันตคาหิกาทิฎฐิ และจะเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่า เป็น อภัยกตปัญหา หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปัจจุสมุพบาท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น :-

ถาม: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชก

ผู้ถือลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

๑. โลกเที่ยง (ยิ่งยืนนิรันดร) หรือ?
๒. โลกไม่เที่ยงหรือ?
๓. โลกมีที่สุดหรือ?
๔. โลกไม่มีที่สุดหรือ?
๕. ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้นหรือ?
๖. ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่างหรือ?
๗. สัตว์หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ?

๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ?

๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ?

๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า 'โลกเที่ยง' บ้าง 'โลกไม่เที่ยง' บ้าง ฯลฯ 'สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่' บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมมะผู้เจริญ เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ว่า 'โลกเที่ยง' หรือ 'โลกไม่เที่ยง' ฯลฯ ?

ตอบ: แน่ท่านจะเห็น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตาบ้าง ว่าอัตตามีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในอัตตาบ้าง ว่าอัตตาอยู่ในรูปบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นอัตตา บ้าง ฯลฯ เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอัตตาบ้าง ว่าอัตตามีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในอัตตาบ้าง ว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึงพยากรณ์ไปว่า 'โลกเที่ยง' บ้าง ฯลฯ

ส่วนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเอารูปเป็นอัตตา หรือว่าอัตตามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในรูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรือว่าอัตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า 'โลกเที่ยง' หรือว่า 'โลกไม่เที่ยง ฯลฯ' ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ยังมีอีกบางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษในแง่ของกรรม แต่จะงดไว้ไม่พูดถึง ณ ที่นี้ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

หลักธรรมที่สืบเนื่องจากปฏิจจสมุปบาท

ความจริง หลักธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะมิชื่อใดๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึง หรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่างๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง

ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด เมื่ออธิบายปฏิจจสมุปบาทแล้ว เห็นว่าควรกล่าวถึงหลักธรรมสำคัญชื่ออื่นๆ อันเป็นที่รู้จักทั่วไปไว้ด้วย เพื่อให้เห็นว่าสัมพันธ์กันอย่างไร และเพื่อเสริมความเข้าใจทั้งในหลักธรรมเหล่านั้น และในปฏิจจสมุปบาทเองด้วย

หลักธรรมที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ กรรม และอริยสัจ ๔

ก. ตั๊กฎ หรือตั๊กฎาวะ

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจจสมุุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น วัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจจสมุุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งแต่ต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจปฏิจจสมุุปบาทดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตั๊กฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

อย่างไรก็ดี มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรมดังต่อไปนี้ :-

๑) กรรมในแง่กฎแห่งสภาวะธรรม กับกรรมในแง่จริยธรรมตามหลักพุทธพจน์ว่า

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร ...วจีสังขาร...มโนสังขาร ขึ้นเองบ้าง... เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง... โดยรู้ตัวบ้าง... ไม่รู้ตัวบ้าง”

และพุทธพจน์ซึ่งปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตนทำเอง ของพวกอัสตการวาท และทฤษฎีว่า สุขทุกข์ตัวการอื่นทำ ของพวกปรการวาท

หลักตามพุทธพจน์นี้ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องแค่นั้นเพียงใด ย่อมต้องพิจารณาความเป็นเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องและเป็นไปในกระบวนการมิใช่พูดขาดลงไปง่ายๆ ในทันที

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่ง ที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไรๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงองค์ประกอบและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่เป็นปัจจัยเกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ระหว่างหลักกรรมในแง่ตั๊กฎหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม

ที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการแสดงในแง่ตั๊กฎหรือตั๊กฎาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด

แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั่นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำต่างๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” นี้ เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคล โดยมองจากตัวเองออกไป

ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่าต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึงการที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้อง

อาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั้นเอง ในการที่จะชักจูง ใ้ทำให้เกิดการกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้ เป็นต้น

โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสภาวะก็ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

๒) ลัทธิหรือความเห็นผิด ที่ต้องแยกจากหลักกรรม

มีลัทธิมิชฌาปฏิญญา เกี่ยวกับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ ๓ ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจ สับสนกับหลักกรรม คือ :-

๑. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า ปุพเพกตวาท

๒. อิศสรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า อิศวรรคณวาท หรือ อิศวรรนิมิตวาท

๓. อเหตุปัจจุเจยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า อเหตุวาท

ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเดิยรติย ๓ ลัทธิเหล่านี้ ถูกบัณฑิตไต่ถาม ชักใช้ไล่เสียดเข้า ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา ดำรงอยู่ในอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีปฏิญญาอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วนเป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ)

๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีปฏิญญาอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วนเป็นเพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า (อิสสรนิมมานเหตุ)

๓. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีปฏิญญาอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้น ล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุปัจจุเจย)

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๑) แล้วถามว่า 'ทราบวาท่านทั้งหลายมีวาทะ มีปฏิญญาอย่างนี้ จริงหรือ?' ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้วรับว่าจริง เขาก็กล่าววาทะเขาว่า 'ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปณชาติบาตเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำอกตินนาทานเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤติดอพรหมจรรย์...เป็นผู้กล่าวมธุสวาท... ฯลฯ เป็นผู้มิมีฉาปฏิญญา เพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุณะสิ'

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอากรรมที่ทำได้ในปางก่อนเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ' ก็ยอมไม่มี เมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจังมั่นคงดังนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาทีที่ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี่แล เป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเรา ต่อสมณพราหมณ์ผู้มีวาที มีทิฏฐิอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๒) กล่าวกะเขาว่า 'ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาตก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุจักเป็นผู้ทำอทินนาทาน...ประพฤติ อพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้มิจฉาทิฏฐิ ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุณะสี'

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า เป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ' ก็ยอมไม่มี ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๓) .กล่าวกะเขาว่า 'ท่านก็จักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำอทินนาทาน... ประพฤติ อพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้มิจฉาทิฏฐิ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนะสี'

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ' ก็ยอมไม่มี ฯลฯ

โดยเฉพาะลัทธิที่ ๑ คือ ปุพเพตเหตุวาท นั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาที มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า 'สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตัวทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วย ตบะ ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ถูกบังคับต่อไป เพราะไม่ถูกบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ก็จักเป็นอันสลัดทุกข์ได้หมดสิ้น ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาทีอย่างนี้'

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็มีว่า

ดูกรสิวกะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกั มี...เกิดจากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า 'บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนานั้นเป็นเพราะกรรมที่ทำได้ในปางก่อน' ฯลฯ เรากล่าวว่า เป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่แล่นไปไกลเกินไป จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมและคำสอนเหล่านั้นทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อบัจจุบัน สมกับชื่อที่เป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึดไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ ผู้เข้าใจปฏิจสุมุบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้

เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก ๓ ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่า การขึ้นมาถึงของเขาต่ออาศัยการกระทำคือการเดินที่ผ่านมาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เป็นที่มาเพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรงเดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้

การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมากอยู่กับคนอื่นๆ ทามกลางสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากการที่ได้เดินมาด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่ไหน เพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้นๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนี้ เป็นต้น ถึงอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องของเขาอีก ที่ว่าจะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อยหรือว่าจะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน

ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจสุมุบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่ เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป

๓) แง่ละเอียดอ่อนที่ต้องเข้าใจ เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม

มีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า 'บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไรๆ เขาย่อมได้เสวยกรรมนั้นอย่างนั้นๆ' เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลยแต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า 'บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไรๆ เขาย่อมได้เสวยวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้นๆ' เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมิได้ (คือสำเร็จประโยชน์) เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้น ก็นำเขาไปรอกได้ ส่วนบุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากกว่า เท่านั้น

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็นำเขาไปนรกได้? คือ บุคคลบางคน เป็นผู้ไม่ได้อบรมกาย ไม่ได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต ไม่ได้อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอัตรภาพเล็ก มีปรกติอยู่เป็นทุกข์เพราะวิบากเล็กๆ น้อยๆ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมชั่วนั้นก็นำเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในชามน้ำน้อย)

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากๆ เท่านั้น? คือ บุคคลบางคนเป็นผู้ได้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาตมะ มีกรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเช่นเดียวกันนั้นแหละ กรรมชั่วนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากๆ เท่านั้น (เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)

ดูกรนายคามณี ศาสดาบางท่าน มีวาทะ มีทิวฐิออย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกาเมสุมิจฉาจร ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด

สาวกที่เลื่อมใสในศาสนานั้นคิดว่า 'ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิวฐิอว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด' เขาจึงได้ทิวฐิอขึ้นมาว่า 'สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบายตกนรกด้วย' เขาไม่ละวาทานั้น ไม่ละทิวฐิอนั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต...อทินนาทาน...กาเมสุมิจฉาจร...มุสาวาท โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า "ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต...อทินนาทาน...กาเมสุมิจฉาจร...มุสาวาท"

สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสนานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต ฯลฯ โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า 'ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต ฯลฯ' ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมีมากถึงขนาดนั้นๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมากๆ ถึงขนาดนั้นๆ ไม่ดี ไม่งามเลย เราจะกลายเป็นผู้เดือดร้อนใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่เชื่อว่าจะไม่ได้กระทำความชั่ว"

เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่าเขาละกรรมชั่วนั้นได้ด้วยการกระทำอย่างนี้...

เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสาวาท... ปิสุณาวาจา...ผรุสวาจา...สัมผัปปลาปะ...อภิชฌา...พยาบาท...มิจฉาทิวฐิ แล้ว เป็นผู้ที่มีสัมมาทิวฐิ เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิชฌา (ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท (ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ไปทิศ ๑...ทิศ ๒...ทิศ ๓...ทิศ ๔ ครบถ้วน ทั้ง สูง ต่ำ กว้างขวาง ทัวทั้งโลก ทัวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา อันไพบุลย์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้เวร ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะยังคงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น...

พุทธพจน์ในข้อ ๓) นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม ให้มีการศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้ความเห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมง่ายเกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มากเกินไป

ข. คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรม มีดังนี้:

- ๑) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล และมองเห็นการกระทำและผล การกระทำตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมงาย ตื่นข่าว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
 - ๒) ให้เห็นว่า ผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนา จะเข้าถึง หรือสำเร็จได้ด้วย การลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตนเอง และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่มัวคอยโชคชะตา ไม่หวังผลดลบันดาลหรือรอผลการเช่น สรวงอ้อนวอน
 - ๓) ให้มีความรับผิดชอบต่อนตนเอง ที่จะงดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลทำความดีต่อเขา
 - ๔) ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิและหน้าที่โดยธรรมชาติ ที่จะทำการต่างๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุงสร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่า เทวดาและพรหม ได้ทุกๆ คน
 - ๕) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความดีความชั่วที่ทำ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
 - ๖) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และให้รู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานทุนเดิมของตนที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้จักที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
 - ๗) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป
- คุณค่าที่กล่าวมานั้น พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ ดังต่อไปนี้
- ก) ความหมายทั่วไป เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เจตนา (นั่นเอง) เราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงกระทำการกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรม เป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เทวามและประณีต

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสพผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล ทำแล้วเป็นดี

คนพาลมีปัญญาทราวม ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรมชั่วอันให้ผลเผ็ดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มีหน้าองด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดีเลย

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วยหัวใจแช่มชื่นเบิกบาน กรรมนั้นทำแล้วเป็นการดี บุคคลรู้กรรมใดว่า เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ควรรีบลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว

ข) ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถืองมงาย เช่น :-

คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะเล่นไปยั้ง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ คือ) แม่น้ำพาดูกา ทำน้ำอภิกกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสวดี แม่น้ำ ปายาคะ และแม่น้ำพาดูกา เป็นนิത്യ ก็บริสุทธ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปายาคะ หรือแม่น้ำพาดูกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธ์ไม่ได้เลย (แต่) ฝัคคุณฤกษ์ (ฤกษ์ดีเยี่ยม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธ์ อุบาสกก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธ์ วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว มีการงานสะอาด ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ

ดูกรพราหมณ์ ท่านจงอาบตนในหลักธรรมนี้เถิด จงสร้างความเกษมแก่สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอกุศลนาทาน เป็นผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไซ้ ท่านจะต้องไปทำน้ำคยาทำไม แม่น้ำดื่มของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว

ถ้าแม้บุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบนี้ (ชำระบาป) กบ เต่า นาค จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เที่ยวไปในแม่น้ำ ก็จะไปสู่วรรคแห่งอน...ถ้าแม่น้ำเหล่านี้พียงนำบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไปได้ไซ้ แม่น้ำเหล่านี้ก็พียงนำบุญของท่านไปได้ด้วย ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ (ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบ ก็หาไม่ ผู้ใดมีศีลจะมีธรรม ผู้นั้นจึงจะเป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์

ผู้ใดไม่ถือมงคลตื่นข่าว ไม่ถืออุกกาบาต ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะดีหรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลตื่นข่าว ข้ามพ้นกิเลสเทียมแอกที่ผูกสัตว์ไว้ในภพไปเสียได้ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีกประโยชน์ได้ล่วงเลยคนเขลาผู้มัวค่านอนนับฤกษ์อยู่ ประโยชน์นี้เป็นตัวฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวจักทำอะไรได้

บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า เป็นฤกษ์ดี มงคลดี เป็นเข้าดี อรุณดี เป็นขณะดี ยามดี และเป็นอันดีทำบูชาดีแล้วในท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นสิทธิโชค วจีกรรม ก็เป็นสิทธิโชค มโนกรรม ก็เป็นสิทธิโชค ประณิธานของเขา ก็เป็นสิทธิโชค ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายที่เป็นสิทธิโชคแล้ว เขาย่อมได้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสิทธิโชค

ค) การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารภณา เช่น :-

ไม่ควรหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อฝันถึงสิ่งที่อยู่ภายหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัดสิ่งที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้นครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวายุปฏิบัติให้ลุล่วงไป ในที่นั้นๆ

เรื่องทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่า จะตายในวันพรุ่ง เพราะวา สำหรับพระยามัจจุราช เจ้าทัพใหญ่นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางผิดเพี้ยนเลย

ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนีตรัสว่า เป็นผู้ที่มีแต่ละราตรีนาโชค (ภัทเทภรตตี)

ดูกรคฤหบดี ธรรม & ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารภณา นำใคร นำพอใจ เป็นของได้ยากในโลก คืออายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม & ประการนี้...เราไม่กล่าวว่าจะพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารถนา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะมีได้เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารถนาแล้วไซ้ไร ใครในโลกนี้ จะพึงเสื่อมจากอะไร

ดูกรคฤหบดี อริยสาวกผู้ปรารถนาอายุ (ยืน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพิลิดเพิลินกับอายุ เพราะการอยากได้อายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารถนาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวกนั้นยอมเป็นผู้ได้อายุ ไม่ว่าจะ เป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์...

ผู้ปรารถนาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์...

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึงจะมีความปรารถนาว่า "ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเกิด" ดังนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่... เหมือนไข่ไก่ ๘ ฟองก็ตาม ๑๐ ฟองก็ตาม ๑๒ ฟองก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่กัก ไม่พิก ถึงแม่แม่ไก่จะมีความปรารถนาว่า "ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเล็บหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด" ดังนี้ ลูกไก่จะใช้ปลายเล็บ หรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ ก็หาไม่

ง) การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาธ เช่น :-

ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโคธักรกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชวานา มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มิใช่พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์ เรามิได้เรียกคนเป็นพราหมณ์(แค)ตามกำเนิดจากกรรมมารดา ผู้นั้นยังมีกิเลส เขาเป็นเพียงโงวาทิ (คือพราหมณ์ตามธรรมเนียม ที่ทักทายคนอื่นว่า "โภ") เท่านั้น เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลส ไม่มีความยึดมั่นต่างหากว่าเป็นพราหมณ์ อันนามและโคตรที่กำหนดตั้งกันไว้ นั้น เป็นแต่สักว่าโงวาทิในโลก เพราะเกิดมีขึ้นมาตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในคราวนั้นๆ ตามทิวฐิอันนอนเนื่องอยู่ในหทัยสันกาลนาน ของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ ก็รำก่ากล่าวว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด

แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะมีชีพพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะชื่อว่า เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม (อาชีพการงานที่ทำ-ความประพฤติ-การที่คิดพูดและทำ) มิใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชวานาก็เพราะกรรม เป็นศิลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาก็เพราะกรรมบัณฑิตทั้งหลาย ผู้เห็นปฏิจาสมุปบาท ฉลาดในกรรม และวิบากย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามเป็นจริงว่า โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกมัดไว้ด้วยกรรม เหมือนลิมสลักของรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น

ดูกรพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่

แท้จริง บุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบเช่นฆ่าสังหาร ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดคำพ้อเจ้อ เป็นคนละโมภ คิดเบียดเบียน เป็นมิจฉาทิวฐิ

บุคคลไม่เป็นคนถ้อยเพราะชาติกำเนิด ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นคนถ้อยเพราะกรรม (คือการกระทำ ความประพฤติ) เป็นพราหมณ์เพราะกรรม

วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น

บรรดาวรรณะทั้งสิ้นนี้ ผู้ใดเป็นภิกษุ สิ้นกิเลสสาธุแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว หมอดเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้นั้นแลเรียกได้ว่า เป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น

๑) การพึ่งตนเอง เช่น :-

การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง

ตนนั้นแล เป็นที่พึ่งของตน จริงแท้แล้ว ใครอื่นจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยตนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคลจะได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก

ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีกรรมเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย

๑) ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

หญิง ชาย คฤหัสถ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักเป็นทายาทของกรรมนั้น ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็จะไม่พ้นจากความทุกข์ไปได้เลย ธรรมชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหน อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่ ทาส กรรมกร คนงาน คนอาศัย ล้วนพาเอาไปไม่ได้ทั้งสิ้นจะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละเป็นของของเขา และเขาจะพาเอากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตน ฉะนั้นฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สังสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายหลัง ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ในปรโลก

๒. อริยสัจ

ก. ความเข้าใจเบื้องต้น

อริยสัจ เป็นหลักธรรมที่สำคัญและรู้จักกันมากที่สุดอีกข้อหนึ่ง อริยสัจไม่ใช่เป็นหลักส่วนย่อยของปฏิจจสมุปบาท แต่เป็นทั้งหมดของ ปฏิจจสมุปบาท พูดง่ายๆ ว่า มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาททั้งหมด

๑) ตรัสรู้ อริยสัจ = ตรัสรู้ ปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน

เมื่อมีผู้ถามว่า "พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?"

จะตอบว่า ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ หรือ

ตอบว่า ตรัสรู้ ปฏิจจสมุปบาท ก็ได้

คำตอบที่ว่านี้ จะไม่พิจารณาโดยเนื้อหาของหลักธรรมเลย ยกแต่คัมภีร์มาอ้างก็ได้

คัมภีร์วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุข และพิจารณาทบทวน ปฏิจจสมุปบาท ทั้งโดยอนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ตลอดเวลา ๑ สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไป ทรง

พระดำริว่า :-

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เรียงมยี่น ระเรียงอยู่ในอาลัย ฐานะนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท; แม้ฐานะนี้ก็ เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ...นิพพาน

ส่วนในพระสูตร เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็เล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธ ดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุททกดาบส การ บำเพ็ญและการละเลิกทุกรกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุฉาน และตรัสรู้วิชชา ๓ ในตอน ตรัสรู้มีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

ครั้งเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน... ทุตติยฉาน... ตติยฉาน... จตุตถฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข... มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้ง มั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสุสติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชา ชาติที่ ๑) ... ได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จิตอุบติอยู่ (วิชาที่ ๒) ... ได้น้อมจิตไปเพื่ออาส วัชยญาณ ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา' เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ ๓)...

ต่อจากนี้ ก็มีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาเสวยวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า ๗ สัปดาห์) เริ่ม แต่พิจารณาบททวนปฏิจจสมุปบาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุป บาทและนิพพาน ที่ได้ตรัสรู้

ส่วน พระสูตร เล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมา จนถึงตรัสรู้วิชชา ๓ แล้วข้ามระยะเวลาเสวยวิมุตติสุข ทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริจะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน เช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความในวินัยปิฎกตอนทรงพิจารณาบททวนปฏิจจสมุปบาท และพุทธดำริปรารภการประกาศ ธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่าพระพุทธรเจ้า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท (กับทั้งนิพพาน)

ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ ซึ่งเป็น ตัวการตรัสรู้แท้ๆ (วิชา ๒ อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ให้ความหมาย ว่า ตรัสรู้อรียสัจ ๔ จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และ ขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

๒) เรียนอรียสัจ ต้องรู้หน้าที่ต่ออรียสัจ

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสัจ พร้อมทั้งความหมายตามแบบ และหน้าที่ของคนต่ออริยสัจข้อนั้นๆ

๑. ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากของรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ & (ขันธ & ที่ยึดไว้ด้วยอุปาทาน) เป็นทุกข์ พุทธอิกนัยหนึ่ง คือ ชีวิต และทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ที่จะต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย จึงแฝงไว้ด้วยความกดดัน บีบคั้น ชัดแจ้ง ชัดซึ้ง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัว พร้อมทั้งจะทำให้เกิดทุกข์เป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดมั่นไว้ด้วยอุปาทานหน้าที่ต่อทุกข์ คือ การกำหนดรู้ เข้าใจมั่น รู้เท่าทันความเป็นจริง (เรียกว่า ปริญญา)

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ได้แก่ ตัณหา คือความร่ารอนทะยานอยาก ที่ทำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลิตเพิลินและความติดใจ คอยเฝ้หาความยินดีใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป มี ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา พุทธอิกนัยหนึ่ง คือ ความอยากที่ยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการซึ่งมีเรา ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็น อย่างนั้น อย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความหวาดกังวล ความติดข้องในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่โปร่งโล่งเป็นอิสระ หน้าที่ต่อสมุทัย คือ ละเสีย ทำให้หมดไป เรียกว่า ปหานะ

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ (ความดับทุกข์) ได้แก่ การที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ ด้วยการคลายออก ละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่พัวพัน พุทธอิกนัยหนึ่ง คือ ภาวะแห่งนิพพาน ที่ไม่มีความทุกข์ เป็นสุขโดยไม่ขึ้นต่อตัณหา ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย หวาดกังวล เป็นต้น มีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งบริสุทธิ์ เป็นอิสระ สงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน หน้าที่ต่อนิโรธ คือ ทำให้แจ้ง ทำให้สำเร็จ ทำให้เกิดมีเป็นจริงขึ้นมา หรือ บรรลุถึง เรียกว่า สัจฉิกิริยา

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์) เรียกสั้นๆ ว่า มรรค ได้แก่ ทางประเสริฐมีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หน้าที่ต่อมรรค คือ เจริญ ฝึก หรือปฏิบัติ เรียกว่า ภาวนา

๓) อริยสัจ กับ ปฏิจจสมุปปาท ครอบคลุมกันอย่างไร

ขอให้เทียบหลัก อริยสัจนั้น กับหลัก ปฏิจจสมุปปาท ดังนี้

๑. สมุทัยวาร: อวิชชาเกิด? สังขารเกิด? ฯลฯ ชาติเกิด? ชรามรณะ+โสภะ

ฯลฯ อุปายาส เกิด

๒. นิโรธวาร: อวิชชาดับ? สังขารดับ? ฯลฯ ชาติดับ? ชรามรณะ+โสภะ

ฯลฯ อุปายาส ดับ

ข้อ ๑. คือ ปฏิจจสมุปปาท สมุทัยวาร หรือแบบอนุโลม แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสัจข้อ ๑

(ทุกข์) และ ๒ (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสัจ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรามรณะ

โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏ ออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสังข์ข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบ ซึ่งจะต้องแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมายกก่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ ๒. คือ ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร หรือแบบปฏิโลม แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับอริยสังข์ ข้อ ๓ (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรง ปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ จะตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ ๔ ได้ ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายของปัญหา ย่อมบ่งชี้เป็นนัย ให้เห็นแนวทางดำเนินการ หรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือ ชี้ให้เห็นว่า จะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใดๆ แม้จะยังไม่ลงไปสู่รายละเอียดของวิธีปฏิบัติ

เมื่อสรุปอริยสังข์ให้เหลือน้อยลงอีก ก็ได้ ๒ ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ ๑ และ ๒) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ ๓ และ ๔)

ปฏิจจสมุปบาท ๒ นัยนั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของ อริยสังข์ข้อที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ คือ แบบสมุททวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๒ (สมุทัย) และแบบนิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ ๓ (นิโรธ)

พึงสังเกตว่า ในคำจำกัดความของอริยสังข์โดยทั่วไป ข้อ ๒ แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียวว่าเป็นสมุทัย และข้อ ๓ แสดงการดับต้นเหตุว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวตน เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด พูดง่าย ๆ ว่าเป็นตัวแสดงหน้าโรง หรือเป็นชั้นออกโรงแสดงบทบาท เมื่อพูดแบบรวบรัด ก็จับเอาแค่ตัวการที่ออกโรงแสดงแค่นี้

อย่างไรก็ดี กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจสมุปบาท ซึ่งแสดงสมุทัยตั้งแต่จุดเริ่ม ที่อวิชชา

ส่วนแง่ที่ปฏิจจสมุปบาท กับ อริยสังข์ พิเศษหรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ดังนี้

๑. หลักกรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง ปฏิจจสมุปบาทแสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ ส่วน อริยสังข์เป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

โดยนัยนี้ อริยสังข์ จึงเป็นหลักกรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสังฆธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสวนหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และ

โดยนัยเดียวกันนี้ อริยสังข์จึงเป็นหลักกรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างเป็นระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน

ส่วน ปฏิจจสมุปบาท เป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสังข์ และเป็นเนื้อหาของสภาวะธรรม ที่จะต้องศึกษาเมื่อต้องการเข้าใจอริยสังข์ให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังตรัสรู้ใหม่ๆ

๒. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก) เมื่อเทียบกับอริยสังข์ข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า

ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร (ปฏิโลมณัย) กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริเมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือตอนแรกกล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน” นี้แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปบาท กับ นิโรธ (นิพพาน)

ส่วนอริยสังข์ข้อ ๓ คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธ คือนิพพานเป็นสำคัญ โดยมีความหมายถึงไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข) แม้ว่า ปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจจสมุปบาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้แจ่มแจ้งออกไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่างๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้กระบวนการวินิจฉัยไข้โรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้

ส่วนในอริยสังข์ มีหลักข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสังข์จะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสังข์ข้อ ๔ คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ ดำเนินตามความเป็นจริงของธรรมชาติ

เมื่อเทียบหลักอริยสังข์ กับ ปฏิจจสมุปบาท ถือว่า

ปฏิจจสมุปบาท เป็น มัชฌิมนิพพานเทศนา คือ หลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือหลักธรรมสายกลาง

ส่วน มรรค คืออริยสังข์ ข้อ ๔ เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติซึ่งจัดวางไว้โดยสอดคล้องตามหลักความจริงนั้น มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

๔) พระพุทธเจ้าตรัสรู้อรุณวิสาข และตรัสสอนอรุณวิสาข

ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องอื่นๆ ต่อไป เห็นว่าควรทราบฐานะของอรุณวิสาข ในระบบคำสอนของพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก ดังนี้

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เหยียบไปบนผืนแผ่นดินทั้งสิ้นทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉันทกุศลธรรมทั้งสิ้นทั้งปวง ก็สังเคราะห์ลงในอรุณวิสาข ๔ ฉันทนั้น

ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามความเป็นจริง ครอบปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ ในอรุณวิสาข ๔ เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธิ์แจ่มชัดตราบใด ตราบนั้น เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่า ได้บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ ไม่เข้าใจอรุณวิสาข ๔ ทั้งเราและเธอ จึงได้วิ่งเล่นเร่ร่อนไป (ในสังสารวัฏ) สิ้นกาลนานอย่างนี้

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสอนุப்புทิกถาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสวรรค์ เรื่องโทษความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม และเรื่องอานิสงสีในเนกขัมมะ ครั้นพระองค์ทรงทราบว่าจะอุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตปลาบปลื้ม มีจิตเลื่อมใสแล้ว จึงทรงประกาศสามุกังสิกาธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อการรู้ การเห็น การบรรลु การกระทำให้แจ้ง การเข้าถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

มีสิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริง ก็ไม่สอน และอรุณวิสาขนี้ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้

โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัยและไม่ยอมทรงเสียเวลาในการถกเถียงปัญหาทางอภิปรายปัญหา มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่งว่าดังนี้

ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า "โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวิตอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวิตก็อย่าง สรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่" ดังนี้ ตราบใด เราจะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตราบนั้น ตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ความข้อนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่ เปรียบเหมือนบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหาย ญาติสาโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่าบุรุษผู้ต้องศรนั้นฟังกล่าวว่า "ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่าอย่างนี้ มีโคตรว่าอย่างนี้ ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม

หรือนครนั้น ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออกตราบนั้น ตราบใดข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่า ธนูที่ใช้ยิงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแล่ง หรือชนิดเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิงนั้นทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้ยิงนั้น ทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลูก ทางเกาทัณฑ์ เสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกสีถิลหนู เกาทัณฑ์นั้นพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้ยิงนั้นเป็นชนิดใด ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรออกตราบนั้น”

บุรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่ว่านั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันทใด...บุคคลนั้น ก็ฉันนั้น

ณะมาลูกกยบุตร เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิต ประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง ก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ชราก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันทีเดียว ฯลฯ

ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด

อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฏฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะข้อนั้น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อ นิพพิทาเพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือข้อว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อ นิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ข. คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :-

๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผล จะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้

๒. เป็นการแก้ปัญหาละจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ

๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเล็ดออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และสัมพันธกับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป

๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่าจะมนุษย์จะสร้าง สรรค์ศิลปวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลป วิทยาการ หรือกิจการต่างๆ นั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สูญสลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรก็ตาม หลัก ความจริงนี้ก็จะคงยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

บทเพิ่มเติม เรื่องเหตุปัจจัย ในปฏิจจสมุปบาท และกรรม

๑) บางส่วนของปฏิจจสมุปบาท ที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ

ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องใหญ่ มีความกว้างขวางลึกซึ้ง และมีแง่มุมต่างๆ มากมาย ละเอียดซับซ้อนอย่างยิ่ง ไม่ต้องพูดถึงว่าจะยากต่อกรที่ที่จะเข้าใจให้ทั่วถึง แม้แต่จะพูดให้ครบถ้วนก็ ยากที่จะทำได้

ด้วยเหตุนี้ ในการศึกษาทั่วๆ ไป เมื่อเรียนรู้หลักพื้นฐานแล้ว ก็อาจจะศึกษาบางแง่มุมที่น่าสนใจเป็น พิเศษ โดยเฉพาะส่วนที่เกื้อหนุนความเข้าใจทั่วไป และส่วนที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต แก้ปัญหา และทำการสร้างสรรค์ต่างๆ

ในที่นี้ จะขอย้อนกลับไปยกข้อควรทราบสำคัญ ที่กล่าวถึงข้างต้น ขึ้นมาขยายความอีกเล็กน้อย พอให้ เข้าใจชัดเจนมากขึ้น และเห็นทางนำไปใช้ประโยชน์ได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะในแง่ของหลักกรรม ที่เป็นธรรมสืบ เนื่องออกไป

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหัวข้อนี้เป็นเพียงคำอธิบายเสริม การขยายความจึงทำได้เพียงโดยย่อ

ใน หน้า ๘๕ ได้เขียนข้อความสั้นๆ แทรกไว้พอเป็นที่สังเกต ดังต่อไปนี้

"ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า "เหตุ" ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ ละอย่าง และ

- การเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น"

ข้อความนี้บอกให้ทราบว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักความจริงของธรรมชาติ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ เป็นเหตุปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

๒) ความหมายของ เหตุ และ ปัจจัย

เบื้องต้นควรเข้าใจความหมายของถ้อยคำเป็นพื้นไว้ก่อน

ในที่ทั่วไป หรือเมื่อใช้ตามปกติ คำว่า "เหตุ" กับ "ปัจจัย" ถือว่าใช้แทนกันได้

แต่ในความหมายที่เคร่งครัด ท่านใช้ “ปัจจัย” ในความหมายที่กว้างแยกเป็นปัจจัยต่างๆ ได้หลายประเภท ส่วนคำว่า “เหตุ” เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความหมายจำกัดเฉพาะ กล่าวคือ

“ปัจจัย” หมายถึง สภาวะที่เอื้อ ก่อหนุน ค้ำจุน เปิดโอกาส เป็นที่อาศัย เป็นองค์ประกอบร่วม หรือเป็นเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะให้สิ่งนั้นๆ เกิดมีขึ้น ดำเนินต่อไป หรือเจริญงอกงาม

ส่วนคำว่า “เหตุ” หมายถึง ปัจจัยจำเพาะ ที่เป็นตัวก่อให้เกิดผลนั้นๆ

“เหตุ” มีลักษณะที่พึงสังเกต นอกจากเป็นปัจจัยเฉพาะ และเป็นตัวก่อให้เกิดผลแล้ว ก็มีภาวะตรงกับผล (สภาวะ) และเกิดสืบทอดลำดับ คือตามลำดับก่อนหลังด้วย

ส่วน “ปัจจัย” มีลักษณะเป็นสาธารณะ เป็นตัวก่อก่อหนุนหรือเป็นเงื่อนไข เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว อีกทั้งมีภาวะต่าง (ปรภาวะ) และไม่เกี่ยวกับลำดับ (อาจเกิดก่อน หลัง พร้อมกัน ร่วมกัน หรือต้องแยกกัน-ไม่ร่วมกัน ก็ได้)

ตัวอย่างเช่น เม็ดมะม่วงเป็น “เหตุ” ให้เกิดต้นมะม่วง และพร้อมกันนั้น ดิน น้ำ อุดมภูมิ โขชา (ปุ๋ย) เป็นต้น ก็เป็น “ปัจจัย” ให้ต้นมะม่วงนั้นเกิดขึ้นมา มีเฉพาะเหตุคือเม็ดมะม่วง แต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้องไม่พร้อม หรือไม่อำนวย ผลคือต้นมะม่วงก็ไม่เกิดขึ้นในเวลาอธิบายเรื่องเหตุปัจจัย มีอีกคำหนึ่งที่ท่านนิยมใช้แทนคำว่าเหตุปัจจัย คือคำว่า “การณะ” หรือ “การณ” ซึ่งก็แปลกันว่าเหตุ

ในพระอภิธรรม ท่านจำแนกความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันนี้ไว้ถึง ๒๔ แบบ เรียกว่า ปัจจัย ๒๔ เหตุ เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งใน ๒๔ นั้น ท่านจัดไว้เป็นปัจจัยข้อแรกเรียกว่า “เหตุปัจจัย”

ปัจจัยอื่นอีก ๒๓ อย่างจะไม่กล่าวไว้ทั้งหมดที่นี่ เพราะจะทำให้พื้นผิวแก่ผู้เริ่มศึกษา เพียงขอยกตัวอย่างไว้ เช่น ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย (นิสสยปัจจัย) ปัจจัยโดยเป็นตัวหนุนหรือกระตุ้น (อุปนิสสยปัจจัย) ปัจจัยโดยประกอบร่วม (สัมปยุตตปัจจัย) ปัจจัยโดยมีอยู่ คือต้องมีสภาวะนั้น สิ่งนี้จึงเกิดมีได้ (อัตถิปัจจัย) ปัจจัยโดยไม่มีอยู่ คือต้องไม่มีสภาวะนั้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้นได้ (นัตถิปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิดก่อน (ปุเรชาติปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง (ปัจฉาชาติปัจจัย) ฯลฯ

ที่ว่านี้รวมทั้งหลักปลีกย่อยที่ว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล (ชั่วเป็นปัจจัยให้เกิดดี) ก็ได้ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล (ดีเป็นปัจจัยให้เกิดชั่ว) ก็ได้ด้วย

ปัจจัยข้ออื่น เมื่อแปลความหมายเพียงสั้นๆ ผู้อ่านก็คงพอเข้าใจได้ไม่ยาก แต่ปัจฉาชาติปัจจัย คือปัจจัยเกิดทีหลัง คนทั่วไปจะรู้สึกแปลกและคิดไม่ออก จึงขอยกตัวอย่างง่ายๆ ด้านรูปธรรม เช่น การสร้างตึกที่จะดำเนินการภายหลัง เป็นปัจฉาชาติปัจจัยแก่การสร้างนั่งร้านที่เกิดขึ้นก่อน ส่วนในทางสภาวะธรรมด้านนาม ท่านยกตัวอย่างว่า จิตและเจตสิกซึ่งเกิดทีหลัง เป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดขึ้นก่อน

ขอสรุปความตอนนี้ว่า

ตามหลักธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะเกิดมีขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุปัจจัยต่างๆ หลากหลายประชุมกันพร้อม (ปัจจัยสามัคคี)

๓) ผลหลากหลาย จากปัจจัยอเนก

ตามหลักแห่งความเป็นไปในระบบสัมพันธ์นี้ ยังมีข้อควรทราบแฝงอยู่อีก โดยเฉพาะ

- ขณะที่เราเพิ่งดูเฉพาะผลอย่างหนึ่ง ว่าเกิดจากปัจจัยหลากหลายพร้อมกันนั้น ต้องทราบด้วยว่า ที่แท้ที่นั่น ต้องมองให้ครบทั้งสองด้าน คือ

๑. ผลแต่ละอย่าง เกิดโดยอาศัยปัจจัยหลายอย่าง

๒. ปัจจัย (ที่ร่วมกันให้เกิดผลอย่างหนึ่งนั้น) แต่ละอย่าง หนุนให้เกิดผลหลายอย่าง

ในธรรมชาติที่เป็นจริงนั้น ความสัมพันธ์และประสานส่งผลต่อกันระหว่างปัจจัยทั้งหลาย มีความละเอียดซับซ้อนมาก จนต้องพูดรวมๆ ว่า "ผลหลากหลาย เกิดจากเหตุ(ปัจจัย)หลากหลาย" หรือ "ผลอเนก เกิดจากเหตุอเนก" เช่น จากปัจจัยหลากหลาย มีเมล็ดพืช ดิน น้ำ อุณหภูมิ เป็นต้น ปรากฏผลอเนก มีต้นไม้อันหนึ่ง ร่ม รส กลิ่น เป็นต้น

- ย้ำว่า ความเป็นเหตุปัจจัยนั้น มิใช่มีเพียงการเกิดก่อน-หลังตามลำดับกาละหรือเทศะเท่านั้น แต่มีหลายแบบ รวมทั้งเกิดพร้อมกัน หรือต้องไม่เกิดด้วยกัน ดังกล่าวแล้ว

เมื่อเห็นสิ่งหรือปรากฏการณ์อย่างหนึ่ง เช่น ตัวหนังสือบนกระดานป้ายแล้ว มองดูโดยพินิจ ก็จะทำให้เห็นว่า ตัวหนังสือตัวเดียวนั้น มีเหตุปัจจัยแบบต่างๆ ประชุมกันอยู่มากมาย เช่น คนเขียน (เจตนา+การเขียน) ซอหลัก แผ่นป้าย สีที่ติดกัน ความชื้น เป็นต้น แล้วหัดจำแนกว่าเป็นปัจจัยแบบไหนๆ

- นอกจากเรื่องปัจจัย ๒๔ แบบ ที่เพียงให้ตัวอย่างไว้แล้ว ขอให้ดูตัวอย่างคำอธิบายของท่านสักตอนหนึ่งว่า

แท้จริงนั้น จากเหตุเดียว ในกรณีนี้ จะมีผลหนึ่งเดียว ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลอเนก ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลเดียวจากเหตุอเนก ก็หาไม่; แต่ย่อมมีผลอเนก จากเหตุอันอเนก

ตามหลักการนี้ ท่านสอนไว้ด้วยว่า ในปฏิจลสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เพราะอริชา(อย่างนั้น) เป็นปัจจัย สังขาร(อย่างนั้น)จึงมี, เพราะสังขาร(อย่างนั้น)เป็นปัจจัย วิญญาณ(อย่างนั้น)จึงมี, ฯลฯ" ดังนี้

- จะต้องไม่เข้าใจผิดไปว่าพระองค์ตรัสเหตุเดียว-ผลเดียว หรือปัจจัยอย่างหนึ่ง--ผลอย่างหนึ่งเท่านั้น

- ที่จริงนั้น ในทุกคู่ทุกตอน แต่ละเหตุ แต่ละผล มีปัจจัยอื่นและผลอื่นเกิดด้วย

ถ้าอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสช่วงละปัจจัย ช่วงละผล ทีละคู่? ตอบว่า การที่ตรัสเหตุ/ปัจจัย และผล เพียงอย่างเดียวนั้น มีหลัก คือ

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล ตัวเอกตัวประธาน

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล ตัวเด่น

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล จำเพาะ (อสาธาธนะ)

บางแห่งตรัส ตามความ เหมาะกับทำนองเทศนา (เช่นคราวนั้น กรณีนั้น จะเน้น หรือมุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจแง่ไหนจุดใด) หรือให้ เหมาะกับเวไนย คือผู้รับคำสอน (เช่นยกจุดไหน ประเด็นใดขึ้นมาแสดง บุคคลนั้นจึงจะสนใจ และเข้าใจได้ดี)

ในที่นี้ ตรัสอย่างนั้น เพราะจะทรงแสดงปัจจัยและผล ที่เป็นตัวเอกตัวประธาน เช่นในช่วง "เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี" ตรัสอย่างนี้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยตัวประธานของเวทนา (กำหนดเวทนาตามผัสสะ) และเพราะเวทนาเป็นผลตัวประธานของผัสสะ (กำหนดผัสสะตามเวทนา)

หลักความจริงนี้ปฏิเสธลัทธิเหตุเดียว ที่เรียกว่า "เอกการณวาท" ซึ่งถือว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากต้นเหตุ อย่างเดียว โดยเฉพาะลัทธิที่ถือว่ามี มูลการณัม เช่น มีพระผู้สร้าง อย่าง อิสสรวาท (=อิศวรวาท คือลัทธิพระผู้เป็นเจ้าบนดาด) ปชาปติวาท (ลัทธิถือว่าเทพประชาบดีเป็นผู้สร้างสรรพสัตว์) ปกติวาท (ลัทธิสาขชยะ ที่ถือว่าสิ่งทั้งปวงมีกำเนิดจากประกฤติ) เป็นต้น

แม้แต่ในสมัยปัจจุบัน คนก็ยังติดอยู่กับลัทธิเหตุเดียวผลเดียว ตลอดจนลัทธิผลเดียว และประสบปัญหา มากจากความยึดติดนี้ ดังปรากฏชัดในวงการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่มุ่งผลเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วศึกษาและนำความรู้ความเข้าใจในเหตุปัจจัยมาประยุกต์ให้เกิดผลที่ต้องการ แต่เพราะมองอยู่แค่ผลเป้าหมาย ไม่ได้มองผลหลากหลายที่เกิดจากปัจจัยอเนกให้ทั่วถึง (และยังไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะมองเห็น อย่างนั้นด้วย) จึงปรากฏบ่อยๆ ว่า หลังจากทำผลเป้าหมายสำเร็จผ่านไป บางที ๒๐-๓๐ ปี จึงรู้ว่า ผลร้ายที่ พวงมาระทบหม่อมมนุษย์อย่างรุนแรง จนกลายเป็นได้ไม่เท่าเสีย

วงการแพทย์สมัยใหม่ แม้จะถูกบังคับจากงานเชิงปฏิบัติการ ให้เอาใจใส่ต่อผลข้างเคียงต่างๆ มากสัก หน่อย แต่ความรู้เข้าใจต่อความสัมพันธ์เชิงเหตุผลของปรากฏการณ์ต่างๆ โดยส่วนใหญ่ ก็ยังเป็นเพียงการ สังเกตแบบคลุมๆ ไม่สามารถแยกปัจจัยแต่ละอย่าง ที่สัมพันธ์ต่อไปยังผลแต่ละด้านให้เห็นชัดได้

พูดโดยรวม แม้ว่ามนุษย์จะพัฒนาความรู้ในธรรมชาติได้ก้าวหน้ามามาก แต่ความรู้นั้นก็ยังมีห่างไกล จากการเข้าถึงธรรมชาติอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ในด้านนามธรรม มนุษย์ควรใช้ประโยชน์จากความรู้ในความจริงของระบบปัจจัยสัมพันธ์ ที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทนี้ได้มาก

โดยเฉพาะในการดำเนินชีวิตของตน คือในระดับกฎแห่งกรรม ความเข้าใจหลัก "ผลหลากหลาย จาก ปัจจัยอเนก" จะช่วยให้จัดการกับชีวิตของตน ให้พัฒนาทั้งภายใน และดำเนินไปในโลกอย่างสำเร็จผลดี

๔) วิธีปฏิบัติต่อกรรม

เมื่อพูดถึงหลักกรรม ปัญหาที่พูดกันมากที่สุดก็คือ

ทำดีได้ดี จริงหรือไม่? ทำไมฉันทำดีแล้ว ไม่เห็นได้ดี?

ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปบาท ในเรื่องเหตุปัจจัยอย่างที่พูดไปแล้ว ปัญหาอย่างนั้นจะหมดไป แต่จะก้าวขึ้นไปสู่คำถามใหม่ที่เป็นประโยชน์และควรจะถามมากกว่าว่า ทำกรรมอย่างไรจึงจะได้ผลดี และได้ผลดียิ่งขึ้นไป?

อีกปัญหาหนึ่งคือ กรรมเก่ามีผลต่อชีวิตของเราแค่ไหน? และเราควรปฏิบัติต่อกรรมเก่าอย่างไร?

แม้ว่าเรื่องกรรมจะละเอียดซับซ้อนมาก แต่ก็พอจะให้หลักในการพิจารณาที่สำคัญได้ (ขอให้ทบทวนตามหลักใหญ่ที่ได้พูดไปแล้ว) ดังนี้

๑. รู้หลักความจริงของเหตุกับผล ต้องถามตัวเอง หรือจับให้ชัดก่อนว่า กรรมคือความดีที่เราทำนี้เป็นปัจจัยตัวเหตุ ที่จะให้เกิดผลอะไร ที่เป็นผลโดยตรงของมัน (ผลโดยตรงของเหตุ) เช่น การปลูกเมล็ดมะม่วง ทำให้เกิดต้นมะม่วง (ไม่ใช่ได้ต้นมะพร้าว ไม่ใช่ได้เงิน เป็นต้น) การศึกษา ทำให้ได้ปัญญาและเป็นอยู่หรือจัดการกับชีวิตของตนและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ดีขึ้น (ไม่ใช่ได้เงิน ไม่ใช่ได้งาน เป็นต้น) การเรียนแพทย์ ทำให้สามารถบำบัดโรครักษาคนไข้ (ไม่ใช่ได้ตำแหน่ง ไม่ใช่ร่ำรวย เป็นต้น)

๒. กำหนดผลดีที่ต้องการให้ชัด จะเห็นว่า เพียงแค่ตามหลักความจริงของธรรมชาติว่า "ผลหลากหลายจากปัจจัยอันหนึ่ง" การแยกปัจจัยแยกผลก็ซับซ้อนอยู่แล้ว เมื่อพูดถึงสังคัมมนุษย์ ความซับซ้อนก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น เพราะมีกฎมนุษย์ และปัจจัยทางสังคม ซ้อนขึ้นมาบนกฎธรรมชาติอีกชั้นหนึ่ง ขอยกตัวอย่างง่ายๆ

กฎธรรมชาติ: การทำสวนเป็นเหตุ ต้นไม้เจริญงอกงามเป็นผล

กฎมนุษย์: การทำสวนเป็นเหตุ ได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาทเป็นผล

หรือ การทำสวนเป็นเหตุ ขายผลไม้ได้เงินมากเป็นผล

ผลโดยตรงของเหตุ เป็นผลตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยที่เที่ยงตรง

อย่างไรก็ดี ผลที่คนพูดถึงกันมาก มักไม่ใช่ผลโดยตรงของเหตุที่เป็นไปตามกฎธรรมชาตินั้น แต่คนมัก

พูดกันถึงผลตามกฎมนุษย์ กฎมนุษย์เป็นกฎสมมติ ซึ่งขึ้นต่อเงื่อนไขคือสมมติ (= สัม-ร่วมกัน + มติ-การยอมรับ, ข้อตกลง - สมมติ=การตกลงหรือยอมรับร่วมกัน) ซึ่งผันแปรได้ และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่นอกเหนือกฎมนุษย์นั้นอีก เช่น ค่านิยมของสังคม และความถูกใจพอใจของบุคคล เป็นต้น โดยมีความต้องการเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ

จะเห็นว่า ความหมายของคำไทยว่า "ดี" หรือ "ไม่ดี" นี้ มักจะกำกวม "ดี" นี้ เรามักใช้ในความหมายว่า

น่าปรารถนา ตรงกับความพอใจ ชอบใจ หรือแม้กระทั่งเป็นไปตามค่านิยม ดังนั้นจึงต้องมีการแยกแยะ เช่นว่า ดีตรงไปตรงมาตามความจริงของธรรมชาติ ดีต่อชีวิต ดีในเชิงสังคม เป็นต้น

ยกตัวอย่างที่แสนจะง่าย ใกล้ๆ ตัว เช่น เรากินอาหารอย่างหนึ่ง ที่มีผลดีต่อชีวิต ทำให้มีสุขภาพดี แต่

อาจจะไม่ดีในเชิงสังคม ไม่สนองค่านิยมให้รู้สึกโก้เก๋ บางคนอาจจะดูถูกว่าเราต่ำต้อย หรือไม่ทันสมัย แต่ชีวิตเราก็ดี

ในทางตรงข้าม มีคนอื่นมาให้ของกินอย่างหนึ่งแก่เรา อาจจะเป็นขนมก็ได้ ราคาแพง มีกล่องใส่ ห่อ

อย่างสวยหรู โก้เก๋มาก ดีเหลือเกินในเชิงสังคม เราอาจจะถึงใจดีใจที่ได้รับ แต่ถ้ากินเข้าไป ของนั้นกลับไม่ดีต่อชีวิตของเรา จะบั่นทอนสุขภาพ หรือก่อให้เกิดโรค

นี่เป็นตัวอย่าง ซึ่งคงนึกขยายเองได้

เพราะฉะนั้น คำว่า "ผลดี" ที่พูดถึงหรือนึกถึงนั้น จะต้องวิเคราะห์หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น "ดี" ในแง่ไหน เช่นเป็น นักกีฬาเตะตะกร้อ

๑. ผลดีตามกฎหมายธรรมชาติ (=ร่างกายแข็งแรงเคลื่อนไหวแคล่วคล่อง)

- ได้ผลแน่นอน เท่ากับผลรวมหักลบแล้วของเหตุปัจจัย

๒. ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์

- ในแง่กระแสวิกฤต (=ผู้คนที่ชื่นชมนิยมยกย่อง)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ ? คนสนใจน้อย ได้รับการยกย่องในวงแคบ

- ในแง่อาชีพ (=เป็นทางหารายได้มีเงินเลี้ยงชีวิตและร่ำรวย)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ ? แม้เป็นสัมมาชีพ แต่หาเงินยาก อาจผิดเคือง

- ในแง่วัฒนธรรม (=ช่วยรักษาสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติ)

ปัจจัยภายใน: ถ้าทำใจถูกต้อง-รู้สึกว่าได้ทำประโยชน์ ภูมิใจ สุขใจ แต่

ปัจจัยภายนอก: เงื่อนไขกาลเทศะ-คนอาจจะไม่เห็นคุณค่าขึ้นต่อสภาพสังคม-การเมือง

นี่เป็นเพียงตัวอย่างของการที่จะต้องวิเคราะห์หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น "ดี"

ตามสภาวะของมัน ดีที่เป็นความดีตามหลักการแท้ๆ (เช่น ดีเพื่อความดี) หรือดีต่อชีวิตของเรา หรือดีในแง่สังคม โดยการยอมรับ โดยระบบ โดยค่านิยม ฯลฯ

เมื่อชัดกับตัวเองแล้วว่า เราต้องการผลดีในความหมายใด ก็วิเคราะห์ต่อไปว่า ผลดีแบบที่เราต้องการนั้น จะเกิดขึ้นได้ นอกจากตัวการกระทำดีที่เป็นเหตุตรงแล้ว จะต้องมียปัจจัยอะไรอีกบ้าง ปัจจัยเหล่านั้นมีอยู่หรือเอื้ออำนวยหรือไม่ มีปัจจัยประกอบอะไรอีกที่เราจะต้องทำเพื่อให้ครบถ้วนที่จะออกผลที่เราต้องการ ถ้าต้องการผลดีที่ปัจจัยไม่เอื้อ ผลยากที่จะมา จะยอมรับหรือไม่ ฯลฯ

ขอย้ำว่า ผลดีตามสภาวะ หรือตามกฎหมายธรรมชาตินั้น เป็นของแน่นอนตามเหตุปัจจัยของธรรมชาติเอง แต่ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์ขึ้นต่อเจตจำนง เกี่ยวเนื่องกับความต้องการของมนุษย์ตามกาลและเทศะเป็นต้น ซึ่งจะต้องใช้ปัญญาวิเคราะห์สืบค้นออกมา

หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็คือ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม พึงมุ่งผลดีตามสภาวะเป็นแกนหรือเป็นหลักไว้ก่อน ซึ่งเมื่อทำก็ยอมได้ ส่วนผลดีเชิงสังคมเป็นต้น พึงถือเป็นเรื่องรองหรือเป็นส่วนประกอบ จะได้หรือไม่ ก็แล้วแต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้ก็ดี ไม่ได้ก็แล้วไป เช่นทำดีเพื่อให้เกิดความดี ใครจะยกย่องสรรเสริญหรือไม่ ก็ไม่มัวติดข้องหรือทำดีเพื่อฝึกตน เพื่อให้ชีวิตและสังคมเจริญงอกงาม โดยไม่ต้องคิดจะเอาหรือจะได้อะไรจากสังคม

แต่ถ้ามุ่งเอาผลดีด้านสังคมเป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดผลดีตามสภาวะ ถึงจะได้ผลที่ต้องการ แต่จะกลายเป็นการหลอกหลวง ซึ่งมีแต่จะทำให้ชีวิตและสังคมเสื่อมทรามลงไป ไม่เร็วก็ช้า

๓. ทำเหตุปัจจัยให้ครบที่จะให้เกิดผลที่ต้องการ ตามหลักความพึงพร้อมของปัจจัย อะไรจะปรากฏเป็นผลขึ้น ต้องมีปัจจัยพร้อมพร้อม ตรงนี้จะช่วยให้ไม่ไปติดในลัทธิเหตุเดียวผลเดียว

หลักหรือกฎไม่ได้บอกว่า เมื่อเอาเมล็ดมะม่วงไปปลูกแล้ว ต้นมะม่วงจะต้องงอกขึ้นมา ท่านพูดแต่เพียงว่า จากเมล็ดมะม่วง ต้นไม้ที่จะงอกขึ้นมา ก็เป็นมะม่วง นี่คือ เหตุ?ผล หรือ ปัจจัยตัวตรงสภาวะ?ผล การที่เมล็ดมะม่วงจะงอกขึ้นมาเป็นต้นมะม่วงนั้น ไม่ใช่มีแต่เมล็ดมะม่วงอย่างเดียวแล้วจะได้ต้นมะม่วง ต้องมีดิน มีปุ๋ยในดิน มีน้ำ มีแก๊ส (เช่น ออกซิเจน คาร์บอนไดออกไซด์) มีอุณหภูมิพอเหมาะ เป็นต้น พูดสั้นๆ ว่า

เมื่อปัจจัยพร้อมแล้ว ต้นมะม่วงจึงจะงอกขึ้นมาได้

นอกจากผลที่เรามองจะเกิดจากปัจจัยหลายอย่างพร้อมแล้ว ปัจจัยแต่ละอย่างที่มาพร้อมกันนั้นก็สัมพันธ์ไปสู่ผลอย่างอื่นที่เราไม่ได้มองเห็นด้วย ดังได้พูดแล้วข้างต้น

ได้บอกแล้วว่า ให้มุ่งผลดีตามสภาวะเป็นหลักหรือเป็นแกนไว้ก่อน ตอนนี้ก็มองดูว่ามีปัจจัยตัวไหนบ้างที่จะต้องทำให้ครบที่จะเกิดผลนี้ ต่อจากนั้น เมื่อยังต้องการผลดีด้านไหนอีก เช่นในทางสังคม เป็นต้น ก็พิจารณาให้ครบ แล้วทำกรรมดีให้ได้เหตุปัจจัยพร้อมที่จะเกิดผลดีตามที่ต้องการนั้น

๔. ฝึกฝนปรับปรุงตนให้ทำกรรม(ได้ผล)ดียิ่งขึ้นไป ตามหลักความไม่ประมาท โดยเฉพาะความไม่ประมาทในการศึกษา เราจะต้องฝึกกาย วาจา จิตใจ และปัญญา (เรียกรวมว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา) ให้สามารถทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นๆ เช่น จากกรรมชั่ว เปลี่ยนมาทำกรรมดี จากกรรมดี ก็ก้าวไปสู่กรรมดีที่ประณีตหรือสูงยิ่งขึ้นๆ ให้ชีวิตก้าวไปในมรรค คือในวิถีชีวิตประเสริฐ ที่เรียกว่า พรหมจริยะ/พรหมจรรย์

(ถ้าใช้คำศัพท์ ก็คือ ก้าวจากอกุศลมากุศลน้อย ไปสู่อุศลน้อยกุศลมาก จากกามาวจรกุศล ไปสู่อรูปาวจรกุศล ไปสู่อรูปาวจรกุศล และไปสู่โลกุตตรกุศล)

ถ้าใช้จำนวนพูดให้เหมาะกับคนสมัยนี้ ก็คือ พัฒนาการให้ดียิ่งขึ้น

เพราะฉะนั้น เมื่อทำกรรมดีตามหลักในข้อก่อนไปแล้ว ถ้าผลดีในความหมายหรือในแง่ที่เราต้องการไม่ออกมา ก็วิเคราะห์สืบสาวว่า ทำกรรมนั้นแล้ว แต่สำหรับผลดีนี้ๆ ปัจจัยอะไรบ้างขาดไป หรือยังบกพร่องส่วนไหน จะได้แก้ไขปรับปรุง เพื่อว่าคราวต่อไปจะได้ทำให้ตรง ให้ถูกแง่ ให้ครบ นี่คือความไม่ประมาทในการศึกษาที่จะใช้ปัญญาพิจารณาแก้ปัญหา และพัฒนากกรรมให้ดีและให้ได้ผลยิ่งขึ้นยกตัวอย่าง เช่น นายชุกิจได้ยืมข่าวสารจากวิทยุ เป็นต้น พูดถึงปัญหาของบ้านเมือง ที่ว่าป่าลดน้อยลงจนน่ากลัว จะต้องช่วยกันปลูกต้นไม้ให้มากขึ้นและมีชาวด้วยว่า บางแห่งคนมากมายช่วยกันปลูกต้นไม้ มีการนำมายกย่อง บางทีมีการให้รางวัลด้วยนายชุกิจได้ยืมได้ฟังข่าวแล้ว ก็เกิดศรัทธา เทียวดูสถานที่เหมาะๆ ใกล้หมู่บ้านของเขา แล้วหาต้นไม้เหมาะๆ มาปลูก ต้นไม้ก็ขึ้นงอกงามดี เขาปลูกไปได้หลายต้น เวลาผ่านไปประยะหนึ่ง เขามานึกดูว่า เขาทำความดีนี้มานานแล้วไม่เห็นมีใครสนใจ ก็เลยชักจะท้อ และน้อยใจว่า "เราอุตส่าห์ทำดี เหนื่อยไปมากมาย ไม่เห็นได้คืออะไร" พอมองลึกลงไปในใจของคุณชุกิจ ปรากฏว่าเขาอยากได้ความนิยมยกย่อง และหวังจะได้รางวัลด้วย

เมื่อวิเคราะห์ตามหลักความสัมพันธ์สืบทอดเหตุปัจจัยสู่ผลต่างๆ ที่ตรงกัน ก็เห็นได้ว่า

- ผลตามกฎธรรมชาติ หรือผลตามธรรม ก็เกิดขึ้นแล้ว คือ เขาปลูกต้นไม้ เมื่อทำเหตุปัจจัยของมันครบ ต้นไม้ก็ขึ้นมา

- ผลตามธรรมแก่ตัวเขาเอง ที่เป็นผู้ทำกรณนั้น เขาก็ได้แล้ว เช่น เกิดและเพิ่มความรู้อุบายความเข้าใจความชำนาญที่เรียกกันว่าทักษะ ในเรื่องต้นไม้และการปลูกต้นไม้ ตลอดจนผลพวง เช่น ร่างกายแข็งแรง เสริมสุขภาพ

- ผลตามธรรมแก่สังคม คือ ท้องถิ่นของเขา ตลอดจนถึงโลกมนุษย์ทั้งหมด ได้สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่ดีงามเพิ่มขึ้นแต่ผลที่ตัวเขาว่า "ดี" ที่เขาไม่ได้ คือผลทางสังคม (=ผลที่จะได้แก่ตัวเขา จากสังคม) ได้แก่ เสียงยกย่อง และรางวัล หรือเงินทองของตอบแทน ซึ่งมีใช่เป็นผลที่ตรงตามเหตุปัจจัยของการปลูกต้นไม้

ถ้าคุณชุกิจต้องการผลทางสังคมที่ว่านี้ ก็ต้องดูแลและทำปัจจัยเหล่านั้นด้วย เริ่มตั้งแต่ดูว่า การทำความดีด้วยการปลูกต้นไม้นี้ เข้ากับกระแสนิยมของท้องถิ่นของตนเองหรือไม่ (พิจารณาโดยกาล-เทศะ หรือโดยคติและกาละ) ถ้าจะให้ได้รับคำยกย่องและรางวัล จะต้องทำปัจจัยอะไรประกอบเพิ่มเข้ามากับการทำความดีคือการปลูกต้นไม้ นั้น แล้วทำให้ครบที่จริง ถ้าคุณชุกิจมุ่งหวังผลดีที่แท้ คือผลตามธรรมที่ว่าช่างต้น ไม้ม้วนหวงผลทางสังคม(แก่ตัวตน) เขาจะได้ผลตามธรรมเพิ่มอีกอย่างหนึ่งด้วย คือปิติความเอิบอิ่มใจและความสุข ในการทำความดี และในการที่ได้เห็นผลดีตามธรรมด้านต่างๆ เพิ่มขยายคลี่คลายขึ้นมาเรื่อยๆ ตลอดเวลา แต่ความหวังผลดี'แก่ตัวตน ได้ปิดกั้นปิติสุขนี้เสีย และหน้าซ้ำ ทำให้เขาได้รับความผิดหวังและความเข้าใจเข้ามาแทน ยิ่งกว่านั้น ถ้าเขาฉลาดในความดีและฉลาดในการทำประโยชน์ เมื่อเขาจะเริ่มหรือกำลังทำกรณนั้นอยู่ เขาอาจจะชักชวนคนอื่น ๆ ให้รู้เข้าใจมองเห็นประโยชน์ของการปลูกต้นไม้ แล้วมาร่วมกับเขาบ้าง หรือต่างคนก็ไปทำของตนบ้าง แพร่ขยายการปลูกต้นไม้ให้กว้างออกไป นอกจากผลตามธรรมทุกด้านจะเพิ่มพูนแล้ว ผลทางสังคมแก่ตัวเขาก็อาจจะพลอยตามมามีด้วย

จะต้องขัดกับตนเองว่า ผลดีตามธรรมของกรณดีนั้นๆ คืออะไร และควรฝึกตนให้ต้องการผลตามธรรมนั้นก่อนผลอย่างอื่น แล้วนอกจากนั้นเราต้องการผลดีอย่างไหนอีก และเพื่อให้เกิดผลดีนั้นๆ จะต้องทำปัจจัยอะไรเพิ่มอีกบ้าง เมื่อจะทำก็ทำเหตุปัจจัยให้ครบ เมื่อทำไปแล้วก็ตรวจสอบให้รู้ปัจจัยที่ยังและหย่อนสำหรับผลดีแต่ละด้านนั้นๆ เพื่อให้ครบและดียิ่งขึ้นในครั้งต่อไป

อนึ่ง ผลดีทางสังคม หรือผลดีจากสังคมแก่ตัวตนนั้น อาจจะไม่สอดคล้องกับผลดีตามธรรมก็ได้ บางครั้ง บางเรื่องอาจจะถึงกับตรงกันข้ามเลยก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นต่อปัจจัยทางสังคมเป็นต้น ที่เนื่องด้วยกาลเทศะ เช่น ในกาละและเทศะที่ธรรมวาทีก่อนกำลัง และธรรมวาทีกำลัง ดังนั้น จึงต้องพิจารณาด้วยว่าผลที่ว่านั้น เป็นของสมควรหรือไม่ เราจะเอาธรรมไว้ หรือจะไปกับตัวตนจะต้องไม่ประมาทในการศึกษาและพัฒนากรณกัน อย่างนี้ จึงจะถูกต้อง นี่ก็คือการพัฒนาตัวเราเอง และพัฒนาสังคมไปด้วย ไม่ใช่ทำอะไรไปแล้ว ก็มองแง่เดียวชั้นเดียว ว่าได้ผลที่ตนต้องการ หรือไม่ได้ พอไม่ได้ก็เอาแต่ไว้วางใจโอดครวญว่าทำดีไม่ได้ดี เลยไม่ไปไหน

แต่ต้องขอเตือนไว้ด้วยว่า คนที่ต้องการผลดีต่อบุคคล (คือแค่ที่ถูกต้องใจตนหรือตัวเองชอบใจ) และผลดีตามกระแสหรือค่านิยมของสังคมนั้น ถ้าไม่มองให้ถึงผลดีตามสภาวะ คือผลดีตามธรรม ซึ่งเป็นผลที่ดียิ่งอย่างแท้จริงต่อชีวิต ต่อหลักการ และต่อความดีงามที่แท้ของสังคมแล้ว แม้จะทำกรณเพื่อผลดีที่ตนต้องการนั้นได้แก่

แต่ก็คือทำกรรมไม่ดีหรืออกุศลซ้อนไว้ ซึ่งตัวเองอาจจะมีปัญญาไม่รู้ทันผลแง่อื่น เพราะมัวแต่มองเพียงผลดีแบบที่ตัวต้องการอย่างเดียวด้านเดียว แล้วในไม่ช้า หรือในที่สุด อกุศลที่แฝงไว้นั้นก็จะออกผลให้โทษต่อไป

จึงได้ย้ำไว้ข้างต้นว่า ไม่ว่าจะต้องการผลดีข้างเคียงอะไรก็ตาม ขอให้ทำกรรมดีเพื่อผลดีที่ตรงตาม

สภาวะหรือผลดีตามธรรมเป็นหลักเป็นแกนไว้ก่อน ถ้าปฏิบัติตามนี้ จะได้ผลดีที่แท้ และปลอดภัยในระยะยาว ดีทั้งแก่ชีวิต แก่สังคม แก่ตน และแก่ผู้อื่น

เราคงจะมุ่งเอาผลดีต่อตัวตนของบุคคล ผลดีตามกระแสสังคม หรือผลดีเชิงค่านิยมกันมากไป จึงมองไม่เห็นผลดีที่ตรงไปตรงมาตามธรรม ถ้าอย่างนี้ก็จะต้องบ่นเรื่อง “ทำดีไม่เห็นได้ดี แต่ทำชั่วได้ดีมีถมไป” กันอยู่อย่างนี้เรื่อยๆ และคงจะแก้ปัญหาของสังคมได้ยาก เพราะความคิดของเราเองก็เป็นกรรมไม่ดี ที่เป็นปัจจัยร่วมให้เกิดผลอย่างนั้นด้วย ถ้ามองกันอยู่แค่นี้ ก็จะไม่มีคนอย่างพระโพธิสัตว์ที่ถึงแม้จะถูกเขาทำร้ายหรือฆ่า ก็ยังเข้มแข็งอยู่ในการทำมาดี เพราะมุ่งผลดีที่ตรงไปตรงมาตามความจริงของมัน ถ้าจะช่วยแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมนี้ แต่ยั้งหวงผลดีต่อตัวตน ผลดีเชิงบุคคลและผลดีเชิงค่านิยมทางสังคมอยู่ ก็ขอแค่อย่าถึงกับละทิ้งหรือละเลยความต้องการผลดีที่ตรงตามธรรม ผลดีต่อชีวิต และผลดีที่แท้ต่อสังคม เอาพอประนีประนอมกันแค่นี้ก็จะประดับประดาโลกมนุษย์ ให้พออยู่กันไปได้ แต่จะเอาดีจริงคงยาก เพราะมนุษย์นี้เองไม่ได้ต้องการผลดีแท้จริงที่ตรงตามธรรมของกรรมดี

๕) ทำกรรมเก่าให้เกิดประโยชน์

คนไทยสมัยนี้ได้ยินคำว่า “กรรม” มักจะนึกไปในแง่ว่ากรรมจะตามมาให้เคราะห์ให้โทษอย่างไร พูดถึงกรรมก็จะนึกถึงอะไรอย่างหนึ่งที่คอยตามจะลงโทษ หรือทำให้เราเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ โดยเฉพาะคิดไปถึงชาติก่อน คือมองกรรมในแง่กรรมเก่า และเป็นเรื่องไม่ดี

คำว่า “กรรมเก่า” ก็บอกอยู่ในตัวเองแล้วว่า มันถูกจำกัดให้หดแคบเข้ามาเหลือเพียงส่วนหนึ่ง เพราะเดิมคำว่า “เก่า” เข้าไป กรรมก็เหลือแคบเข้ามา ยิ่งนึกในแง่ว่ากรรมไม่ดีอีก ก็ยิ่งแคบหนักเข้า รวมแล้วก็คือเป็นกรรมที่ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ไปๆ มาๆ ก็เลยอะไรๆ ก็แล้วแต่กรรม (เก่าที่ไม่ดี) บางที่ถึงกับมีการหาทางตัดกรรมเลยพลัดออกไปจากพระพุทธศาสนาความจริง กรรมก็เป็นเรื่องธรรมดารวมชาติ คือเป็นเรื่องความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของชีวิตมนุษย์ ที่มีเจตนา มีการคิด การพูด และการกระทำ แสดงออก มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายแล้วก็เกิดผลต่อเนื่องกันไปในความสัมพันธ์นั้น ถ้ามัวไปยึดถือว่า แล้วแต่กรรมเก่าปางก่อนอย่างเดียว ก็จะทำให้กรรมใหม่ที่เป็นบาปอกุศลโดยไม่รู้ตัว หมายความว่า ใครก็ตามที่ปลงว่า “แล้วแต่กรรม (เก่า)” นั้น ก็คือ เขากำลังทำความประมาท ที่ปล่อยปละละเลย ไม่ทำกรรมใหม่ที่ควรทำ ความประมาทนั้นก็เลยเป็นกรรมใหม่ของเขา ซึ่งเป็นผลจากโมหะ แล้วกรรมใหม่ที่ประมาทเพราะโมหะหลงมกายนั่น ก็จะก่อผลร้ายแก่เขาต่อไป

ความเชื่อว่าชีวิตจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรมเก่า กรรมปางก่อน หรือกรรมในชาติก่อน คือลัทธิกรรมเก่า นั้น เป็นมิจฉาทิฎฐิ ที่เรียกว่าปุพเพตตเหตุวาท หรือเรียกสั้นๆ ว่า ปุพเพตตวาท ดังพุทธพจน์ที่แสดงแล้วข้างต้น

ท่านไม่ได้สอนว่าไม่ให้เชื่อกรรมเก่า แต่ท่านสอนไม่ให้เชื่อว่าอะไร จะเป็นอย่างไรก็เพราะกรรมเก่า

- การเชื่อแต่กรรมเก่า ก็สุดโต่งไปข้างหนึ่ง
- การไม่เชื่อกรรมเก่า ก็สุดโต่งไปอีกข้างหนึ่ง

ได้กล่าวแล้วว่า "กรรม" พอเติม "เก่า" เข้าไป คำเดิมที่กว้างครบถ้วนสมบูรณ์ ก็หดแคบเข้ามาเหลืออยู่ส่วนเดียว อย่างของกรรมที่กว้างสมบูรณ์ให้เหลือส่วนเดียวแค่กรรมเก่า

เรื่องกรรมที่เชื่อกันในแง่กรรมเก่านี้ มีจุดพลาดอยู่ ๒ แห่ง คือ

๑. ไปจับเอาส่วนเดียวเฉพาะอดีต ทั้งที่กรรมนั้นก็เป็นอย่างกลางๆ ไม่จำกัด ถ้าแยกโดยกาลเวลาก็ต้องมี ๓ คือ กรรมเก่า (ในอดีต) กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) ต้องมองให้ครบ

๒. มองแบบแยกขาดตัดตอน ไม่มองให้เห็นความเป็นไปของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด คือ ไม่มองเป็นกระแสหรือกระบวนการที่ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา แต่มองเหมือนกับว่ากรรมเก่าเป็นอะไรก่อนหนึ่งที ลอยตามเรามาจากชาติก่อน แล้วมารอทำอะไรกับเราอยู่เรื่อยๆ ถ้ามองกรรมให้ถูกต้องทั้ง ๓ กาล และมองอย่างเป็นกระบวนการของเหตุปัจจัย ในด้านเจตจำนง และการทำ-คิด-พูด ของมนุษย์ ที่ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ก็จะมีมองเห็นกรรมถูกต้อง ชัดเจนและง่ายขึ้น ในที่นี้ แม้จะไม่อธิบายรายละเอียด แต่จะขอให้จุดสังเกตในการทำ ความเข้าใจ ๒-๓ อย่าง

๑. ไม่มองกรรมแบบแยกขาดตัดตอน คือ มองให้เห็นเป็นกระแสที่ต่อเนื่องตลอดมาจนถึงขณะนี้ และกำลังดำเนินสืบต่อไปถ้ามองกรรมให้ครบ ๓ กาล และมองเป็นกระบวนการต่อเนื่อง จากอดีต มาถึงบัดนี้ และจะสืบไปข้างหน้า ก็จะเห็นว่า กรรมเก่า (ส่วนอดีต) ก็คือ เอาขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้เป็นจุดกำหนด นับถอยจากขณะนี้ ย้อนหลังไปนานเท่าไรก็ตาม ก็ร้อยก็พันชาติก็ตาม มาจนถึงขณะหนึ่งหรือวินาทีหนึ่งก่อนนี้ ก็เป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) ทั้งหมด

กรรมเก่าทั้งหมดนี้ คือกรรมที่ได้ทำไปแล้ว ส่วนกรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) ก็คือที่กำลังทำๆ ซึ่งขณะต่อไป หรือวินาทีต่อไป ก็จะกลายเป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) และอีกอย่างหนึ่งคือ กรรมข้างหน้า ซึ่งยังไม่ถึง แต่จะทำในอนาคต กรรมเก่าที่นั้นยาวนานและมากนักหนา สำหรับคนสามัญ กรรมเก่าที่จะพอมองเห็นได้ ก็คือกรรมเก่าในชาตินี้ ส่วนกรรมเก่าในชาติก่อนๆ ก็อาจจะลึกลับเกินไป เราเป็นนักศึกษาก็ค่อยๆ เริ่มจากมองใกล้หน่อยก่อน แล้วจึงค่อยๆ ขยายไกลออกไป อย่างเช่นเราจะวัดหรือตัดสินคนด้วยการกระทำของเขา กรรมใหม่ในปัจจุบันเรายังไม่รู้ว่าเขากำลังจะทำอะไร เราก็ดูจากกรรมเก่า คือความประพฤติและการกระทำต่างๆ ของเขาย้อนหลังไปในชีวิตนี้ ตั้งแต่วินาทีนี้ไป นี่ก็กรรมเก่า ซึ่งใช้ประโยชน์ได้เลย

๒. รู้จักตัวเอง ทั้งทุนที่มีและข้อจำกัดของตน พร้อมทั้งเห็นตระหนักถึงผลสะท้อนที่ตนจะประสบ ซึ่งเกิดจากกรรมที่ตนได้ประกอบไว้

กรรมเก่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเราทุกคน เพราะแต่ละคนที่เป็นอยู่ขณะนี้ ก็คือผลรวมของกรรมเก่าของตนที่ได้สะสมมา ด้วยการทำ-พูด-คิด การศึกษาพัฒนาตน และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ในอดีตทั้งหมด ตลอดจนมาถึงขณะหรือวินาทีสุดท้ายก่อนขณะนี้

กรรมเก่านี้ให้ผลแก่เรา หรือเรารับผลของกรรมเก่านี้เพิ่มเติมที่ เพราะตัวเราที่เป็นอยู่ขณะนี้ เป็นผลรวมที่ปรากฏของกรรมเก่าทั้งหมดที่ผ่านมา กรรมเก่านี้เท่ากับเป็นทุนเดิมของเราที่ได้สะสมไว้ ซึ่งกำหนดว่า เรามีความพร้อม มีวิสัยขีดความสามารถทางกาย วาจา ทางจิตใจ และทางปัญญาเท่าไร และเป็นตัวบ่งชี้ว่าเราจะทำอะไรได้ดีหรือไม่ อะไรเหมาะกับตัวเรา เราจะได้ทำอะไรได้แค่นั้น และควรจะทำอะไรต่อไป

ประโยชน์ที่สำคัญของกรรมเก่า ก็คือการรู้จักตัวเองดังที่ว่านั่น ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ ด้วยการรู้จักวิเคราะห์ และตรวจสอบตนเอง โดยไม่มัวแต่ซัดทอดปัจจัยภายนอก การรู้จักตัวเองนี้ นอกจากช่วยให้ทำการที่เหมาะสมกับตนอย่างได้ผลดีแล้ว ก็ทำให้รู้จุดที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไปด้วย

๓. แก้ไขปรับปรุงเพื่อก้าวสู่การทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น แน่แน่นอนว่า ในที่สุด การปฏิบัติถูกต้องที่จะได้ประโยชน์จากกรรมเก่ามากที่สุด ก็คือ การทำกรรมใหม่ ที่ดีกว่ากรรมเก่า ทั้งนี้ เพราะหลักปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนารวมอยู่ในไตรสิกขา อันได้แก่การฝึกศึกษาพัฒนาตน ในการทำกรรมที่ดีได้ยิ่งขึ้นไป ทั้ง

- ในขั้นศีล คือการฝึกกาย วาจา สัมมาอาชีวะ รวมทั้งการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้วยอินทรีย์ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
- ในขั้นสมาธิ คือฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ที่เรียกว่าจิตภาวนาทั้งหมด และ
- ในขั้นปัญญา คือความรู้คิดเข้าใจถูกต้อง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และสามารถใช้ความรู้นั้นแก้ไขปรับปรุงกรรม ตลอดจนแก้ปัญหาดับทุกข์หมดไปมิให้มีทุกข์ใหม่ได้

พูดสั้นๆ ก็คือ แม้ว่ากรรมเก่าจะสำคัญมาก ก็ไม่ใช่เรื่องที่เราจะไปสยบยอมต่อมัน แต่ตรงข้าม เรามีหน้าที่พัฒนาชีวิตของเราที่เป็นผลรวมของกรรมเก่านี้ให้ดีขึ้น

ถ้าจะใช้คำที่ง่ายแก่คนสมัยนี้ ก็คือ เรามีหน้าที่พัฒนากรรม กรรมที่ไม่ดีเป็นอกุศล ผิดพลาดต่างๆ เราศึกษาเรียนรู้แล้วก็ต้องแก้ไข การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือการพัฒนากรรม ให้เป็นกุศล หรือดียิ่งขึ้นๆดังนั้น เมื่อทำกรรมอย่างหนึ่งแล้ว ก็พิจารณาวิเคราะห์ตรวจสอบคุณภาพและผลของกรรมนั้น ให้เห็นข้อยิ่ง ข้อหย่อน ส่วนที่ขาดที่พร่อง เป็นต้น ตามหลักเหตุปัจจัยที่กล่าวแล้วในหัวข้อก่อน แล้วแก้ไขปรับปรุงเพื่อจะได้ทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นไป จะพูดว่า รู้กรรมเก่า เพื่อวางแผนทำกรรมใหม่ให้ดียิ่งขึ้นไป ก็ได้

๖) อยู่เพื่อพัฒนากรรม ไม่ใช่อยู่เพื่อใช้กรรม

ที่พูดมานี้ เท่ากับบอกให้รู้ว่า เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องต่อกรรมที่แยกเป็น ๓ ส่วน คือ กรรมเก่า-กรรมใหม่-กรรมข้างหน้า

ขอสรุปวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อกรรมทั้ง ๓ ส่วนว่า

กรรมเก่า (ในอดีต) เป็นอันผ่านไปแล้ว เราทำไม่ได้ แต่เราควรรู้ เพื่อเอาความรู้จักมันนั้นมาใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปรับปรุงกรรมใหม่ให้ดียิ่งขึ้น

กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) คือกรรมที่เราทำได้ และจะต้องตั้งใจทำให้ดีที่สุด ตรงนี้เป็นจุดสำคัญ

กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) เรายังทำไม่ได้ แต่เราสามารถเตรียมหรือวางแผนเพื่อจะไปทำกรรมที่ดีที่สุด ด้วยการทำความปัจจุบันที่จะพัฒนาเราให้ดีงามและงอกงามยิ่งขึ้น จนกระทั่งเมื่อถึงเวลานั้นเราก็จะสามารถทำกรรมที่ดีสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงขั้นเป็นกุศลอย่างเยี่ยมยอด

นี่แหละคือคำอธิบายที่จะทำให้มองเห็นได้ว่า ทำไมจึงว่า คนที่วางใจ ว่าจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรม (เก่า) นั้นแล กำลังทำกรรมใหม่(ปัจจุบัน) ที่ผิด เป็นบาป คือความประมาท ได้แก่การปล่อยปละละเลย อันเกิดจากโมหะ และมองเห็นเหตุผลด้วยว่า ทำไมพุทธศาสนาจึงสอนให้หวังผลจากการกระทำ

ขอย้ำอีกครั้งว่า กรรมใหม่สำหรับทำ กรรมเก่าสำหรับรู้ อย่ามัวรอกรรมเก่าที่เราทำอะไรมันไม่ได้แล้ว แต่หาความรู้จากกรรมเก่านั้น เพื่อเอามาปรับปรุงการทำกรรมปัจจุบัน จะได้พัฒนาตัวเราให้สามารถทำกรรมอย่างเลิศประเสริฐได้ในอนาคต

มีคำเก่าได้ยินมานานแล้วประโยคหนึ่ง คือที่พูดว่า "คนเราเกิดมาเพื่อใช้กรรมเก่า" ความเชื่ออย่างนั้นไม่ใช่พุทธศาสนา และต้องระวังจะเป็นลัทธินิครนถ์

ที่พูดกันมาอย่างนั้น ความจริงก็คงประสงค์ คือมุ่งว่าถ้าเจอเรื่องร้าย ก็อย่าไปชดทอดคนอื่น และอย่าไปทำอะไรที่ชั่วร้ายให้เพิ่มมากขึ้น ด้วยความโกรธแค้นเป็นต้น แต่ยังไม่ถูกหลักพระพุทธานุศาสน์ และจะมีผลเสียมาก

ลัทธินิครนถ์ ซึ่งก็มีผู้นับถือในสมัยพุทธกาลจนกระทั่งในอินเดียทุกวันนี้ เป็นลัทธิกรรมเก่าโดยตรง เขาสอนว่า คนเราจะได้สุขได้ทุกข์อย่างไรก็เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในชาติปางก่อน และสอนต่อไปว่า ไม่ให้ทำกรรมใหม่ แต่ต้องทำกรรมเก่าให้หมดสิ้นไปด้วยการบำเพ็ญตบะ จึงจะสิ้นกรรมสิ้นทุกข์ นักบวชลัทธินี้จึงบำเพ็ญตบะทรมานร่างกายด้วยวิธีต่างๆ คนที่พูดว่า เราอยู่ไปเพื่อใช้กรรมเก่านั้น ก็คล้ายกับพวกนิครนถ์นี้แหละ คิดว่าเมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าก็คงจะหมด ต่างแต่ว่าพวกนิครนถ์ไม่รอให้กรรมเก่าหมดไปเอง แต่เขาบำเพ็ญตบะเพื่อทำกรรมเก่าให้หมดไปด้วยความเพียรพยายามของเขาด้วย

มีคำถามที่น่าสังเกตว่า "ถ้าไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าจะหมดไปเองไหม"

เมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไป กรรมเก่าก็น่าจะหมดไปเอง แต่ไม่หมดหรอกไม่ต้องอยู่เฉยๆ แม้แต่จะชดใช้กรรมเก่าไปเท่าไร ก็ไม่มีทางหมดไปได้

เหตุผลง่ายๆ คือ

๑. คนเรายังมีชีวิต ก็คือเป็นอยู่ ต้องกินอยู่ เคลื่อนไหวอิริยาบถ ทำโน่นทำนี่ เมื่อยังไม่ตาย ก็ไม่ได้อยู่นิ่งๆ

๒. คนเหล่านี้เป็นมนุษย์ปุถุชน ก็มีโลภ โกรธ หลง โดยเฉพาะความหลง หรือโมหะนี้มีอยู่ประจำใจตลอดเวลา เพราะยังไม่ได้รู้เข้าใจความจริงถึงสังขารธรรม

เมื่อรวมทั้งสองข้อนี้ก็ คือ คนที่อยู่เพื่อใช้กรรมนั้น เขาก็ทำกรรมใหม่อยู่ตลอดเวลา แม้แต่โดยไม่รู้ตัว แม้จะไม่เป็นบาปกรรมที่ร้ายแรง แต่ก็เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยโมหะ เช่นกรรมในรูปต่างๆ ของความประมาท ปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อย ถ้ามองลึกเข้าไปในใจ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ผุดผิลขึ้นมาในใจของเขาอยู่เรื่อยๆ ในลักษณะต่างๆ เช่น เศร้า ขุ่นมัว กังวล อยากโน่นอยากนี่ หงุดหงิด เหงา เบื่อหน่าย กังวล คับข้อง ฯลฯ นี่ก็คือทำกรรมอยู่ตลอดเวลา แถมเป็นอกุศลกรรมเสียด้วย เพราะฉะนั้นอย่างนี้จึงไม่มีทางสิ้นกรรม ชดใช้ไปเท่าไรก็ไม่รู้จักสิ้นสุด มีแต่เพิ่มกรรม “แล้วทำอย่างไรจะหมดกรรม?” การที่จะหมดกรรม ก็คือ ไม่ทำกรรมชั่ว ทำกรรมดี และทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น คือแม้แต่กรรมดีก็เปลี่ยนให้ดีขึ้น จากระดับหนึ่งขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง พูดเป็นภาษาพระว่า เปลี่ยนจากทำอกุศลกรรม เป็นทำกุศลกรรมและทำกุศลระดับสูงขึ้นไป จนถึงขั้นเป็นโลกุตตรกุศล ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ ก็พูดว่า พัฒนาการกรรมให้ดียิ่งขึ้น เราจะมีศีล มีจิตใจ มีปัญญา ดีขึ้นๆ ในที่สุดก็จะพ้นกรรม

พูดสั้นๆ ว่า กรรมไม่หมดไปด้วยการชดใช้กรรม แต่หมดกรรมด้วยการพัฒนากรรม คือปรับปรุงตัวให้ทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น จนพ้นขั้นของกรรมไป ถึงขั้นทำ แต่ไม่เป็นกรรม คือทำด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่ถูกครอบงำหรือชักจูงด้วยโลภะ โทสะ โมหะ จึงจะเรียกว่า พ้นกรรม

๗) กรรมระดับบุคคล-กรรมระดับสังคม

หลักกรรมอีกแง่หนึ่งที่สำคัญและน่าสนใจมาก คือ กรรมที่แยกได้เป็น

๒ ระดับ ได้แก่

๑. กรรมระดับปัจเจกบุคคล ตามนัยพุทธพจน์เช่นว่า “กมุณี สตุเต วิภชตี ยทิท หีนปฺปณฺเฑิตาย” เป็นต้น ซึ่งแปลความว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ไปต่างๆ คือ ให้ทราบและประณีต

กรรมระดับปัจเจกบุคคลเป็นเรื่องของส่วนย่อย จึงเป็นส่วนฐานและเป็นแกนของหลักกรรมทั้งหมด เรื่องกรรมที่ได้อธิบายมาแล้วเน้นในระดับนี้

๒. กรรมในระดับสังคม ตามนัยพุทธพจน์ เช่นว่า “กมฺมุณา วตฺตตี โลโก กมฺมุณา วตฺตตี ปชา” แปลความว่า โลก (คือสังคมมนุษย์) เป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์เป็นไปตามกรรม

กรรมในระดับนี้ ซึ่งเป็นกระแสร่วมกัน ที่มองเห็นง่าย ๆ ก็คืออาชีพการงาน ซึ่งทำให้หมู่มนุษย์มีวิถีชีวิตเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งกำหนดสภาวะและวิถีของสังคมนั้นๆ ด้วย

แต่กรรมที่ลึกซึ้งและมีกำลังนำสังคมมากที่สุด ก็คือมโนกรรม เริ่มด้วยค่านิยมต่างๆ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ตลอดจนกิจกรรมและวิธีการในการแสวงหาความสุขของเขา

แต่ในกรรมที่มีกำลังอำนาจยิ่งใหญ่ที่สุด ก็คือ ทิฏฐิต่างๆ ซึ่งรวมถึงทฤษฎี ลัทธินิยม อุดมการณ์ต่างๆ อันประณีตลึกกลงไปและฝังแน่น แล้วกำหนดนำชะตาของสังคมหรือของโลก สร้างประวัติศาสตร์ ตลอดจนวิถีแห่งอารยธรรม เช่น ทิฏฐิที่เชื่อและเห็นว่ามนุษยชาติจะบรรลุความสำเร็จมีความสุขสมบูรณ์ด้วยการเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งได้เป็นแกนนำขับเคลื่อนอารยธรรมตะวันตกมาสู่สภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

กรรมระดับสังคมนี้เป็นเรื่องใหญ่มากอีกแง่หนึ่ง ขอบเขตไว้เป็นแนวเพียงเท่านี้

ภาค ๒

มัชฌิมาปฏิปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติหรือทางสายกลาง

ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร

มัชฌิมาปฏิปทา: ทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมาธรรมเทศนา

ตามแนวปฏิจสุมุขบาท มีพุทธพจน์แสดงปฏิปทาไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. มิจฉาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ผิด หรือ ทางที่ผิด คือทางให้เกิดทุกข์
 ๒. สัมมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ถูก หรือ ทางที่ถูก คือทางให้ดับทุกข์
- ตามพุทธพจน์นั้น สรุปได้ดังนี้

มิจฉาปฏิปทา: อวิชา-สังขาร-วิญญาน-ฯลฯ-ชาติ-ชรา

มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส

สัมมาปฏิปทา: ดับอวิชา-ดับสังขาร-ดับวิญญาน ฯลฯ-ดับ

ชาติ-ดับชรา-มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส

ตามแนวนี้ มิจฉาปฏิปทา ก็คือ ปฏิจสุมุขบาทสมุทวาร หรือกระบวนการเกิดทุกข์

ส่วน สัมมาปฏิปทา ก็คือ ปฏิจสุมุขบาทนิโรธวาร หรือ กระบวนการดับทุกข์

สำหรับมิจฉาปฏิปทานั้น ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นฝ่ายก่อเกิดทุกข์ ซึ่งได้บรรยายมาแล้ว แต่เมื่อ

พิจารณาดูสัมมาปฏิปทา ก็ปรากฏว่าเป็นเพียง ปฏิจสุมุขบาทนิโรธวาร ซึ่งแสดงเฉพาะตัวกระบวนการล้วนๆ

ดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด กล่าวคือ บอกแต่เพียงว่า ในการ

เข้าถึงจุดหมาย กระบวนการจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่าทำอะไรจึงจะให้กระบวนการได้เป็น

อย่างนั้นๆ ขึ้นมา ดังนั้น สัมมาปฏิปทาตามแนวนี้ จึงยังไม่ช่วยให้ความกระจ่างอะไรเพิ่มเติม

ยังมีพุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแห่งหนึ่ง ที่แปลกไปจากแบบที่เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ นั่น คือ เป็นกระบวนการที่มีไชนิโรธวาร และไม่กล่าวถึงการดับ แต่แสดงกระบวนการต่อออกไปจากกระบวนการเกิดทุกข์ที่เป็นสมุทวารนั่นเอง ดังนี้

อวิชชา-สังขาร-วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ-ชาติ-ทุกข์-ศรัทธา-ปราโมทย์-ปีติ-ปัสสัทธิ-สุข-สมาธิ-ยถาภูตญาณทัสสนะ-นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ-ชยญาณ

ฟังสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชชา จนถึงทุกข์ ก็คือ ปฏิจจสมุปบาทสมุทวาร ที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่อวิชชาอีกตามปรกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมีศรัทธามารับช่วงแทนอวิชชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไปในทางดี จนถึงจุดหมายคือชยญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่อวิชชาอีกเลย ชื่อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อนับ ทุกข์ เป็นจุดศูนย์กลางจำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากันสำหรับผู้เข้าใจเรื่องอวิชชาดีแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการนี้ก็มี ๒ ตอน คือ อวิชชา ถึงทุกข์ ตอนหนึ่ง กับ ศรัทธา ถึง ชยญาณ อีกตอนหนึ่ง

ในตอนช่วงหลัง ศรัทธา มาเป็นจุดเริ่มต้นแทนอวิชชา ผู้ศึกษาปฏิบัติสมุปบาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า ศรัทธา ในที่นี้พูดง่าย ๆ ก็คือ อวิชชาที่ถูกกำกับ ควบคุม ถูกลดทอน หรือลดน้อยลงนั่นเอง กล่าวคือ ขณะนี้ไม่เป็นอวิชชาที่มีติดบอดต่อไปแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่ และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงให้เกิดการมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด ถ้าจะอธิบายง่าย ๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกข์ดำเนินมาตาม ปรกติ จากอวิชชาถึงทุกข์แล้ว ครั้นเกิดทุกข์ ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง หรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมาจึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่างๆ แล้วเกิดปราโมทย์ เิบอิมใจ ชักนำไปมุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับ จนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการท่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร แบบอวิชชาดับ-สังขารดับ-วิญญาณดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์ กับกระบวนการดับทุกข์ ว่าเกี่ยวเนื่องกันได้อย่างไร

ในคัมภีร์เนตติปรกณ อังงพุทธพจน์ต่อไปนี้ ว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทแนวดับทุกข์เช่นกัน คือ

ดูกรอานนท์ โดยนัยนี้แล ศीलที่เป็นกุศล มีความไม่วิปฏิสาร (เด็ดร้อนใจ) เป็นอรรต (ที่หมายหรือผล) เป็นอานิสงส์ ความไม่วิปฏิสาร มีปราโมทย์เป็นอรรตเป็นอานิสงส์ ปราโมทย์ มีปีติเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ ปีติ มีปัสสัทธิเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิ มีสุขเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ สุข มีสมาธิเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทาเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ นิพพิทา มีวิราคะเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ วิราคะ มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรตเป็นอานิสงส์ ศीलที่เป็นกุศลย่อมทำกรรมข้ออื่นๆ ให้บริบูรณ์เพื่ออรรถเหตุผลตามลำดับ โดยนัยนี้แล

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

กุศลศีล-อวิปปฏิสาร-ปราโมทย์-ปีติ-ปลัสสัทธิ-สุข-สมาธิ-ยถาภูตญาณทัสสนะ-นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติญาณทัสสนะ

จะเห็นว่ากระบวนการนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่กล่าวเฉพาะช่วงกระบวนการดับทุกข์อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกข์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง อวิชชา-สังขาร-ขลข-ชาติ- ทูภข์ -ศรัทธา-ปราโมทย์-ปีติ-ปลัสสัทธิ-สุข-สมาธิ-ยถาภูตญาณทัสสนะ-นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ-ขยญาณ

กระบวนการทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษรคือ กระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยศรัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล ต่อด้วย อวิปปฏิสาร จากนั้นจึงตรงกัน ซึ่งที่จริงเป็นความต่างตามตัวอักษรและการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้

กระบวนการหนึ่งยกเอากรณีที่ศรัทธาเป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีศรัทธานั้น ก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤตินั้นด้วย คือมีความประพฤติดีงามรองรับอยู่ และศรัทธาก็ดำรงรักษาความประพฤตินั้นไว้ด้วย ศรัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมทย์ต่อไป

ส่วนอีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล และอวิปปฏิสาร ก็เช่นเดียวกัน กระบวนการนี้ยกเอากรณีการประพฤติปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย จึงประพฤติความดีอยู่ได้ และเมื่อมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เดือดร้อนใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในคุณความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธา ที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปราโมทย์ต่อไป ตรงกับกระบวนการก่อนไปจนจบ

กระบวนการหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติและขยญาณ อีกกระบวนการหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนการหลังกล่าวรวมวิมุตติและขยญาณเข้าไว้ในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนการแบบนี้ ชี้นำให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่จะต้องทำ กระจ่างขึ้น แต่กระนั้น ก็ยังไม่เป็นระบบที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหาอยู่ว่า การที่จะให้กระบวนการนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนี้ ขอยกกระบวนการแบบปฏิจจสมุปบาทมาแสดงอีกแนวหนึ่ง เพื่อประกอบความรู้ ให้มองเห็นธรรมในหลายๆแง่ เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

๑) อาหารของอวิชชา

ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวดังนี้ว่า:- อวิชชาก็อีกนั่นแล มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่

๑. อวิชชามีอาหาร อาหารของอวิชชา คือ นีวรณ ๕

๒. นีวรณ ๕ มีอาหาร..... คือ ทุจจริต ๓

- ๓. ทูจจริต ๓ มีอาหาร..... คือ การไม่สำรวจมอินทรีย์
- ๔. การไม่สำรวจมอินทรีย์มีอาหาร..... คือ ความขาดสติสัมปชัญญะ
- ๕. ความขาดสติสัมปชัญญะมีอาหาร..... คือ ความขาดโยนิโสมนสิการ
- ๖. ความขาดโยนิโสมนสิการมีอาหาร..... คือ ความขาดศรัทธา
- ๗. ความขาดศรัทธามีอาหาร..... คือ การไม่ได้สดับสัทธรรม
- ๘. การไม่ได้สดับสัทธรรมมีอาหาร..... คือ การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษ

การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการไม่ได้ฟังสัทธรรมให้บริบูรณ์
 การไม่ได้ฟังสัทธรรมอย่างบริบูรณ์ย่อมทำความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์ ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์
 อวิชา มีอาหาร และมีความบริบูรณ์ อย่างนี้

๒) อาหารของวิชาและวิมุตติ

- ๑. วิชาและวิมุตติมีอาหาร อาหารของวิชา-วิมุตติ คือ โภชณงค์ ๗
- ๒. โภชณงค์ ๗ มีอาหาร คือ สติปัฏฐาน ๔
- ๓. สติปัฏฐาน ๔ มีอาหาร คือ สุจริต ๓
- ๔. สุจริต ๓ มีอาหาร..... คือ อินทรีย์สังวร
- ๕. อินทรีย์สังวรมีอาหาร..... คือ สติสัมปชัญญะ
- ๖. สติสัมปชัญญะมีอาหาร..... คือ โยนิโสมนสิการ
- ๗. โยนิโสมนสิการมีอาหาร..... คือ ศรัทธา
- ๘. ศรัทธามีอาหาร..... คือ การสดับ(เล่าเรียน)สัทธรรม
- ๙. การสดับสัทธรรมมีอาหาร คือ การเสวนาสัมบุรุษ

การเสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการได้สดับ
 สัทธรรมให้บริบูรณ์

การได้สดับ(เล่าเรียน)สัทธรรมบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

โภชณงค์ ๗ บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาวิมุตติให้บริบูรณ์
 วิชาวิมุตติ มีอาหารอย่างนี้ มีความบริบูรณ์ อย่างนี้

ในกระบวนธรรมนี้ ขอให้สังเกตองค์ธรรม ๒ ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในระบบการศึกษาพัฒนาชีวิตของคน คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดแบบที่พุทธศาสนาสอนไว้ และเน้นมาก ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับการเสวนาสัมบุรุษ (=การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดงความสำคัญของปัจจัยทางสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้ มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อมต่อกัน ดังจะได้มองเห็นต่อไปความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

* เป็นทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสังข์ข้อสุดท้าย คือ มรรค เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนธรรมที่รู้เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิธีการใช้กฎเกณฑ์แห่งกระบวนธรรมของธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบายย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา :-

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นการชั้นต่ำ ชั้นตลาด ของปุถุชน มิใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลาง ที่ไม่ซ่องแหวะที่สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักษุ (การเห็น) สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ก็ทางสายกลางนั้น...เป็นไฉน? ทางนั้น คือมรรคอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

พุทธพจน์จากปฐมเทศนา หรืออัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมาย ของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปซ่องแหวะที่สุด ๒ อย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)

๒. อตตกิลมถานุโยค การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

* เป็นทางดับกรรม

มรรคอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทาที่มีความหมายว่าเป็นทางให้ถึงความดับกรรมหรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่า เป็นการสิ้นเวรสิ้นกรรม อย่างที่เข้าใจกันทั่วไป ซึ่งเป็นเรื่องแคบๆ ต้องไม่เข้าใจว่าจะหมดกรรมได้โดยไม่ทำกรรมหรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธินิครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่าด้วยกรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรม คือ จะได้เลิกกิจการอยู่หนึ่งเฉยไม่ต้องทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรมหรือสิ้นกรรมได้ ก็คือต้องทำ และทำอย่างเอาจริงเอาจังเสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรมหรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่หนึ่งๆ เลิก ไม่ทำอะไรหมด แต่หมายความว่า เลิกการกระทำอย่างปุถุชนเปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล

อธิบายง่ายๆ ว่า ปุถุชนทำอะไรก็ทำด้วยตัณหาอุปาทาน มีความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของปุถุชนจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า กรรมแบ่งเป็นดีเป็นชั่ว และก็ยึดถือเอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ด้วยตัณหาอุปาทาน

ดับกรรม คือ เลิกการทำการต่างๆ ด้วยความยึดมั่นในความดีชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน เมื่อไม่มีดีมีชั่วที่ยึดมั่นไว้กับตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่ากรรม เพราะกรรมต้องเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ไม่ดีก็ชั่ว การกระทำของพระอริยบุคคลจึงเป็นการกระทำไปตามความหมาย และวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับตัณหาอุปาทานภายใน พระอริยบุคคลไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มี โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไรเพื่อให้ตัวฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและประโยชน์ เพราะทำการต่างๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่าดี ก็ว่าตามที่ปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉัน หรือดีที่จะให้ฉันเป็น อย่างนั้นอย่างนี้

เมื่อปุถุชนบำเพ็ญประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีการทำประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้นๆ เท่านั้น แต่ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มี ก็อาจจะละเอียดลงมาเป็นชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเอียดลงมาอีก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอู่นๆ ภูมิใจๆ ไว้ในว่า เป็นความดีของฉัน

ส่วนพระอริยบุคคล เมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำตามความหมาย ตามวัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไร ของเรื่องนั้นๆ เอง ล้วนๆ เท่านั้น ในทางธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำซึ่งมีเจตนาปรุงแต่ง ที่เรียกว่ากรรมดับกรรมนั้นแล้ว มีแต่การกระทำบริสุทธิ์ตามที่ปัญญาบอกล้วนๆ (ซึ่งเรียกว่ากิริยา) ต่อไป

อันนี้เป็นวิถีที่ต่างกันระหว่างโลกียะ กับ โลกุตตระ พระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเกี่ยว

บำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชนโดยไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นการกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

* เป็นทางชีวิตที่ประเสริฐ และเป็นพุทธจริยธรรม

ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร พรหมจรรย์คือใคร ความจบสิ้นของพรหมจรรย์คืออะไร ?

มรรคาอันเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ ๗๗ สัมมาสมาธิ นี่คือนพรหมจรรย์ บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัษฎางคิกมรรคนี้ ผู้นั้นเรียกว่าเป็นพรหมจรรย์ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าความจบสิ้นของพรหมจรรย์

คำว่า "พรหมจรรย์" มักถูกรู้จักในความหมายแคบๆ เพียงแค่การครองเพศบรรพชิตและการงดเว้นจากเมถุนธรรม อันเป็นความหมายนัยหนึ่งเท่านั้น

ความจริง พรหมจรรย์ ถ้าเรียกตามภาษาบาลี ก็คือ "พรหมจริยะ" ซึ่งมาจาก 'พรหม' (ประเสริฐ) + 'จริยะ' (การดำเนินชีวิต, ความประพฤติ)

เพราะฉะนั้น พรหมจรรย์ คือ "พรหมจริยะ" นี้ จึงแปลได้ว่า การดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ การครองชีวิตอย่างประเสริฐ วิถีชีวิตอันประเสริฐ หรือพูดสั้นๆ ว่า ชีวิตประเสริฐ

พรหมจรรย์ คือ พรหมจริยะ นี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้ หมายถึงระบบการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา หรือหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาทั้งหมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนากว่า "ประกาศพรหมจรรย์" และที่ตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่ารุ่งเรืองได้ ต่อเมื่อบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่ายสพรหมจรรย์ และฝ่ายกามโลกิ (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรภรรยาสามี) รู้และปฏิบัติธรรมกันด้วยดี

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์ คือ พรหมจริยะ หรือชีวิตประเสริฐนั้น ก็คือ มัชฌิมาปฏิปทา^๑นี้เอง และพรหมจรรย์ หรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ก็คือ ผู้ดำเนินชีวิตตามมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง 'จริยะ' นี้ ก็คือต้นศัพท์ที่เรานำมาบัญญัติขึ้นเป็นคำใหม่ว่า "จริยธรรม" จะเห็นว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือ พรหมจริยะ ดังนั้น จึงพูดได้ว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคนี้ เป็นพุทธจริยธรรม

* มีกัลยาณมิตร คือได้ชีวิตที่ประเสริฐ

ดูกรอานนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีเพื่อนคบหาที่ดี เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่าผู้ที่มีกัลยาณมิตร ... พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักได้เจริญอริยอัษฎางคิกมรรค เขาจักกระทำได้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น

พุทธพจน์นี้ แสดงถึงการยอมรับความสำคัญของบุคคลผู้มีคุณสมบัติดีงาม ในฐานะสิ่งแวดล้อมทางสังคม ที่จะชักนำเข้าสู่วิถีทางที่ถูกต้อง และเกื้อหนุนให้เจริญงอกงามในการประพฤติปฏิบัติพัฒนาศึกษาสูงยิ่งขึ้นไป

* เป็นทางชีวิต ทั้งของบรรพชิต และคฤหัสถ์

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิจฉาปฏิบัติ (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว ย่อมยังญาयरธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้ เพราะการปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ก็มิจฉาปฏิบัติคืออะไร ? คือ มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ มิจฉาสมาธิ

เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิบัติ (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ประพฤติชอบแล้ว ย่อมทำญาयरธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้ เพราะอาศัยการปฏิบัติถูกเป็นเหตุ ก็สัมมาปฏิบัติคืออะไร ? คือ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ พุทธพจน์ว่าด้วยมิจฉาปฏิบัติและสัมมาปฏิปทานั้น มีมาก่อนแล้ว ครั้งหนึ่ง พุทธพจน์ก่อนนั้น แสดงปฏิจจสมุปบาทฝ่ายกระบวนการเกิดทุกข์ ว่าเป็นมิจฉาปฏิบัติ และฝ่ายกระบวนการดับทุกข์ ว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ

แต่พุทธพจน์คราวนี้ ตรัสแสดงมรรค คือมัชฌิมาปฏิปทานี้เอง ว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ ทำให้เห็นได้ว่า ครั้งก่อนทรงมุ่งแสดงตัวกระบวนการธรรมชาติ แต่คราวนี้ทรงแสดงในแง่ประยุกต์คือเป็นระบบการประพฤติปฏิบัติของคน

อีกประการหนึ่ง พุทธพจน์นี้ ย้ำให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นหลักธรรมที่มุ่งให้ใช้ประพฤติปฏิบัติ และสำเร็จประโยชน์ ทั้งแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์

* มีไว้เพื่อใช้ข้ามฝั่ง มิใช่เพื่อถือค้ำหรือแบกไว้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ นำหวาดระแวง น่ากลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัย ไม่มีภัย ก็แล เรือ หรือสะพาน สำหรับข้ามไปฝั่งโน้น ก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า "ห้วงน้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้ นำหวาดระแวง...ถ้ากระไร เราพึงเก็บรวมเอาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ มาผูกเป็นแพ แล้วอาศัยแพนั้น พยายามด้วยมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ" คราวนั้น เขาจึง...ผูกแพ...ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ ครั้นเขาได้ข้ามไปขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า "แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้...จึงข้ามมาถึงฝั่งนี้โดยสวัสดิ ถ้ากระไร เราควรยกแพนี้ขึ้นเทินบนศีรษะ หรือแบกขึ้นบ่าไว้ ไปตามความปรารถนา"

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร ? บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้นหรือไม่ ?

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูก จึงตรัสต่อไปว่า)

บุรุษนั้น ทำอย่างไร จึงจะชื่อว่าการทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น ? ในเรื่องนี้บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า "แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา" บุรุษผู้นั้น กระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น นี้ฉันใด

ธรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้อยึดถือไว้ ฉะนั้น

เมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้ว พึงละเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปใยถึงธรรมเล่า

ภิกษุทั้งหลาย ทิฏฐิ (ทฤษฏี หลักการ ความเข้าใจธรรม) ที่บริสุทธิ์ ถึงอย่างนี้ ผุดผ่องถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลายยังยึดติดอยู่ เริงใจกระหึ่มอยู่ เฝ้าถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเธออยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรมอันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือเอาไว้ ได้ละหรือ ?

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น ในธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็นความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์จากธรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ตามความเป็นจริงของมันแล้ว ข้อที่สำคัญยิ่งก็คือ เป็นการย้ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลายในฐานะอุปกรณ์ หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งลอยๆ หรือจบในตัว

ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง จะต้องรู้ตระหนักชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่างอื่นๆ ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น วัตถุประสงค์ในที่นี่ มิได้หมายถึงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้ายเท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้นๆ เป็นสำคัญ ว่าธรรมข้อนั้นปฏิบัติเพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลงที่ใด มีธรรมได้รับช่วงต่อไป ดังนี้ เป็นต้น

เหมือนการเดินทางไกลที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้ยานพาหนะต่างกัน ทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุ้มๆ เพียงว่าจะไปสู่จุดหมายปลายทางที่นั่นๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอดแต่ละอย่างนั้น ตนกำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั่นแล้วจะอาศัยยานใดต่อไป ดังนี้ เป็นต้น

การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็นอุปกรณ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่นๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย คับแคบ ตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย และกลายเป็นธรรมที่เป็นหมัน ไม่มีการปฏิบัติ หรือปฏิบัติผิดพลาด คลาดจากผลที่พึงได้ เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไร้จุดหมายเช่นนี้ ความไขว้เขว และผลเสียหายต่างๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญๆ เช่น สันโดษ อุเบกขา เป็นต้น

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

ได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิมาปฏิปทา เป็นประมวลคำสอนภาคปฏิบัติ คือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มัชฌิมาปฏิปทาจึงมีขอบเขตกว้างขวาง และมีรายละเอียดมาก การที่จะแสดงรายละเอียดทั้งหมดเป็นสิ่งที่ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นไปไม่ได้ แม้เพียงจะแสดงแนวการปฏิบัติที่เป็นหลักใหญ่โดยย่อให้ครบทุกหลักก็ไม่ทั่วถึงอยู่แล้ว ในที่นี้ จึงเพียงใช้วิธีพูดคลุ้มๆ ไป และยกเฉพาะแ่งที่ควรสนใจขึ้นมาชี้แจงเป็นตอนๆ ไป เท่าที่เห็นว่าควรรู้

* ทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง

หัวข้อของมัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยอัฏฐังคิกมัคค์/อารยอัษฎางคิก-มรรค (มรรคอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง) มีดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ (Right View หรือ Right Understanding)

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ (Right Thought)
๓. สัมมาวาจา วาจาชอบ (Right Speech)
๔. สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ (Right Action)
๕. สัมมาอาชีพะ เลี้ยงชีพชอบ (Right Livelihood)
๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ (Right Effort)
๗. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ (Right Mindfulness)
๘. สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (Right Concentration)

องค์ประกอบทั้ง ๘ นี้ มีใช้ทาง ๘ ทาง หรือ หลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปที่ละข้อตามลำดับ แต่เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน ต้องอาศัยกันและกัน เหมือนเกลียวเชือก ๘ เกลียว ที่รวมกันเข้าเป็นเชือกเส้นเดียว และต้องปฏิบัติเคียงข้างกันไปโดยตลอด

*ระบบการปฏิบัติของคน กับระบบการพัฒนาของธรรม

การแยกหัวข้อจัดลำดับไว้เช่นนี้ เป็นการจัดคร่าวๆ ตามความเด่นในขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ เช่น สัมมาทิฐิ จัดเป็นข้อแรก เพราะในการปฏิบัติธรรมเริ่มแรกทีเดียว จะต้องมีความเห็น มีความเข้าใจ หรือเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริการและเริ่มประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นทุนไว้ก่อน เมื่อมีพื้นฐานความเชื่อความเข้าใจถูกต้องเป็นทุนไว้แล้ว การฝึกฝนพัฒนาคนขั้นต้นๆ ก็จะมุ่งไปที่ความประพฤติทางกาย วาจา ที่เป็นชั้นภายนอก หรือชั้นหยาบ เพื่อเตรียมสภาพแวดล้อมให้พร้อมและให้เกื้อหนุน แก่การที่จะฝึกอบรมจิตใจซึ่งเป็นชั้นภายในละเอียดกว่าให้ได้ผลดีต่อไป

ในระหว่างการฝึกอบรมต่อมา นี้ ความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิมนั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับด้วยอาศัยการฝึกอบรมในทางกายและทางจิตนั่นเอง จนในที่สุด ปัญญา ก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ อย่างที่ว่า "มัชฌิมาปฏิปทา นี้ เป็นญาณกรณี (สร้างการรู้) จักขุกรณี (สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน" กล่าวคือ ในตอนท้ายของมรรค ก็จบลงด้วยปัญญา ซึ่งเป็นองค์ธรรมตัวทำงานที่มีบทบาทเด่นชัดในการทำให้บรรลุถึงจุดหมาย

ต่อจากมรรคมีองค์ ๘ จึงเพิ่มองค์ประกอบได้อีก ๒ ข้อ คือ สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ เทียบจากญาณกรณี จักขุกรณี) และ สัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ เทียบจากความสงบ ฯลฯ นิพพาน)

โดยนัยนี้ ในทางปฏิบัติ เมื่อจัดเป็นระบบการศึกษาฝึกอบรมแบบช่วงกว้าง โดยถือว่าผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเป็นทุนเดิมที่จะเริ่มต้นก้าวออกเดินไปได้แล้ว การฝึกอบรมจึงเริ่มที่ความประพฤติหรือการแสดงออกภายนอกทางกายวาจา (ศีล) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาสู่การฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงระดับสุดท้ายคือ ทำความรู้ความเข้าใจและการหยั่งเห็นความจริง(ปัญญา) ให้แก่กล้า จนพ้นจากอวิชชาตัณหาอุปาทานได้

ระบบการศึกษาฝึกฝนพัฒนาแบบนี้ เรียกชื่อว่า ไตรสิกขา คือการศึกษา ๓ ส่วน ซึ่งจัดลำดับเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา และเทียบกับ มรรค ได้ดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ	๓. ปัญญา (รวมถึง สัมมาญาณ ในช่วงปลายด้วย)
๒. สัมมาสังกัปปะ	
๓. สัมมาวาจา	
๔. สัมมากัมมันตะ	๑. ศีล
๕. สัมมาอาชีวะ	
๖. สัมมาวายามะ	
๗. สัมมาสติ	๒. สมาธิ
๘. สัมมาสมาธิ	

พร้อมกันนี้ เมื่อมองเข้าไปในตัวคน ก็เห็นการทำงานขององค์ธรรมต่างๆ ที่พัฒนาออกมาขึ้นไป อย่างประสานเสริมกันกับกระบวนการฝึกศึกษาแห่งไตรสิกขา ที่ปรากฏออกมาและสัมพันธ์กับภายนอก

การพัฒนาขององค์ธรรมภายในนี้ ก็คือการพัฒนาของชีวิต ซึ่งเป็นกระบวนการของธรรมชาติ ที่ดำเนินไปตามวิถีแห่งมรรค และเมื่อพูดโดยผลรวม ก็กล่าวได้ว่า มรรคนั้น เริ่มด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา คือ เบื้องต้น เริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจที่เป็นความเชื่อตามเหตุผลก่อน ซึ่งเรียกว่าสัมมาทิฐิ

ความรู้ความเข้าใจนี้ ค่อยๆ เจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า สัมมาญาณ ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิ จึงเป็นสะพานเชื่อม ที่ทอดจาก อวิชชา ไปสู่วิชชา เมื่อเกิดสัมมาญาณ มีวิชาแล้ว ก็ยอมหลุดพ้นเป็น สัมมาวิมุตติ

* ระบบการฝึกของไตรสิกขา ออกผลมาคือวิถีชีวิตแห่งมรรค

ในระบบการฝึกศึกษา ที่จัดเป็นช่วงกว้างๆ โดยมุ่งเอาสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นตอนๆ ซึ่งเรียงลำดับในรูปที่เรียกว่า ไตรสิกขา (the Threefold Training) คือ การศึกษา ทั้ง ๓ นั้น มีหัวข้อตามหลัก ดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ ให้มีชีวิตสุจริตและเกื้อกูล (Training in Higher Morality)

๒. อธิจิตตสิกขา การฝึกศึกษาด้านสมาธิ หรือพัฒนาจิตใจให้เจริญได้ที่ (Training in Higher Mentality หรือ Concentration)

๓. อธิปัญญาสิกขา การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง (Training in Higher Wisdom)

ไตรสิกขา นี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติต่างๆ ไป ได้ปรากฏในหลักที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง) คือ

๑. สพุพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)

๒. กุศลสุสุมปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (สมาธิ)

๓. สจิตตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)

มรรค ที่จัดในรูปของไตรสิกขานี้ แสดงข้อปฏิบัติพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่าง ที่จะให้เกิดผลสำเร็จ ตามกระบวนการพัฒนาคนจนถึงความดับทุกข์ ที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน จึงครอบคลุมกระบวนการแบบต่างๆ เหล่านั้นได้ทั้งหมด

พูดอย่างให้เข้าใจง่ายๆ ว่า เอาจงค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรค จัดปรับใส่เข้าไปในระบบการศึกษาที่ครอบงำ อังค์ ๓ ของไตรสิกขา

เมื่อฝึกคนให้ศึกษา หรือคนศึกษาโดยฝึกตน ตามหลักไตรสิกขา ก็ทำให้ชีวิตของเขาเจริญออกงามก้าวไปในทางถูกต้อง ที่เรียกว่ามรรค

พูดอย่างภาพพจน์ว่า เอาจการศึกษาทั้ง ๓ ของไตรสิกขา ใส่เข้าไปในตัวคน (หรือเอาคนใส่เข้าไปในกระบวนการของไตรสิกขา) ผลออกมา คือการเดินทางไปในทางหรือวิถีชีวิตดีงามแห่งมรรค หรือในการดำเนินชีวิตอันประเสริฐคือพรหมจริยะพูดสั้นที่สุดว่า ฝึกด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็เดินทางไปในมรรค

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น "พหุธัมมิกถา" คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

"ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ"

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ

(ศีล-สมาธิ) เมื่อประพฤติดี มีความสัมพันธ์งดงาม ได้ทำประโยชน์ อย่างน้อยดำเนินชีวิตโดยสุจริต มั่นใจในความบริสุทธิ์ของตน ไม่ต้องกลัวต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นหวาด เสียวใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจเพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจก็เอบอิม ขึ้นบานเป็นสุข ปลอดภัย สงบ และแน่นอน มุ่งไปกับสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำ

(สมาธิ-ปัญญา) ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ อยู่ตัว ไร้สิ่งขุ่นมัว สดใส มุ่งไปอย่างแน่วแน่เท่าใด การรับรู้การคิดพิจารณา มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน ตรงตามจริง แล่น คล่อง เป็นผลดีในทางปัญญามาก ขึ้นเท่านั้น

อุปมาในเรื่องนี้ เหมือนว่า ตั้งภาชนะน้ำไว้ด้วยดีในที่เรียบร้อย ไม่ไปแกว่งสั่นหรือเขย่ามัน (ศีล) เมื่อน้ำไม่ถูกกวน คน พัด หรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฝุ่นต่างๆ ก็นอนกัน หายขุ่น น้ำก็ใส (สมาธิ) เมื่อน้ำใส ก็มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน (ปัญญา)

ในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นไป ที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณ อันรู้แจ้งเห็นจริงจนกำจัดอาสวกิเลสได้ ก็ยังต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่นแนบยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์ หรือสิ่งที่กำหนดไว้ใช้งานแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อทำการอย่างได้ผล จนสามารถกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนก้นได้หมดสิ้น ไม่ให้มีโอกาสชุนอีกต่อไป

* องค์ ๓ ของมรรค ที่ต้องใช้อยู่เสมอ

มีองค์มรรคอยู่ ๓ ข้อ ที่ต้องใช้อยู่เสมอ เพื่อให้ดำเนิน หรือเดินหน้าก้าวไปด้วยดีในการปฏิบัติ โดยมีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ คือ

๑. สัมมาทิฐิ (ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง)
๒. สัมมาวายามะ (ความเพียรพยายามถูกต้อง) และ
๓. สัมมาสติ (สติถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่าย ด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง สัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมาย

สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือแรงขับเคลื่อนผลักดันให้วิ่งแล่นไป ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ (เช่น พวงมาลัย หางเสือ) ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพยานภัย

องค์ ๓ นี้ อาจมาในชื่อที่ต่างออกไป เช่น ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ปัญญา คือ สัมมาทิฐิ มาในคำว่า "สมุชชาโน" สัมมาวายามะ มาในคำว่า "อาตาปี" สัมมาสติ มาในคำว่า "สติมา" การปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม สมาริก็ตาม ปัญญาก็ตาม จะต้องอาศัยองค์มรรค ๓ ข้อนี้ ทุกขั้นตอน

ความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทาแต่ละข้อ

เรื่องความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทา หรือเรียกง่าย ๆ ว่า องค์มรรค นี้ จะยกขึ้นกล่าวเฉพาะในแง่ที่น่าสนใจ และควรทำความเข้าใจโดยทั่วไป ตามลำดับเป็นข้อๆ

๑. สัมมาทิฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิเป็นตัวนำ สัมมาทิฐิเป็นตัวนำอย่างไร ? (ด้วยสัมมาทิฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา...สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...

สัมมา กัมมันตะ ฯลฯ

ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชา ยังวิชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิวฐิที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยมรรค
ภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั่นเป็นเพราะเหตุใด ? ก็เพราะตั้งทิวฐิไว้ชอบแล้ว

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ซึ่งจะเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว เป็นไปเพื่อเพิ่มความเพิ่มพูนไพบูลย์ เหมือนอย่างสัมมาทิวฐินี้เลย

คำจำกัดความของสัมมาทิวฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุด คือ ความรู้ในอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิวฐิ คืออะไร ? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่าสัมมาทิวฐิ

คำจำกัดความนอกจากนี้ ได้แก่

รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล เมื่อใด อริยสาวกผู้ชัดซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...กุศล...และกุศล
มูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เธอชื่อว่ามีสัมมาทิวฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสแน่วแน่ในธรรม เข้าถึง
สัทธรรมนี้แล้ว

เห็นไตรลักษณ์ ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง
ความเห็นของเธอนั้น เป็นสัมมาทิวฐิเมื่อเห็นชอบ ก็หายชิตขึ้น เพราะความเรงใจขึ้นไปก็สิ้นการย่อมนิดเพราะ
สิ้นการย่อมนิดก็สิ้นความเรงใจ เพราะสิ้นความเรงใจและหายย่อมนิด จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า พ้นเด็ดขาดแล้ว

ภิกษุเห็นจักขุ...โสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูมัพพะ...ธรรมารมณ์
ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอนั้น เป็นสัมมาทิวฐิ ฯลฯ

เห็นปฏิจจสมุปบาท: คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง และไม่จำเป็นต้องนำพุทธพจน์
มาอ้าง เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของ สัมมาทิวฐิ เป็น ๒ ระดับ

คือ ระดับที่เป็นสาสวะ กับ ระดับโลกุตตระ

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิวฐิเป็นไฉน ? เรากล่าวว่า สัมมาทิวฐิมี ๒ อย่าง คือ สัมมาทิวฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่ง
จัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับ สัมมาทิวฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็น
องค์มรรค อย่างหนึ่ง

สัมมาทิวฐิที่ยังมีอาสวะ จัดอยู่ในฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้ เป็นไฉน ? คือความเห็นที่ ทานที่ให้
แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชาผู้มีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่วมีผลมีวิบาก โลกนี้มี พรโลกมี มารดามี บิดา
มี สัตว์ที่เป็นอุปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้และปรโลกให้แจ่มแจ้ง
เพราะรู้ยังด้วยตนเอง มีอยู่ นี้แล สัมมาทิวฐิที่ยังมีอาสวะ จัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้

สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไหน? คือองค์มรรค ข้อสัมมาทิฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาในทริย ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค สัมมาทิฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ

ก) ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวย่นที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ

อย่างไรก็ดี ระหว่างการดำเนินมรรคาตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มีไม่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย ยิ่งการดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัดเจนมีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุดก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายสุดของมรรคา

การที่สัมมาทิฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่าง มรรคาเช่นนี้ สองความในที่ว่า สัมมาทิฐิในลำดับหรือขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ นั้น มีความแตกต่างกันโดยคุณภาพ ตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้นๆ สัมมาทิฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพต่างจากสัมมาทิฐิที่มีเมื่อถึงปลายทาง

สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่เดี๋ยวกดี ที่สุดทางก็ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือ

- สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้น อาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มตามความหมายของคำ และ
- สัมมาทิฐิที่ สุดทาง อาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก

การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้ และโดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า "ปัญญา" ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้ ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญมีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อยกล่าวตามระบบมัชฌิมาปฏิปทา พอจะวางลำดับสังเขปของ "การเจริญปัญญา" ได้ว่าสำหรับคนสามัญทั่วไป ที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งมีศัพท์เฉพาะเรียกว่า ศรัทธา

ศรัทธานี้ อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง

จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าวๆ ว่า สัมมาทิฐิ เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้เพิ่มพูน และแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติ หรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่าเป็น สัมมาญาณ ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ไตๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดท้าย และเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า สัมมาวิมุตติ

ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

ศรัทธา-สัมมาทิฐิ-สัมมาญาณ - สัมมาวิมุตติ

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียว ปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝง หรือเป็นตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์เป็นตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะได้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึง ศรัทธาเพื่อปัญญา หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็นอาการวดีศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณสัมปยุต) มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอບใจลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (อมุลิกาศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณวิปยุต)

เรื่องศรัทธา ที่เข้ามาเป็นส่วนประกอบในกระบวนการนี้ อาจถูก เข้าใจสับสนกับความเชื่อหรือศรัทธาอย่าง que เข้าใจกัน ในศาสนาต่างๆ ไป จึงต้องศึกษาเป็นพิเศษ ณ ที่นี้ด้วย

ข) หลักศรัทธา

- สรุปข้อควรเข้าใจเกี่ยวกับศรัทธา

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธาในระบบของพุทธธรรม มีดังนี้ :-

๑. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด
๒. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือมีปัญญารองรับ และเป็นทางสืบต่อแก่ปัญญาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอບตัวมอບความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว
๓. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่มงาย เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมา

ใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้นๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด

๔. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญา นั้น อาจให้ความหมายสั้นๆ ว่าเป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเองโดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่ไร้ใจ ให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ง่ายๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ ตรงข้ามกับความรู้สึกมอโหฬารใจให้แบบอ่าวค ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป
๕. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป และตามปกติศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่ปัญญาเป็นข้อสุดท้าย แต่ในกรณีที่กล่าวถึงปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุม และในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น แม้ในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุด เช่น พระสารีบุตรอัครสาวก เป็นต้น ศรัทธาแม้แต่ที่ถูกต้อง ก็ถือเป็นธรรมขั้นต้น
๖. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปิติ ซึ่งทำให้เกิดปลื้มใจ (ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด อีกแนวหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ ทดลองสิ่งๆ ที่เชื่อด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงแจ้งแก่ตน ซึ่งก็นำไปสู่ปัญญาในที่สุดเช่นกัน คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่าเป็นผลจากความรู้สึกในฝ่ายอ่าวค แต่มีความตระหนักในความต้องการปัญญาแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา
๗. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก้ปัญหาตามจุดหมาย นอกจากนี้ แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดเห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมดยุทธเคลือบแคลงสงสัยใดๆ โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี การขู่ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา
๘. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถือว่ามีข้อเสียเป็นโทษได้ แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอ่าวค กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ในขั้นสุดท้าย
๙. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคานี้ คือปัญญาที่พุ่งอยู่กับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่าใช้ได้ก็ต้องมีปัญญารองรับอยู่ด้วย นอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทเจ้าเอง และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคที่ตัวปัญญา

ทีเดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (ดูเหตุเกิดสัมมาทิฐิข้างหน้า) ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ความหมายในขั้นศรัทธาจึงถูกรวมเข้าไว้ในองค์มรรคข้อแรกคือสัมมาทิฐิไม่ต้องแยกไว้ต่างหาก

๑๐. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อองมงายแล้ว ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่มีได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์
๑๑. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบไตที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ยอมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้น ยังไม่รู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไตที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่นหรือผู้อื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ตรงข้าม พระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า เป็นผู้ไม่มีศรัทธา (อัสนัสสัทธิ) ซึ่งหมายความว่า ได้รู้เห็นประจักษ์ จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ หรือต่อเหตุผลใดๆ อีก
๑๒. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาวะของศรัทธาโดยสิ้นเชิง
๑๓. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นั้นเพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีที่คุณแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง
๑๔. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าวๆ คือ
- ๑) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตามๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)
 - ๒) เป็นผู้คุมครองหรืออนุรักษ์สัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือ พุดจา้กัดขอบเขตของตนให้ชัดว่า เท่าที่ตนรู้เห็นเข้าใจคือแค่นั้น เป็นอย่างนั้นๆ ไม่เอาความรู้เห็นเข้าใจของตนไปผูกขาดความจริง และยินดีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจที่เป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยืนยันยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้เท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง

๓) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอน หรือความเห็นนั้นๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญา จึงเลื่อมใส รับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป

๔) นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจ ตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริง อย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป

๕) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รีบสอบถามด้วยใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วยอหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแนบแน่น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

- สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง

ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับคนทั่วไป ที่จะเข้าสู่ขบวนการปฏิบัติ จึงเป็นธรรมสำคัญที่จำเป็นต้องเน้นให้มาก ว่าจะต้องเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลักที่จะเป็นสัมมาทิฐิ ในที่นี้ จึงขอสรุปคุณสมบัติและการทำหน้าที่ของศรัทธาที่จะต้องสัมพันธ์กับปัญญา ไว้เป็นส่วนเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง ว่า

๑. ศรัทธาต้องประกอบด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา

๒. ศรัทธาเกื้อหนุนและนำไปสู่ปัญญา โดย

ก) ช่วยให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใด แสดงสาระ มีเหตุผล นำเชื่อถือหรือนำเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความจริงได้ จึงเริ่มศึกษาค้นคว้าจากจุดหรือแหล่งนั้น

ข) ช่วยให้ปัญญามีเป้าหมายและทิศทาง เมื่อเกิดศรัทธาเป็นคำว่าจะได้ความจริงแล้ว ก็มุ่งหน้าไปทางนั้น เจาะลึกไปในเรื่องนั้น ไม่พრა ไม่จับจด

ค) ช่วยให้ปัญญามีพลัง หรือช่วยให้การพัฒนาปัญญาก้าวไปอย่างเข้มแข็ง คือ เมื่อเกิดศรัทธามั่นใจว่าจะได้ความจริง ก็มีกำลังใจเพียรพยายามศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง วิริยะก็มาหนุน

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงหลักความเสมอกัน หรือหลักความสมดุลแห่งอินทรีย์ ที่เรียกว่า อินทรีย์สมตา ไว้ โดยให้ผู้ปฏิบัติทุกๆ ไป มีศรัทธาที่เข้าคู่สมดุลกับปัญญา ให้ธรรมสองอย่างนี้ ช่วยเสริมกันและค้ำกันให้พอดี (เช่นเดียวกับวิริยะคือความเพียร ที่จะต้องเข้าคู่สมดุลกับสมาธิ เพื่อให้วิริยะไม่เป็นความเพียรที่พลุ่งพล่านร้อนรน และสมาธิไม่กลายเป็นนิ่งเฉยหรือเกียจคร้านเฉื่อยชา แต่ให้เป็นการก้าวไปอย่างเรียบรื่นและ

หนักแน่นมั่นคง ทั้งนี้โดยมีสติเป็นตัวกำกับ จัด ปรับ และรักษาความสมดุลนั้นไว้ ถ้าพูดกว้างๆ ก็ถือว่าทั้ง ๕ อย่าง คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ต้องสมดุลกันทั้งหมด)

- พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

1- ทศนคติตามแนวกาลามสูตร

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือ คำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล ตามแนวกาลามสูตร ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเกสสปุตตนิคมของพวกกาลามะ ในแคว้นโกศล ชาวกาลามะได้ยินกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ กัน ในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมาสู่เกสสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชูแต่วาทะ (ลัทธิ) ของตนเท่านั้น แต่ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งก็มาสู่เกสสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่วาทะของตนเท่านั้น ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ พวกข้าพระองค์ มีความเคลือบแคลงสงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ? กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลง สมควรที่จะสงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะ

กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรာ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการเล่าลือ (อิตติกร)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยตรรก (ตักกะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอนุมาน (นยะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการคิดตรงตามแนวเหตุผล (อาการปริวิตักกะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทิฏฐินิษฌานักขันติ)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปตา)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนติเตียน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จะนำไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จะนำไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลาย

หลายฟังถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น) ในกรณีนี้ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี ความเชื่อในเรื่องใดๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้าในแง่จริยธรรม ก็มีความในตอนท้ายของสูตรเดียวกันนั้นว่า

กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความอุ้นใจถึง ๔ ประการ ตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว คือ

ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำได้ทำให้ชั่วมีจริง การที่ว่า เมื่อเราแตกกายทำลายขันธไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ ๑ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำได้ทำให้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่ โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ ๒ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เรามีได้คิดการชั่วร้ายต่อใครๆ ที่ไหนทุกข์จักมาถูกต้องเราผู้มีได้ ทำบาปกรรมเล่า นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ ๓ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่ชื่อว่า เป็นอันทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็นตนเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งสองด้าน นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ ๔ ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์ จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ เป็นการ เสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีต้องคำนึงว่าหลักธรรมนั้น เป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อหรือเลื่อมใสต่อพระองค์ หรือเข้ามาสู่อะไรสัก อย่างที่อาจจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์

ฟังสังเกตด้วยว่า จะไม่ทรงอ้างพระองค์ หรืออ้างอำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใด เป็นเครื่องยืนยันคำ สอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเขาก่อน เช่น เรื่องในอ ปันณกสูตร ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผลที่ควรประพฤติธรรม โดยไม่ต้องใช้วิธีชู้ด้วยการลงโทษและล่อด้วยการให้ รางวัล ดังนี้ :-

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ สาလာ พวกพราหมณ์คบคิดชาวหมู่บ้านนี้ได้ทราบ กิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้นับถือกัน พระพุทธเจ้า ตรัสถามว่าคหบดีทั้งหลาย พวกท่านมีศาสดาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อาการดีสัตถา) อยู่บ้างหรือไม่?

ครั้นพวกพราหมณ์คหบดีทูลตอบว่า "ไม่มี" ก็ได้ตรัสว่า

เมื่อท่านทั้งหลายยังไม่ได้ศาสดาที่ถูกใจ ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอน (อปันณก ธรรม) ดังต่อไปนี้ ด้วยว่าอปันณกธรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความ สุขสันต์กาลนาน หลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอนนี้ เป็นไหน ?

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฐิฐิวาทะว่า : ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้ทำไว้ชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี ฯลฯ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฐิฐิวาทะที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นที่เดียวว่า : ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ท่านทั้งหลายเห็นเป็นไหน ? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีวาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ ?

เมื่อพราหมณ์คบดีทูลตอบว่า "ใช่อย่างนั้น" ก็ตรัสต่อไปว่า

ในสมณพราหมณ์ ๒ พวกนั้น พวกที่มีวาทะ มีทิวฐิฐิวาทะว่า : ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้คือ พวกเขาจะละทิ้งกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่างเสีย แล้วจะยึดถือประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง ชื่อนั้นเป็นเพราะเหตุใด ? ก็เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทรมาน ความเศร้าหมอง แห่งอกุศลธรรม และอันสงสีในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม

อนึ่ง (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาเห็นว่าปรโลกไม่มี ความเห็นของเขา ก็เป็นมิจฉาทิวฐิฐิวาทะ (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาตำหนิว่าปรโลกไม่มี ความตำหนิของเขาก็เป็นมิจฉาสังกัปปะ (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี วาจาของเขาก็เป็นมิจฉาวาจา (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี เขาก็ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ผู้รู้ปรโลก (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยว่าปรโลกไม่มี การทำให้พลอยเห็นด้วยนั้น ก็เป็นการให้พลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม และด้วยการทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม เขาก็ยกตนข่มคนอื่น โดยนัยนี้ เริ่มต้นทีเดียว เขาก็ละทิ้งความมีศีลดีงาม เข้าไปตั้งความทุศีลเข้าไว้เสียแล้ว มีทั้งมิจฉาทิวฐิฐิวาทะ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับอริยชน การชวนคนให้เห็นด้วยกับอสังฆธรรม การยกตน การข่มผู้อื่น บาบอกุศลธรรมอเนกประการเหล่านี้ ย่อมมีขึ้นเพราะมิจฉาทิวฐิฐิวาทะเป็นปัจจัย

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้ เมื่อแตกกายทำลายขันธไป ก็ทำตนให้สวัสติ (ปลอดภัย) ได้ แต่ถ้าปรโลกมี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายขันธ ก็จะต้องเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขาเถอะ ถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริงๆ ให้คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เกิด ถึงกระนั้น บุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุศีล มีมิจฉาทิวฐิฐิวาทะ เป็นนัตถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็พ้นอันได้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน คือ ปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายขันธไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก อีกด้วย" ฯลฯ

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมีทิวฐิฐิวาทะว่า "ความดับภพหมดสิ้นไม่มี" ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาทะ มีทิวฐิฐิวาทะที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าววาทะว่า "ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่" ฯลฯ

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิวฐิฐิวาทะว่า "ความดับภพหมดสิ้นไม่มี" นี้ เราก็ไม่ได้เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิวฐิฐิวาทะว่า "ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่จริง" นี้ เรา

ก็ไม่ทราบเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่ จะกล่าวยึดเด็ดขาดลงไปว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จ ดังนี้ ย่อมไม่เป็นการสมควรแก่เรา

ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูปเป็นสัตตญามัย ซึ่งก็ไม่เป็นความผิดอะไร ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ คำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” เป็นความจริง การที่เราจะปรินิพพานได้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

แต่ทิวฐิวของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ ไกล่ไปข้างการมีความยอมติด ไกล่ไปข้างการผูกพัน ไกล่ไปข้างการหลงเพลิน ไกล่ไปข้างการหมกมุ่นสยบ ไกล่ไปข้างการยึดมั่นถือมั่น ส่วนทิวฐิวของท่านสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีจริง” นั้น ไกล่ไปข้างการไม่มีความยอมติด ไกล่ไปข้างการไม่มีความผูกมัดตัว ไกล่ไปข้างการไม่หลงเพลิน ไกล่ไปข้างไม่หมกมุ่นสยบ ไกล่ไปข้างไม่มีการยึดมั่นถือมั่น เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพิทา วิวาคะ นิโรธ แห่งภพทั้งหลาย เป็นแท้”

-2 ทำที่แบบอนุรักษ์จะ

พุทธพจน์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บกพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริงณะท่านภราทวาท ธรรม ๕ ประการนี้ มีวิบาก ๒ ส่วนในปัจจุบัน ที่เดียว คือ

๑. ศรัทธา	-	ความเชื่อ
๒. รุจิ	-	ความถูกใจ
๓. อนุสสวะ	-	การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
๔. อาการปริวิตักกะ	-	การคิดตรองตามแนวเหตุผล
๕. ทิวฐินิชฌมานักขันติ	-	ความเข้ากันได้กับ ทฤษฎีของตน(การเพ่งพินิจด้วย)

ก็สิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มีถึงสิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้ถูกกับใจชอบเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี ถึงสิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างดีทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี ถึงสิ่งที่คิดตรองอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เป็นอย่างที่คิดตรองเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

ถึงสิ่งที่เพ่งพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทิวฐิวทฤษฎีหลักการของตน) กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เป็นอย่างที่เพ่งพินิจเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี จากนั้น

ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และการรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบอนุรักษ์สัจจะ (สัจจอนุรักษ์ แปลเอาความว่า คนรักความจริง) ว่าบุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะอนุรักษ์สัจจะ ไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นเด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)" ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า "ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้" ยังถือว่าเขาอนุรักษ์สัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)" ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการอนุรักษ์สัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษ์สัจจะ อีกทั้งเราก็นิบัญญัติการอนุรักษ์สัจจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ

ถ้าแม้บุรุษมีความเห็นที่ถูกต้อง...มีการเรียนต่อกันมา...มีการคิดตรองตามเหตุผล...มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า "ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้...มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้...มีสิ่งทีคิดตรองตามเหตุผลได้อย่างนี้...มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่างนี้" ก็ยังชื่อว่าเขาอนุรักษ์สัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)" ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการอนุรักษ์สัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษ์สัจจะ อีกทั้งเราก็นิบัญญัติการอนุรักษ์สัจจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ

ท่าที่นี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสจะจงเกี่ยวกับพระพุทธานุศาสนาคือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพูดสรรเสริญบ้าง ตีเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธานุศาสนา พระภิกษุสงฆ์สนทนาเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาต ไม่ควรเศร้าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำตีเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเศร้าเสียใจเพราะคำตีเตียนนั้น ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เศร้าเสียใจ เพราะคำตีเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัดถ้อยคำนี้ของเขาว่า พุตถูก พุดผิด ได้ละหรือ?"

ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า "ไม่อาจู้ชัดได้"

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อไม่เป็นจริง พวกเธอก็พึงแก้ให้เห็นว่าไม่เป็นจริงว่า "ข้อนี้ไม่เป็นจริง เพราะอย่างนี้" ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้" สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ได้ในหมู่พวกเรา"

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเรงใจ ไม่ควรดีใจ ไม่ควรกระหยิ่มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เรงใจ ลำพอง

ใจแล้วไซ้รู้ ก็จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริง พวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริงว่า "ข้อนี้เป็นจริง เพราะอย่างนี้" ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้" สิ่งนี้มีในพวกเรา สิ่งนี้หาได้ในหมู่พวกเรา"

ต่อจากการอนุรักษ์สัจจะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้หยั่งรู้และเข้าถึงสัจจะ และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิดศรัทธา ความหมาย ความสำคัญ และขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วยดังนี้

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่าหยั่งรู้สัจจะ ?

เมื่อได้ยินข่าวว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้าน หรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ คุฎุหบดีก็ดี บุตรคุฎุหบดีก็ดี เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรมจำพวกโลกะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่านผู้นี้ มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า "รู้" ทั้งที่ไม่เห็นว่า "เห็น" หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ช่วงกาลนานแก่คนอื่น ๆ หรือไม่ ?

เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้ว่าอย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า "รู้" ทั้งที่ไม่เห็นว่า "เห็น" หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่มีโทษประโยชน์เกื้อกูลและเกิดทุกข์ช่วงกาลนานแก่คนอื่น ๆ ได้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มีกายสมาจาร วชิรสมาจาร อย่างคนไม่โลก ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดง ก็ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก เป็นของสงบ ประณีต ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยตรรกะเฉียดก่อน บัณฑิตจึงรู้ได้ ธรรมนั้นมีโทษที่คนโลกจะแสดงได้ง่ายๆ เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดดู มองเห็นว่า เธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโลกะแล้ว เมื่อนั้นเขาย่อมพิจารณาตรวดดูเธอยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ในธรรมจำพวกโทสะ ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมฝังศรัทธาลงในเธอ

เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ ก็เงี่ยโสตลง (ตั้งใจ คอยฟัง) เมื่อเงี่ยโสตลง ก็ได้สดับธรรม ครั้นสดับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรองอรรถแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตร่ตรองอรรถอยู่ ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อการ)คิดเฟงพิสุจน์ เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อธรรมดังที่คิดเฟงพิสุจน์ ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะ ก็อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ก็เอามาคิดทบทวนเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้ว ก็ย่อมลงมือทำความเพียร เมื่อลงมือทำทุ่มเทจิตใจให้แล้ว ก็ย่อมทำปรมัตตสัจจะให้แจ้งกับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดปรมัตตสัจจะนั้นด้วยปัญญา

ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ ชื่อว่ามีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลชื่อว่า หยั่งรู้สัจจะ และเราย่อมบัญญัติการหยั่งรู้สัจจะ (สัจจานุโพธ) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงสัจจะ และคนจึงชื่อว่าเข้าถึงสัจจะ?

การอาเสวนะ การเจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะ (สัจจานุปัตติ) ฯลฯ

3- สร้างศรัทธาด้วยการใช้ปัญญาตรวจสอบ

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปกณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่า บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่าผู้มีปัญญาด้อยกว่าแต่มีศรัทธาแรงกล้า ในกรณีที่ศรัทธานั้นไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไปในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิดก็เป็นการทำให้เขว ยิ่งหลงซัดซ่านักขึ้นไปอีก

อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญาคอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพันวิสัยจริงๆ และก็สามารรถแก้ไขให้ถูกต้องได้ ไม่ดิ่งไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผล ค้นคว้า ตรวจสอบ และทดลองอยู่ตลอดเวลา

การขาดศรัทธา เป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไปในทิศทางที่ต้องการ ดังพุทธพจน์ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยังสลัดทิ้งตอในใจ ๕ อย่างไม่ได้ ยังถอนสิ่งผูกมัดใจ ๕ อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้

ตอในใจที่ภิกษุนั้นยังสลัดทิ้งไม่ได้ คือ :-

๑. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระ

ศาสดา...

๒. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในธรรม...

๓. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสงฆ์...

๔. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสิกขา...

๕. ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตใจกระทบกระทั่ง เกิดความกระด้าง

เหมือนเป็นตอเกิดขึ้นในเพื่อนพรหมจรรย์...

จิตของภิกษุผู้สงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา...ในธรรม...ในสงฆ์...

ในสิกขา...โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อนพรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรม เพื่อความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยังไม่น้อมไปเพื่อความเพียร...ชื่อว่า มีตอในใจซึ่งสลัดทิ้งไม่ได้...

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญา และการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้องทำในกรณีนี้ก็คือ ต้องปลุกศรัทธา และกำจัดความสงสัยแคลงใจ แต่การปลุกศรัทธาในที่นี้ มิได้หมายถึงการยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งการให้

ปัญญา แต่หมายถึงการคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจ หมดความลังเลสงสัย

วิธีทดสอบนั้น นอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการคิดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่นในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้คิดสอบสวนแม้แต่องค์พระพุทธเจ้าเอง ดังต่อไปนี้ :-

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงกระทำการพิจารณาตรวจสอบในตถาคต เพื่อทราบว่ พระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม่”

“ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบตถาคตในธรรม ๒ อย่าง คือ ในสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยตา และ หู ว่า

- เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ที่เศร้าหมองของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ชั่วบ้าง ดีบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไปของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจดของตถาคตมีอยู่

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบวรนี้ซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิดหน่อย...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบวรนี้ซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิดหน่อย

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านภิกษุผู้นี้ มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ปรากฏชื่อเสียงหายบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง จนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ ต่อเมื่อใดเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้นจึงปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง... เธอก็ทราบได้ว่า ท่านภิกษุผู้นี้ เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง (เช่นนั้น)

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ดเว้น (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ดเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดสิ้นราคะ หรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ดเว้นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ดเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ...

หากมีผู้อื่นถามภิกษุผู้นั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ดเว้นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ดเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะหมดราคะ

ภิกษุเมื่อจะตอบแก้ให้ถูกต้อง ฟังตอบแก้ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่ก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียวก็ตาม ในที่นั้นๆ ผู้ใดจะปฏิบัติตนได้ดีก็ตาม จะปฏิบัติตนไม่ดีก็ตาม จะเป็นผู้ปกครองหมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนที่ดีดั่งอยู่ในอามิสก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่ดีด้วยอามิสก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่ดูหมิ่นคนนั้นๆ เพราะเหตุนั้นๆ เลย ข้าพเจ้าได้สดับ ได้รับฟังถ้อยคำมา จำเพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคที่เดียวว่า "เราเป็นผู้ดเว้นโดยไม่มีความกลัว เรามีไข้ผู้ดเว้นเพราะกลัว เราไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ"

ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น ฟังสอบถามตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท้าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมองมีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบแก้ว่า...มี เรามีธรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเราจะเป็นผู้มีตัณหาเพราะเหตุนั้นก็หาไม่

- ศาสดาผู้กล่าวได้อย่างนี้แล สวากจึงควรเข้าไปหาเพื่อสดับธรรม

- ศาสดาเยื่อมแสดงธรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไปๆ ประณีต (ขึ้นไป)ๆ ทั้งธรรมดำ ธรรมขาว เปรียบเทียบ

ให้เห็นตรงกันข้าม

- ศาสดาแสดงธรรมแก่ภิกษุ...อย่างใดๆ ภิกษุนั้นรู้ยิ่งธรรมบางอย่างในธรรมนั้นอย่างนั้นๆ แล้ว เยื่อมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย เยื่อมเลื่อมใสในศาสดาว่า "พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี"

หากจะมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า "ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี?"

ภิกษุนั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็ฟังตอบว่า "ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า... พระองค์แสดง...อย่างใดๆ ข้าพเจ้ารู้ยิ่ง...อย่างนั้นๆ จึงถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย จึงเลื่อมใสในพระศาสดา..."

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นค้ำมูล เป็นพื้นฐานที่ตั้ง โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้ เรียกว่า ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการวดี) มีการเห็นเป็นมูลฐาน (ทัสสนมุลิกา) มั่นคง อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร หรือพรหม หรือใครๆ ในโลก ให้เคลื่อนคลอนไม่ได้ การพิจารณาตรวจสอบธรรมในตถาคต เป็นอย่างนี้แล และตถาคต เยื่อมเป็นอันได้รับการพิจารณาตรวจสอบดีแล้ว โดยนัยนี้"

ฟังสังเกตว่า แม้แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธเจ้า ก็ไม่ได้ถูกถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลงไปจนหมดสงสัย ด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้ความคิดสอบสวนพิจารณาตรวจสอบอีกด้วย เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเองแสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะประทานความเห็นชอบ จะทรงสอบสวนก่อนว่า ศรัทธาปสาทะของเขามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น

พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า:

พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี อื่นใด ที่จะมี ความรู้ยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาค ในทางสัมโพธิญาณได้นั้น ไม่เคยมี จักไม่มี และไม่ได้อยู่ในบัดนี้

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า: สารีบุตร เธอกล่าวอัสภิวาจา (วาจาอาหยาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่นัก เธอบันลือสีหนาทถือเด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า...ดั่งนี้นั้น เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ เท่าที่มีมาในอดีตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้ เพราะเหตุดั่งนี้? ทรงมีธรรมอย่างนี้มีปัญญาอย่างนี้ มีธรรมเครื่องอยู่อย่างนี้ หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุดั่งนี้?

ส. มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก...เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดั่งนี้?

ส. มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็แล้วเราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาค ทรง...เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดั่งนี้?

ส. มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดรู้จิตใจพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต อนาคต และปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอัสภิวาจาอันยิ่งใหญ่นักนี้ บันลือสีหนาทถือเป็นเด็ดขาดอย่างเดียว (ดั่งที่กล่าวมาแล้ว)?

ส. พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่มีญาณกำหนดรู้จิตในพระ อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวธรรม

พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชา มีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเทินมั่นคง มีประตูๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้น เป็นบัณฑิต ฉะียบแหลม มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จักยอมให้แต่ คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อ หรือช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอด ออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวโตทุกอย่างทุกตัว จะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น ฉนใด

ข้าพระองค์ก็ทราบการหยั่งแนวธรรม ฉนนั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุก พระองค์ เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิวรณ์ ๕ ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระ

เหตุที่ตั้งมั่นดีในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ที่จะมีในอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น) แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิรวรณ ๕...มีพระทัยตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ฯลฯ

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือเป็นอุปกณ์สำหรับช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสีย เพราะมักจะกลายเป็นความติดในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป ข้อดีของศรัทธาปสาทะนั้น เช่น

อริยสาวกผู้ใด เลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต อริยสาวกนั้นจะไม่สงสัย หรือแคลงใจ ในตถาคต หรือ ศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริง สำหรับอริยสาวกผู้มีศรัทธา เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้พร้อมบุญ จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

ส่วนข้อเสียก็มี ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย ๕ อย่างในความเลื่อมใสบุคคลมีดังนี้ คือ

๑. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ขอบใจของเรา นี้ ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว...

๒. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้หนึ่ง ณ ทำยสุตสงฆ์เสียแล้ว...

๓. ...บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น...

๔. ...บุคคลนั้น ลาสิกขาเสีย...

๕. ...บุคคลนั้น ตายเสีย...

เขาย่อมไม่คบหาภิกษุอื่นๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่นๆ ก็ย่อมไม่ได้สดับสัทธรรม เมื่อไม่ได้สดับสัทธรรม ก็ย่อมเสื่อมจากสัทธรรม

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่ความลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญา ก็เกิดขึ้นอีก เช่น

ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ ประการนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจากความรัก โทสะเกิดจากความรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากโทสะ ฯลฯ โทสะเกิดจากความรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ ถูกคนอื่นประพடுத்தด้วยอาการที่ไม่ปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ เขาย่อมมีความคิดว่า บุคคลที่เราปรารถนา รักใคร่พอใจนี้ ถูกคน

อื่นประพடுத்தด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ ดังนี้ เขาย่อมเกิดโทสะในคนเหล่านั้น ฯลฯ

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความรักในบุคคลไป ก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวักกลี ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อได้อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์อยู่เสมอ ระยะเวลาผ่านไปเมื่อพระวักกลีป่วยหนักอยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวักกลีตอนหนึ่งว่า

พระวักกลี: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้า เพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้

พระพุทธเจ้า: อย่าเลย วักกลี ร่างกายอันเน่าเปื่อยนี้ เธอเห็นไปจะมีประโยชน์อะไร ดูกรวักกลี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วักกลี จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) เห็นธรรม นอกจากนี้ ความก้าวหน้าที่เพียงในขั้นศรัทธา ยังไม่เป็นการมั่นคงปลอดภัย เพราะยังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก จึงยังเสื่อมถอยได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ดูกรภททาลิ เปรียบเหมือนบุรุษมีตาข้างเดียว พวกมิตรสหยาญาติสาโลหิตของเขา พึงช่วยกันรักษาตาข้างเดียวของเขาไว้ ด้วยคิดว่า อย่าให้ตาข้างเดียวของเขานั้นต้องเสียไปเลย ข้อนี้ฉันใด ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เธอประพฤติปฏิบัติเพียงด้วยศรัทธาเพียงด้วยความรัก

ในกรณีนั้น ภิกษุทั้งหลายย่อมดำริกันว่า ภิกษุรูปนี้ ประพฤติปฏิบัติอยู่เพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก พวกเราจักช่วยกันเร่งรัดเธอ ย้ำแล้วย้ำอีกให้กระทำกรรม โดยหวังว่า อย่าให้สิ่งที่เป็นเพียงศรัทธาเป็นเพียงความรักนั้น เสื่อมสูญไปจากเธอเลย นี้แล ภททาลิ คือเหตุคือปัจจัย ที่ทำให้ (ต้อง) คอยช่วยกันเร่งรัดภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย้ำแล้วย้ำอีกให้กระทำกรรม”

ลำพังศรัทธาอย่างเดียว เมื่อไม่ก้าวหน้าต่อไปตามลำดับจนถึงขั้นปัญญา ย่อมมีผลอยู่ในขอบเขตจำกัดเพียงแค่นี้เท่านั้น ไม่สามารถให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นของง่าย เปิดเผย ประกาศไว้ชัด ไม่มีเงื่อนงำใดๆ อย่างนี้

- สำหรับภิกษุผู้เป็นอรหันตชินนาสพ... ย่อมไม่มีวิภวัญจะเพื่อจะบัญญัติต่อไป
- ภิกษุที่ละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้งหมดแล้ว ย่อมเป็นโอบปาติกะ ปรินิพพานในโลกนั้น ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้แล้ว มีวาคะ โทสะ โมหะเบาบาง ย่อมเป็นสกทาคามี ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้ ย่อมเป็นโสดาบัน ฯลฯ
- ภิกษุที่เป็นธัมมานุสारी เป็นสัทธานุสारी ย่อมเป็นผู้มีสัมโพธิเป็นที่หมาย
- ผู้ที่มีเพียงศรัทธา มีเพียงความรักในเรา ย่อมเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่หมาย

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ถือเอาประโยชน์จากศรัทธาอย่างถูกต้อง ปัญญาจะเจริญขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นเป็นญาณทัสสนะ คือเป็นการรู้การเห็น ในขั้นนี้ จะไม่ต้องใช้ความเชื่อและความเห็นอีกต่อไป เพราะรู้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง จึงเป็นขั้นที่พ้นขอบเขตของศรัทธา ขอให้พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

ถาม: ท่านมุสิละ โดยไม่อาศัยศรัทธา ไม่อาศัยความถูกต้องกับใจคิด ไม่อาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่อาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่อาศัยความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎี ท่านมุสิละมีการรู้จำเพาะตน (ปัจเจกตญาณ) หรือว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ?

ตอบ: ท่านปวิภูสฺสวะ ผมยอมรู้ ย่อมเห็นข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะนี้ได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา...ความถูกต้องกับใจคิด...การเรียนรู้ตามกันมา...การคิดตรองตามแนวเหตุผล...ความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎีเลยทีเดียว

(จากนี้ถามตอบหัวข้ออื่นๆ ในปัจจุสมุทฺตปาถ ตามลำดับ ทั้งฝ่ายอนุโลม ปฏิโลม จนถึงภวนิโรธ คือนิพพาน)

อีกแห่งหนึ่งว่า

ถาม: มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำได้ทำแล้ว สิ่งอื่นที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก"? ฯลฯ

ตอบ: ปริยายนั้นมียุ...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่มีอยู่ในตัวว่า "ราคะ โทสะ โมหะ มียุในตัวของเรา" หรือยอมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีอยู่ในตัวว่า "ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา"

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเรียนรู้ตามกันมา หรือด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ: ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงทราบมิใช่หรือ?

ตอบ: อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป: นี่ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ (จากนี้ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน จนครบทุกข้อ)

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว จึงไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้อื่น ดังนั้น พุทธสาวกที่บรรลุคุณวิเศษต่างๆ จึงรู้และกล่าวถึงสิ่งนั้นๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนา

ถามตอบระหว่างนิครนถนาฏบุตร กับจิตตคฤหบดี ผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุบาสกที่มีชื่อเสียงเชี่ยวชาญในพุทธธรรมมาก ว่า

นิครนถ์: แน่ท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณะโคดมใหม่ว่า สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่?

จิตตคฤหบดี: ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่ ฯลฯ ข้าพเจ้านี้ ทนที่ที่มุ่งหวัง...ก็เข้าปฐมฌานอยู่ได้...เข้าทุติยฌานอยู่ได้...เข้าตติยฌานอยู่ได้...เข้าจตุตถฌานอยู่ได้ ข้าพเจ้านั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อสมณะหรือพรหมณ์ผู้ใด ๆ ว่า สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้มีญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า "อัสสัทธะ" ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ ในเรื่องที่ตนรู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่แล้ว อยู่เหนือศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้ประจักษ์แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธคำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

พระพุทธเจ้า: สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ว่า สัทธินทรีย์ที่เจริญแล้ว กระทำได้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธินทรีย์...ปัญญาณทรีย์ (ก็เช่นเดียวกัน)?

พระสารีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาค... แท้จริง คนเหล่านี้ ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วยปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่นในเรื่องนี้...ส่วนคนเหล่านี้ รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้น...

ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึงเป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้นว่า สัทธินทรีย์...วิริยินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธินทรีย์...ปัญญาณทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า: สาธุ สาธุ สารีบุตร ฯลฯ

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ก็อย่างหนอ ภิกษุผู้ชีนาสพจึงพยากรณ์ อรหัตตผล รู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก" ? เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้ชีนาสพ ย่อมพยากรณ์อรหัตตผลได้... อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือปัญญาณทรีย์ สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) ถ้าพึ่งแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน แต่ขาดปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จนี้ได้ ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรม หรือพูดตามแนวไตรสิกขาว่า เป็นขั้นเริ่มแรกในระบบการศึกษาแบบพุทธ และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ แจ่มชัด เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้นการสร้างเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีพุทธพจน์แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ อย่างดังนี้ คือ โปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ

มนสิการ

๑. โปรโตโฆสะ = “เสียงจากผู้อื่น” คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบาย การแนะนำชักจูง การสั่งสอน การถ่ายทอด การได้เรียนรู้จากผู้อื่น (hearing or learning from others)

๒. โยนิโสมนสิการ = “การทำในใจโดยแยบคาย” การพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การใช้ความคิดสืบสาวตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบ การรู้จักคิดพิจารณาด้วยอุบาย การคิดแยกแยะออกดูตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุหาอุปาทานของตนเข้าจับ (analytical reflection, critical reflection, systematic attention)

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

สำหรับคนสามัญ ซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีปัญญาแก่กล้า ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็อาจต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการฝึกอบรม

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ด้วยปัจจัยอย่างที ๑ (โปรโตโฆสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอน อบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้น ในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้โปรโตโฆสะที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตรตตา คือความมีกัลยาณมิตร

ส่วนปัจจัยอย่างที ๒ (โยนิโสมนสิการ) เป็นแกนหรือองค์ประกอบหลักของการพัฒนาปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร

เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่ากัลยาณมิตรตตา (=โปรโตโฆสะที่ดี) เป็นองค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบภายใน

ถ้าตรงข้ามจากนี้คือ ได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบโปรโตโฆสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี เป็นโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือ เป็นมิจฉาทิฐิไปได้

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม พร้อมทั้งความสำคัญที่ควบคู่กัน ดังนี้

๑. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ) ... เงามองไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด มีประโยชน์มาก

เท่าความมีกัลยาณมิตรเลย

๒. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ) ... เงามองไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใด มีประโยชน์มาก เท่า

โยนิโสมนสิการเลยควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับปัจจัย ๒ อย่างนี้ โดยย่อ

๑. ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพียงแค่เพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญ แต่หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ บอกช่องทาง ให้ดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกศึกษาอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ยกตัวอย่างไว้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้นศรัทธา ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตร มีความหมายครอบคลุมถึงตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น ครู อาจารย์ เป็นต้น คุณสมบัติของผู้สอนนั้น หลักการ วิธีการ และอุบายต่างๆ ในการสอน ตลอดจนการจัดดำเนินการต่างๆ ทุกอย่าง ที่ผู้มีหน้าที่เอื้ออำนวยการศึกษาจะพึงจัดทำ เพื่อให้การศึกษาได้ผลดี เท่าที่เป็นองค์ประกอบภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องใหญ่ ที่อาจนำไปบรรยายได้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก

ในที่นี้ จะยกพุทธพจน์แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตร มาเป็นตัวอย่างเพียงชุดหนึ่ง ได้แก่ กัลยาณมิตรธรรม ๗ ประการ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ เป็นมิตร ที่ควรเสวนา ควรคบหา แม้จะถูกขบไล่ ก็ควรเข้าไปนั่งอยู่ใกล้ๆ กล่าวคือ เป็นผู้น่ารักน่าพอใจ ๑ เป็นผู้น่ารักพอ ๑ เป็นผู้่ายกย่อง ๑ เป็นผู้รู้จักพูด ๑ เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๑ เป็นผู้กล่าวแถลงถ้อยที่ลึกซึ้งได้ ๑ ไม่ชักนำในเรื่องที่เหลวไหลไม่สมควร ๑ ...

จากนี้ จะแสดงเพียงความสำคัญ และคุณประโยชน์ ของการมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตา) ไว้ พอให้เห็นฐานะของหลักการข้อนี้ในพุทธธรรม

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใดความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค

ดูกรอานนท์ ความมีกัลยาณมิตร... เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด ที่เดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร... พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค

อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ บริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจาก โสกะ บริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาส

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉนั้นใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉนั้นนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น หรือยังอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรมเหมือนความมีกัลยาณมิตรเลยโดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย

สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตตผล ปรรณาคความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น

ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ

๑. จักเป็นผู้มีศีล สำรวมระวางในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร ฯลฯ
๒. จักเป็นผู้ (มีโอกาสได้ยินได้ฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบาย) ตามความปรารถนา ในเรื่องต่างๆ ที่ขัดเกลาอุปนิสัย ชำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ
๓. จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมให้เพียบพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม
๔. จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความเกิดความดับ ชำแรกกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์”

๒. โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้อัจฉกคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญ และคุณประโยชน์ ของโยนิโสมนสิการ พึงเห็นได้ตามตัวอย่างพุทธพจน์ต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉนฺได ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉนฺนํ ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉนฺได โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉนฺนํ ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ ... ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสังขาร เหมือนโยนิโสมนสิการเลย โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย

สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุลุอรหัตตผล ปราภวนาความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่น แม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลยภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิ ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีความเจริญเต็มบริบูรณ์ เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย

เมื่อโยนิโสมนสิการอรุณนิมิต ราคะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ราคะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการเมตตาเจโตวิมุตติ โทสะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น โทสะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) โมหะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น และโมหะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้

เมื่อโยนิโสมนสิการ ... (นิรวรณ ๕)... ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ ... (โพชฌงค์ ๗) ... ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์

ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๙ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปิติย่อมเกิด เมื่อมีใจปิติ กายย่อมผ่อนคลายสงบ (ปัสสัทธิ) เมื่อกายผ่อนคลายสงบ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่าย เป็น

โยนิโสมนสิการ-ปราโมทย์-ปิติ-ปัสสัทธิ-สุข-สมาธิ-ยถาภูตญาณทัสสนะ-นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การพัฒนาปัญญา นับว่าเริ่มต้นจาก องค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตา) สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อนจากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้น องค์ประกอบภายใน เริ่มแต่นำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐาน ในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ และทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็น

ญาณทัสสนะ คือ การรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด

เมื่อกระจายลำดับขั้นในการพัฒนาปัญญาต่อนี้ออกไป จึงตรงกับลำดับอาหารของวิชาและวิมุตติที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือการเสวนาสัตบุรุษ-การสดับเล่าเรียนสัทธรรม-ศรัทธา-โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอุดหนุนขององค์ประกอบต่างๆ อย่างพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ อันองค์ประกอบ ๕ อย่างคอยหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีใจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น คือ

๑. ศील (ความประพฤติดีงาม สุจริต)

๒. สุตะ (ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม)

๓. สากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้)

๔. สมถะ (ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านรุ่มรวยใจ การเจริญสมาธิ)

๕. วิปัสสนา (การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมัน คือตามที่มันเป็นจริง)

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะคือเห็นตามที่สิ่งทั้งหลายเป็นจริงหรือตามที่มันเป็น การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มอง

สิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองเห็นแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้า และในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ตลอดจนมองให้ครบทุกแง่มุมที่จะให้เห็นความจริง และถือเอาประโยชน์ได้ จากทุกสิ่งทุกอย่างที่ประสมหรือเกี่ยวข้องข้อง การมองและคิดพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้ไม่ถูกหลง ไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่น และเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ

เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา ซึ่งเป็นขั้นที่สัมมาทิฐิส่งผลแก่องค์มรรคข้อต่อไป เริ่มทำลายสังโยชน์ อันมีสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส เป็นต้น

๒. สัมมาสังกัปปะ

คำจำกัดความ และความหมายของสัมมาสังกัปปะ

องค์มรรคข้อที่ ๒ นี้ มีคำจำกัดความตามคัมภีร์ ซึ่งถือเป็นหลักทั่วไป ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เนกขัมมสังกัปปี อพยابาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็น ระดับโลกียะ และระดับโลกุตระ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาสังกัปปะมี ๒ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับสัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง

สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ... คือ เนกขัมมสังกัปปี อพยابาท-สังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี...

สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรค คือ ความระลึก (ตักกะ) ความนึกคิด (วิตักกะ) ความดำริ (สังกัปปี) ความคิดแน่วแน่ (อัปปนา) ความคิดแน่นแฟ้น (พัยปนา) ความเอาใจจดจ่อลง วิชสังขาร ของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่...

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไป ที่เรียกว่าเป็นขั้นโลกียะ เท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ตรงข้ามกับความดำริผิด ที่เรียกว่า มิจฉาสังกัปปะ ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ

๑. กามสังกัปปี หรือ กามวิตก คือ ความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหาสิ่งเสพ ความคิดอยากได้ หรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่กับสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ หรือสิ่งสนองตัณหา อุปาทานต่างๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือโลภะ

๒. พยาบาทสังกัปปี หรือ พยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความขัดเคือง ไม่พอใจ เคียดแค้น ชิงชัง คิดเห็นในแง่ร้ายต่างๆ ความขาดเมตตา เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแ่งถูกกระทบ

๓. วิหิงสาสังกัปปี หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำรินในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย การคิดที่จะข่มเหง รังแก ต้องการก่อกวนๆ ทำให้คนและสัตว์ทั้งหลายเดือดร้อน ไม่มีความกรุณา เป็นความนึกคิด

ในฝ่ายโทสะแ่งจะออกไปกระทบ

ความดำริหรือแนวความคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปรกติของคนส่วนมากเพราะตามธรรมดา เมื่อปุถุชนรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัส เป็นต้น ก็ตาม จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ติดใจ อยากได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ ขัดใจ ขัดเคือง ชัง ผลัก

แย้ง เป็นปฏิปักษ์ จากนั้น ความดำริ นึกคิดต่างๆ ก็จะดำเนินไปตามแนวทางหรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น

ด้วยเหตุนี้ ความคิดของปุถุชนโดยปกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝงชักจูง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วนๆ

ความนึกคิดที่ดำเนินไปจากความถูกต้อง ชอบใจ เกิดความติดใจ ัว้วพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็น กามวิตก ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่ถูกต้อง ไม่ชอบใจ เกิดความขัดเคือง ชิงชัง เป็นปฏิปักษ์ มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็น พยาบาทวิตก ที่ถึงขนาดพุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน คิดเบียดเบียน อยากทำร้าย ก็กลายเป็น วิหิงสาวิตก ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตคติ) ต่อสิ่งต่างๆ อย่างไม่ถูกต้อง

ความดำริหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทัศนคติที่บิดเบือนและถูกเคลือบแฝงเช่นนี้ เกิดขึ้นก็เพราะการขาด โยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งดุ้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยความนึกคิดให้แล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบและความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ มิจฉาทิฎฐิ คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิด มิจฉาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และมีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมีฉาสังกัปปะนี้ก็ส่งผลสะท้อนให้เกิดมิจฉาทิฎฐิ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไปหรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสอง คือ มิจฉาทิฎฐิ และมิจฉาสังกัปปะจึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ ต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิดความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด ัว้วพัน และความไม่ชอบใจ ผลัก แแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมัสัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจฉา นั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฎฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด ขัด ผลัก หรือเป็นปฏิปักษ์ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฎฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ปราศจากความเอนเอียง ทั้งในทางติดค้อยเข้าข้าง และในทางเป็นปฏิปักษ์ ผลักเบียดหนี ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน คือ

๑. เนกขัมมสังกัปปี หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดโลภะ หรือประกอบด้วยอโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดใครในสิ่งเสพสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณหรือเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็นความนึกคิดที่ปลอดราคะหรือโลภะ
๒. อพยาบาทสังกัปปี หรือ อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ชัดเคือง หรือการเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความคิดที่ปลอดโทสะ
๓. อวิหิงสาสังกัปปี หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากการเบียดเบียน ปราศจากความคิดที่จะก่อทุกข์แก่ผู้อื่น โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือ กุฎณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เป็นความคิดที่ปลอดโทสะเช่นเดียวกัน

ข้อสังเกต และเหตุผลในการใช้คำเชิงปฏิเสธ

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ด้วยครั้งหนึ่งก่อน คือเรื่องธรรมฝ่ายดี หรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรมแทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแค่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่าพุทธธรรมเป็นคำสอนแบบนิเสธ (negative) และเฉยเฉื่อย (passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉยๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว

อย่างนี้ ตรงข้ามกับพยาบาทสังกัปปีในฝ่ายมิจฉาสังกัปปี ฝ่ายสัมมาสังกัปปีแทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงอพยาบาทสังกัปปี คือ ปฏิเสธฝ่ายมิจฉาเท่านั้น

ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อไปตามโอกาส แต่เฉพาะเรื่องนี้ จะชี้แจงเหตุผลแก่ความเข้าใจผิด เพียงสั้นๆ ก่อน

การที่ธรรมฝ่ายกุศล (ในกรณีอย่างนี้) ใช้ถ้อยคำที่(เหมือน)เป็นเพียงปฏิเสธธรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น เช่น เปลี่ยนจาก "วิหิงสา" เป็น "อวิหิงสา" มีเหตุผลดังนี้

๑. โดยธรรมดาแห่งระบบการพัฒนาของชีวิต หรือโดยความเป็นจริงแห่งการพัฒนาของชีวิตที่เป็นระบบของธรรมชาติ

อย่างที่กล่าวแล้วว่า มรรคเป็นทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ การที่ชีวิตเจริญงอกงามก้าวหน้าไปในมรรค ก็หมายถึงการที่องค์ทั้ง ๘ ของมรรคนั้น เป็นปัจจัยหนุนกันและพัฒนาพร้อมไปด้วยกัน ถ้าใช้คำนิยามของยุคสมัยที่ว่า พัฒนาอย่างบูรณาการเป็นองค์รวม

ไม่เฉพาะมองเป็นช่วงเวลา แม้แต่ในทุกๆ ขณะ องค์ทั้ง ๘ ของมรรค ก็ทำหน้าที่ของตนๆ อย่างประสานซึ่งกันและกัน ความเจริญก้าวหน้าไปในมรรคก็คือ การพัฒนาของชีวิต ที่องค์มรรคทั้ง ๘ ก้าวประสานไปด้วยกันทั้งระบบครบทุกส่วน

ได้บอกแล้วว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น รวมได้เป็น ๓ หมวด คือ ด้านศีล ที่เป็นพฤติกรรมกรรมการแสดงออกทางกายวาจาและสื่อสารกับภายนอก ด้านสมาธิหรือด้านจิตใจ ที่เป็นเจตจำนงคุณธรรมความรู้สึก และด้านปัญญา ที่เป็นเรื่องของความรู้-คิด-หยั่งเห็น-เข้าใจ

ถ้าพูดในแง่จริยธรรม ก็บอกว่า จริยธรรมจะถูกต้อง เป็นพรหมจริยะได้ ต้องให้ความถูกต้องมีอยู่และดำเนินไปในชีวิตทั้ง ๓ ด้านพร้อมกันอย่างประสานสอดคล้อง คือ ทั้งด้านพฤติกรรมที่แสดงออกภายนอกทางกายวาจา ทั้งด้านจิตใจ และทั้งด้านปัญญา ดังนั้น ขณะที่พูดดีทำดี ก็ต้องมีเจตนาประกอบด้วยคุณธรรมและความรู้สึกที่ดี พร้อมทั้งมีความคิดความเข้าใจที่ดีด้วย ในทำนองเดียวกัน ในภาวะจิตใจและความรู้สึกที่ดี ด้านพฤติกรรมกายวาจาตลอดจนการใช้ตาคูหูฟังก็ต้องดีงามสงบรวมด้วย ด้านปัญญาก็คิดเห็นชอบและมีความรู้เข้าใจตระหนักชัดสอดคล้องกันด้านปัญญาก็เช่นนั้นเหมือนกัน ขณะที่พิจารณาทำความเข้าใจต่างๆ ก็ต้องมีสภาพจิตดีมีความรู้สึกที่เป็นกุศล เช่น ไม่ขัดเคือง ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง และพฤติกรรมกายวาจารวมทั้งการใช้อินทรีย์ทั้งหลาย (เช่น ตา หู) ก็ต้องสงบรวมดีงามด้วยเช่นเดียวกัน

รวมความว่า ในกิจกรรมทุกครั้งทุกขณะของชีวิต ที่คนกำลังกระทำ ถ้าเขาทำถูกทำดี องค์มรรค ทั้ง ๘ ข้อ ทั้ง ๓ ด้าน ก็ดำเนินไป รวมเป็นการดำเนินชีวิตถูกต้อง หรือวิถีชีวิตดีงาม ที่เรียกว่ามรรค (ถ้าทำไม่ถูกไม่ดี ก็เป็นมิจฉา ไม่เป็นมรรค)

กิจกรรมที่ว่านั้น ไม่เฉพาะกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมทางกายวาจา แต่รวมทั้งกิจกรรมนามธรรมในใจและในทางปัญญาด้วยสงสัยว่า ในเวลาที่ใจสดชื่นเบิกอิมเบิกบานผ่องใส หรือคิดเหตุผลคิดแก้ปัญหาคิดวางแผนอะไรอยู่ หรือแม้แต่นั่งสมาธิอยู่นิ่งๆ หรือเจริญวิปัสสนาในข้อตามคู่มือทันจิตของตนอยู่ บางที่ร่างกายไม่ได้เคลื่อนไหวอะไรเลย จะมีพฤติกรรมที่ถูกที่ดี เป็นพูดชอบทำชอบ (สัมมาวาจา สัมมาสัมมันตะ) ได้อย่างไร

ตอบว่า นี่ละคือคำตอบที่ว่า ทำไมองค์มรรคบางข้ออย่างสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา และ สัมมาสัมมันตะ จึงมีความหมายที่แสดงไว้เป็นคำปฏิเสธ ธรรมที่จะเป็นองค์ของมรรค ต้องมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความเป็นจริงของชีวิต ที่ทุกส่วนทำงานหรือทำหน้าที่ประสานกันเป็นระบบหนึ่งเดียว ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยกัน ที่เรียกว่ามรรคนั้นได้ขณะที่ทำกิจกรรมทางจิตใจ หรือทำกิจกรรมทางปัญญาอยู่นิ่งๆ ถึงแม้ไม่ได้เคลื่อนไหวร่างกาย ก็พูดชอบ=มีสัมมาวาจา ทำชอบ=มีสัมมาสัมมันตะได้ เหมือนอย่างที่ว่าพูดด้วยคำง่าย ๆ ว่า ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะใด แม้แต่เวลาคิด ก็มีศีลในความหมายที่ว่า ขณะนั้นเว้น ว่าง หรือปราศจากวจีทุจริตและกายทุจริตทั้งหลาย ไม่มีการพูดเท็จและการทำร้ายเบียดเบียนต่างๆ ลึกลงไปก็คือไม่มีเจตนาที่จะทำการร้ายเหล่านั้น หรือไม่มีภาวะทางจิตหรืออาการทางความคิดใดๆ ที่จะโยงไปสู่กรรมชั่วร้ายเหล่านั้นเลย

ยิ่งในข้อสัมมาสังกัปปะ ที่เป็นด้านปัญญา ก็ยิ่งชัดเจนมาก ท่านให้ความหมายของสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นความดำริหรือคิดนึกที่ปลอดจากความโลภอยากได้อยากเสพ ไม่มีความพยายามขัดเคือง และเป็นอวิหิงสา คือไม่มีการเบียดเบียน

ความใคร่ถามและความโลภ พยาบาท และวิหิงสา ก็ดี ความเผื่อแผ่เสียสละ เมตตา และกรุณา ที่ตรงข้ามกับสามอย่างแรกนั้น ก็ดี เป็นสภาพจิตหรือคุณสมบัติของจิตใจ แต่ในที่นี้มาเป็นเครื่องประกอบของความคิดในหมวดปัญญา

ต้องเข้าใจว่าสิ่งที่ต้องการในที่นี้คือปัญญา คือจะพัฒนาปัญญาให้แจ่มชัด บริสุทธิ์ ตรงตามจริง เป็นประโยชน์ และเกื้อหนุนชีวิตให้งอกงามไปในมรรคยิ่งขึ้น สภาพจิตหรือคุณสมบัติฝ่ายจิตที่มาประกอบองค์มรรคข้อนี้ จะต้องเอื้อต่อการงานและการพัฒนาของปัญญา ให้ได้ผลอย่างทีกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงความหมายขององค์มรรคข้อนี้ไว้ในรูปเป็นคำปฏิเสศ ซึ่งได้ทั้งความกว้างขวาง และความโปร่งโล่งบริสุทธิ์

สัมมาสังกัปปะมุ่งให้มีภาวะจิตที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ เพื่อให้ความคิดเดินตามแนวความเป็นจริงได้ คล่องตัว ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือปิดเหไปข้างใดข้างหนึ่ง เพื่อจะได้ความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงไม่บิดเบือน การใช้คำปฏิเสศจึงเหมาะสมที่สุดแล้ว

ด้วยเหตุนี้ สัมมาสังกัปปะ ที่ทรงแสดงความหมายโดยแยกเป็น เนกขัมมสังกัปปะ (ความดำรงปลอดการ/โลภะ) อพยาบาทสังกัปปะ (ความดำรงปลอดพยาบาท) และ อวิหิงสาสังกัปปะ (ความดำรงปลอดวิหิงสา) จึงได้ทั้งความดี ความกว้างครอบคลุม และความบริสุทธิ์ คือ

ก) ในแง่ความดี (จำเพาะ) คือ ดำริหรือคิดแต่การที่จะเอื้อเพื่อเผื่อแผ่เสียสละ การที่จะรักใคร่ใคร่มีเมตตา และการที่จะมีกรุณาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นความทุกข์ยาก

ข) ในแง่ความจริง (ไม่มีขอบเขต) คือ จะดำริ คิดการ หรือพิจารณาอะไรอย่างไรก็ได้ แต่ต้องไม่มีความเห็นแก่ตัว ความอยากได้กามามิส ความขัดเคืองไม่พอใจ หรือการที่จะรังแกถ่มถั่งช่มเหงใครๆ เข้ามาปะปน แอบแฝง ซักจูงไป หรือทำให้เอนเอียง

ธรรมที่เป็นองค์ของมรรค ต้องมีความเป็นจริงของธรรมชาติ ที่จะบูรณาการเข้าไปในระบบการดำเนินชีวิตได้อย่างนี้ พร้อมกันนั้นก็เป็นหลักการใหญ่ ที่ขยายขอบเขตออกไปได้ไม่สิ้นสุด รวมทั้งปฏิบัติได้ทุกสถานการณ์ไม่ใช่ธรรมหรือข้อปฏิบัติจำเพาะเรื่อง ดังเช่นสังคหวัตถุ

จะเห็นว่า ถ้าเป็นหลักธรรมที่ตรัสทั่วๆ ไป หรือสำหรับใช้ประโยชน์เฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี ก็จะมีลักษณะหนุนย้า (positive) และกระฉับกระเฉง (active) เช่น สังคหวัตถุ ๔ (หลักการสงเคราะห์ หรือสร้างสามัคคี ๔ อย่าง คือ ทาน-ให้ปัน ปิยวาจา-พูดจามารัก อตถจริยา-บำเพ็ญประโยชน์ สมานัตตตา-เอาตัวเข้าสมาน ร่วมสุขร่วมทุกข์)

แม้แต่ สัมมาวาจา ซึ่งเมื่อแสดงความหมายแบบในองค์มรรค ว่าได้แก่ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดเพื่อใจแต่เมื่อนำไปตรัสในชื่อว่า วชิสุจริต ๔ ก็ทรงเปลี่ยนเป็นคำฝ่ายดีที่ตรงข้าม ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิสัจฺจิริต ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน คือ พุดจริง (สัจฺจวาจา) ๑ พุดไม่ส่อเสียด (อปิสุณฺวาจา) ๑ พุดอ่อนหวาน (สฺนุหฺวาจา) ๑ พุดด้วยปัญญา (มนฺตาภาสา=พุดด้วยความรู้คิด) ๑ ภิกษุทั้งหลาย วิสัจฺจิริต ๔ ประการดังนี้แล

ที่กล่าวมานี้เป็นเหตุผลหลัก นอกจากนี้เป็นเหตุผลประกอบ

๒. โดยความกว้างขวางครอบคลุม ซึ่งเป็นเหตุผลทางหลักภาษาที่มาหนุนเหตุผลในข้อก่อน

คำบาลีที่มี "อ" ปฏิเสธนำหน้า ในหลายกรณี มิได้หมายความว่าไม่ใช้สิ่งนั้น แต่หมายถึงสิ่งที่ตรงข้าม เช่น คำว่า อกุศล มิได้หมายถึงมิใช่กุศล (ซึ่งอาจเป็นอภัยกฤต คือ เป็นกลางๆ) มิใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่หมายถึง ความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลทีเดียว คำว่า อมิตร มิได้หมายถึงคนที่ เป็นกลางๆ มิใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูที่เดียว ดังนี้ เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้น อาจหมายครอบคลุมหมด ทั้งสิ่งที่ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และสิ่งใดก็ตามที่มีใช่และไม่มีสิ่งนั้น

ในสัมมาสังกัปปะนี้ "อ" มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุม คือทั้งที่ตรงข้ามและที่ไม่มี เช่น อพยา

บาทสังกัปปี

ก) หมายถึงความดำริกอบปรด้วยเมตตา ที่ตรงข้ามกับพยาบาทด้วย

ข) หมายถึงความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาท เป็นกลางๆ ด้วย

๓. โดยความเด็ดขาดสิ้นเชิง การใช้คำที่มี "อ" ปฏิเสธนี้ นอกจากมีความหมายกว้างแล้ว ยังมีความ

หมายหนักแน่นเด็ดขาดยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสียอีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งเจาะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มี โดยสิ้นเชิง คือ ไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่ เช่น อพยาบาทสังกัปปี ในที่นี้หมายถึงความดำริที่ไม่มีพยาบาท หรือความคิดร้ายแงใดส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลยเป็นเมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัดเป็นการเน้นขั้นถึงที่สุด ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตากรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอน มิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตามบัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสัตว์โลกชนิดหรือประเภทใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอาศีลธรรมคือเข้าใจธรรมชาติ ต้องมองความหมายโดยไม่ประมาณ

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฏฐิ กับสัมมาสังกัปปะอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบ

กับกิเลสหลักที่เรียกว่าอกุศลมูล ๓ อย่าง คือ โภคะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุด คือโมหะ ส่วน สัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปี กำจัดราคะ หรือโลภะ และอพยาบาทสังกัปปี กับอวิหิงสาสังกัปปี กำจัดโทสะ จึงเป็นความต่อเนื่องประสานกลมกลืนกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง ๒ ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญา

ไม่ถึงขั้นสมบุรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อก็มีใช่จะสมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆ ทันทิ แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ

ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ ๓ ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปี บางทีก็หมายถึงเขาเพียงชั้นหยาบแบบสัญลักษณ์ คือ การคิดออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยาบาทสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ

ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฏฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นจริงเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ที่จิตลงตัวได้ที่ มีความเป็นกลางอย่างแท้จริง ซึ่งต้องอาศัยการพัฒนาจิตใจตามหลักสมาธิด้วย

ธรรมทั้งหลายนั้น เป็นสภาวะของธรรมดา พูดย่างๆ ว่าเป็นธรรมชาติการที่จะเข้าใจความหมายของมันได้ถูกต้องชัดเจนและครบถ้วน มิใช่เพียงแค่มายกมาจำกันไป แต่จะต้องรู้จักมันตามที่มีอยู่เป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับธรรมหรือสภาวะอื่นๆ ทั้งหมดในชีวิตจิตใจที่เป็นอยู่จริงและขยายคลี่คลายไปกับการพัฒนาของชีวิตจิตใจนั้น จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาโดยไม่ประมาท

แม้แต่เมตตา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของการปฏิบัติธรรม ก็มีข้อธรรมที่ถ่ายทอดอย่างที่มีใจกันอย่างผิวเผิน เพราะเมตตาอย่างที่พูดถึงกันง่าย ๆ ทั่วๆ ไปนั้น หยากนักที่จะเป็นเมตตาแท้จริง ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียหายต่อการปฏิบัติธรรม ในขั้นต้นนี้ ควรทราบหลักเบื้องต้นบางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไมตรี ความรัก ความหวังดี ความปรารถนาดีความเข้าใจดีต่อกัน ความเอาใจใส่ ใฝ่ใจ หรือต้องการ ที่จะสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ว่าโดยสาระ เมตตา คือ ความอยากให้ผู้อื่นเป็นสุข และอยากทำให้เขาเป็นสุข

เมตตาเป็นธรรมกลางๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา ทุกคนจึงควรมีต่อกัน ทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ยาจกต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อยาจก คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูง และคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ คฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อคฤหัสถ์

เมตตาเป็นธรรมพื้นฐานของใจขั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองเห็นกันในแง่ดี และหวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟังและพูดจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

การที่กล่าวว่า เมตตา (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่นๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่นั้น อันที่จริงความเดิมเป็น "ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่" คือแปลคำว่า "พรหม" ในพรหมวิหารว่า "ท่านผู้เป็นใหญ่"

"พรหม" คือ ท่าน(เทพ)ผู้เป็นใหญ่ ของศาสนาพราหมณ์นี้ เมื่อนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา หมายถึง "ผู้ประเสริฐ" คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่หรือยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่เพียงในความหมายอย่างที่ใช้กันสามัญ

ทุกคนควรมีพรหมวิหาร ทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่

ที่ว่า ความหมายเช่นนั้นมุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญ คือ เน้นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรตวิหาร ผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน

ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปล่อยให้ยึดถือบักใจกันว่า เมตตา ก็ดี พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็ดี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เคลื่อนคลาดไขว้เขว การตีความและทัศนคติของคนทั่วไปต่อธรรมข้อนี้ก็จะคับแคบและผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ สมบัติ และวิบัติของเมตตา สมบัติ ได้แก่ ความสมบูรณ์หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา วิบัติ ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด

เมื่อว่าตามหลัก

สมบัติของเมตตา คือ ระวังพยาบาลได้ (พญาปาทุปสโม เอติสฺสา สมฺปตฺติ) วิบัติของเมตตา คือ การเกิดสินเหะ (สินเหสมฺภโว วิปตฺติ)๑ ในแง่สมบัติไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติมีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ สินเหะ หมายถึง เสนหา ความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัว เช่น ปุตตสินเหะ ความรักอย่างบุตร ภริยาสินเหะ ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น สินเหะ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันในทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิดฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก หรือเพราะชอบกัน) ที่ได้ยินพูดกันว่า "ท่านเมตตาฉันเป็นพิเศษ" "นายเมตตาเขามาก" เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินเหะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่ ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้น เป็นคุณสมบัติที่ช่วยรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลางๆ ปราศจากดีต่อทุกคนสม่ำเสมอ มิใช่เป็นความรักใคร่ผูกพันส่วนตัว แต่ทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าข้าง และไม่มี ความเกลียดชังคิดร้ายมุ่งทำลาย มิใช่ตรี จึ่งพิจารณาตัดสินและกระทำสิ่งต่างๆ ไปตามเหตุผล มุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลายทั่วไป มิใช่มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยากได้ อยากเป็น เมตตาที่แท้จริงจะเป็นไปในแบบที่ว่า

พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายขมังธนู (ที่รับจ้างมาลอบสังหารพระองค์) ต่อพระเทวทัต ต่อโจรองคฺคิมัล ต่อช่างธนบาล (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อพระราหุล ทั้งทุกคน

ประโยชน์ของเมตตาจะเห็นได้ เช่นในกรณีของการถกเถียง ชัดแย้งในทางเหตุผล และการได้วาทะ ทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้อุบัติบรรลุถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้ เช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนาใช้คำพูดรุนแรงตำหนิพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาได้ตอบตามเหตุผล จนในที่สุดนิครนถ์นั้นกล่าวว่า

เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระโคตมผู้เจริญ เป็นความจริง ท่านพระโคตมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต"

"นำอัศจรรย์ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคตมถูกข้าพเจ้าพูดกระทบกระแทก แต่งคำมาไล่เรียงต้อนเอาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเปล่งปลั่งอยู่ได้ สมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแก้ไขความคิดที่ไม่

ดี ด้วยวิธีแห่งปัญญาในกรณีที่มีมิจฉาสังกัปปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไข ก็ไม่ควรใช้วิธีตั้งต้น กลัดกลุ้ม หรือฟุ้งซ่านต่อไปอย่างไร้จุดหมาย แต่ควรใช้วิธีการแห่งปัญญา โดยใช้โยนิโสมนสิการ คือ มองดูมัน เรียนรู้จากมัน คิดสืบสาวหาเหตุ และพิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่นพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดเกิดขึ้นว่า: ถ้ากระไรเราพึงแยกความดำริออกเป็น ๒ ฝ่าย

ดังนี้แล้ว จึงได้แยกกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยกเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง

เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีกามวิตกขึ้น เราก็รู้ชัดว่ากามวิตกขึ้นแล้วแก่เราก็แหละ กามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นสองฝ่ายบ้าง ทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน กิติ กามวิตกนั้น ก็สลายหายไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นกิติ...ว่ามันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น ทั้งสองฝ่ายกิติ ว่ามันทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานกิติ กามวิตกนั้นก็สลายหายไป เราจึงละ จีงบรรเทา กามวิตก ที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้นเมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสาวิตกขึ้น เราก็รู้ชัด (ดังกล่าวมาแล้ว) จึงละ...จึงบรรเทาพยาบาทวิตก...วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น ภิกษุยังตรีก ยิ่งคิดคำนึงถึงความดำริใดๆ มาก ใจของเธอก็ยิ่งโน้มไปทางความดำรินั้นๆ ถ้าภิกษุยังตรีก ยิ่งคิดคำนึงถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตกเสีย ทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นก็โน้มไปทางกามวิตก... ฯลฯ...ถ้าภิกษุยังตรีก ยิ่งคิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้งกามวิตกเสีย ทำแต่เนกขัมมวิตกให้มาก จิตของเธอนั้น ก็โน้มไปทางเนกขัมมวิตก...

พึงระลึกทบทวนว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ที่ได้บรรยายมานี้เป็นองค์มรรคทั้ง ๒ ในหมวดปัญญา

การปฏิบัติธรรมในช่วงขององค์มรรค ๒ ข้อต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ซึ่งถือว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิบัติทาอันไม่ผิดพลาด และเป็นอันได้เริ่มก่อตั้งกำเนิดของความสิ้นอาสวะแล้ว ธรรม ๔ อย่างนั้น คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก สัมมาทิฐิ

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ

คำจำกัดความ และความหมายพื้นฐาน

องค์มรรค ๓ ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความดังนี้

๑. ภัคฺษุ์ทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ

- ๑) มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) ปิสฺสูณาย วาจาเย เวรมณี " วาจาสุ่อเสียด
- ๓) ผรุสฺสาย วาจาเย เวรมณี " วาจาหยาบคาย
- ๔) สมฺพปฺปลาปา เวรมณี " การพูดเพื่อจ้อ

๒. ภัคฺษุ์ทั้งหลาย สัมมาภมฺมันตะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาภมฺมันตะ คือ

- ๑) ปาณาตปาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต
- ๒) อทินฺนาทานา เวรมณี " การถือเอาของที่เขามิได้ให้
- ๓) กาเมสุมิจฺจจารา เวรมณี " การประพฤตินิดในกามทั้งหลาย"

๓. ภัคฺษุ์ทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกละมิจฺจอาชีวะ เสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็น ระดับโลกิยะ และ ระดับโลกุตตระ อีกด้วย เฉพาะระดับโลกิยะ มีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับโลกุตตระ มีความหมายดังนี้

๑. สัมมาวาจา ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค กำลังเจริญอริยมรรคอยู่

๒. สัมมาภมฺมันตะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...

๓. สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากมิจฺจอาชีวะของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...

ความหมายแบบขยาย ในคำสอนทั่วไป

จากความหมายหลักอันเป็นประคูกแกนกลาง ของระบบการฝึกอบรมขั้นศีลธรรมที่เรียกว่าอริศีลสิกขา นี้ พุทธธรรมก็กระจายคำสอนออกไป เป็นข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่างๆ ในส่วนรายละเอียด หรือในรูปประยุกต์อย่างกว้างขวางพิสดาร เพื่อให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติทั้งแก่บุคคลและสังคม เริ่มแต่หลักแสดงแนวทางความประพฤติที่ตรงกันกับในองค์มรรคนี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมบท และหลักความประพฤติอันเป็นมนุษยธรรม ที่เรียกว่า เบญจศีล เป็นต้น

อย่างไรก็ดี คำสอนในรูปประยุกต์ ย่อมกระจายออกไปเป็นรายละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะสมกับบุคคล กาละ เทศะ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ในการสอนครั้งนั้นๆ ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่มุ่งเพื่ออธิบายคำสอนเหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง ยิ่งพุทธธรรมเป็นคำสอนที่มีระบบแน่นอนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลักศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอนในรูปประยุกต์

ต่างๆ ก็ปล่อยให้เป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่เหมาะสมกับอัธยาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะพึงแสวงต่อไปเมื่อกล่าวโดยสรุปสำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ในส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล กาลเวลา สถานที่ และโอกาสจำเพาะกรณีแล้วหลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือสภาพหรือระดับการครองชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีลหรือข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่างๆ ที่แยกกันออกไปเป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น

ผู้ศึกษาเรื่องศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สาระสำคัญ และที่สำคัญยิ่งคือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะชื่อว่ามีสมาธิถูกต้อง ไม่มม่งมาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาด และได้ผลจริงในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคขึ้นศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ

หลักความประพฤติที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับในองค์มรรคทุกข้อ เป็นแต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่าการกุศลกรรมบถบ้าง สุจริตบ้าง ความสะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้าง สมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มีเรื่องตัวอย่างดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้า ได้สนทนาเรื่องโศกจริต (พิธีชำระตนให้บริสุทธิ์) นายจุนทะทูลว่า เหน็ดเหนื่อยบัญญัติพิธีชำระตัวตามแบบของพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือเด้าน้ำ สวมพวงมาลัยสาหร่าย บูชาไฟ ถือการลงน้ำเป็นวัตร บัญญัติของพราหมณ์พวกนี้มีว่า แต่เช้าตรู่ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอนจะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูลโคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือบ่าเรือไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้นก็ต้องลงน้ำให้ครบ ๓ ครั้ง ในตอนเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพวกพราหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่า คนที่ประกอบ อกุศลกรรมบถ ๑๐ (ปาณาติบาต อทินนาทาน ฯลฯ ที่ตรงข้ามกับ กุศลกรรมบถ ๑๐) ชื่อว่ามีความไม่สะอาด ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลุกขึ้นเช้า จะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบโคลมัย หรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่แน่นอน เพราะอกุศลกรรมบถเป็นสิ่งที่ ทั้งไม่สะอาด ทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด แล้วตรัส กุศลกรรมบถ ๑๐ ที่เป็นเครื่องชำระตัวให้สะอาด คือ

ก. เครื่องชำระตัวทางกาย ๓ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตัดรอนชีวิต วางทัณทะ วางศัสตรา มีความละอายใจ กอปรด้วยเมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก

๒. ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เรามิได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ์อย่างใด ๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะ เป็นของที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเรามีได้ให้ อย่างเป็นขโมย

๓. ละกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากการประพฤติดินในกามทั้งหลายไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่นอย่างผู้ที่มีมารดา รักษา ผู้ที่บิดา รักษา ผู้ที่พี่น้องชายรักษา ผู้ที่พี่น้องหญิงรักษา ผู้ที่ญาติรักษา ผู้ที่ธรรมรักษา (เช่นกฎหมายคุ้มครอง) หญิงมีสามี หญิงหวงห้าม โดยที่ สุดแม้หญิงที่หมั้นแล้ว

ข. เครื่องชำระตัวทางวาจา ๔ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละมุสวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภาที่ดี อยู่ในที่ประชุมที่ดี อยู่ท่ามกลางญาติที่ดี อยู่ท่ามกลางชุมชนที่ดี อยู่ท่ามกลางราชสกุลที่ดี ถูกเขาอ้างตัวชักถามเป็นพยานว่า เชิญเถิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า ไม่รู้ เมื่อไม่เห็น ก็กล่าวว่า ไม่เห็น เมื่อรู้ ก็กล่าวว่า รู้ เมื่อเห็นก็กล่าวว่า เห็น ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าจะเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อำภิสใด ๆ

๒. ละปิสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด ไม่เป็นคนที่ยังความข้านี้ แล้วเอาไปบอกข้านั้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้านั้น แล้วเอามาบอกข้านี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายนั้น เป็นผู้สมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัคสมานกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี พอใจในความสามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนสามัคคีกัน

๓. ละนรุสวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ รื่นหู น่ารัก จับใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน

๔. ละสัมผัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อ พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นอรรถ พูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร

ค. เครื่องชำระตัวทางใจ ๓ ได้แก่ อนภิชฌา (ไม่คิดจ้องเอาของคนอื่น) อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ เฉพาะ ๓ ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ จึงไม่คัดมาไว้ในที่นี้

บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ ถึงตอนเช้าตรู่ลุกขึ้นจากที่นอน จะมาลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง... เพราะว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นตัวการที่ทำให้สะอาดด้วย..."

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยুক্ত อาจแตกต่างกันตามความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอยกตัวอย่าง เช่น เมื่อก้าวถึง บุคคลที่ออกบวชแล้ว นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไปและมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่ขยายออกไป ต่างจากเดิม ขอให้สังเกตข้อเว้นอนินนาทาน และเว้นมุสวาทต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

ละอติพินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เขาให้ หวังแต่ของที่เขาให้ มีตนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่

ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ อ้างจริงจะ ชื่อตรง เชื่อถือได้ ไม่หลงโลก

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง คือ ความหมายก่อนขยายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้แต่ละข้อตามปรกติจะแยกได้เป็นข้อละ ๒ ตอน ตอนต้นกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ตอนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น พูดสั้นๆ ว่า ตอนต้นใช้คำนิเสธ ตอนหลังใช้คำแนะนุญ เรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่ง ของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ ทั้งคำนิเสธ (negative) และคำแนะนุญ (positive) ไปพร้อมๆ กัน ตามหลัก “เว้นชั่ว บำเพ็ญดี”

เมื่อถือการเว้นชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้ว ก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรคเหล่านี้เท่านั้น

ตัวอย่างเช่นข้อเว้นอทินนาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกเป็นรายละเอียดการปฏิบัติที่เด่นชัด แต่ก็ได้มีคำสอนเรื่องทานเป็นหลักธรรมใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา ไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหากแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

ตะวันตกไม่รู้จักจริยธรรมแบบธรรมชาติและเป็นระบบ

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธศาสนาไว้ว่ามีคำสอนมุ่งแต่ในทางปฏิเสธ (negative) คือสอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ฝ่ายเดียวไม่ได้สอนย้าชักจูงเร่งรัดพุทธศาสนิกชนให้ชวนชวายเป็นความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่าเมื่อเว้นชั่วนั้นๆ แล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็นสกวสัย (subjective) เป็นได้เพียง จริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็นคำสอนแบบถอนตัวและเฉยเฉื่อย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแค่งดเว้นทำความชั่ว คอยระวังเพียงไม่ใหตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับพัวพันกับบาป ไม่เอาใจใส่ชวนชวายเป็นช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือทำการปลดเปลื้องความทุกข์และสร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง แม้ให้เมตตากรุณา ก็เพียงโดยตั้งความหวังความปรารถนาดีแผ่ออกด้วยใจอย่างเดียว

เรื่องนี้ โดยเฉพาะเหตุผลในการแสดงความหมายของหลักธรรมสำคัญด้วยคำหรือข้อความเชิงปฏิเสธ ได้อธิบายแล้วในตอนก่อน ที่ว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ (ดู หน้า ๒๗๖-๒๘๑) แต่ยังมีข้อปลีกย่อยบางอย่างที่ควรทราบเพิ่มเติมอีก ในแง่ที่ฝรั่งเรียกว่าจริยธรรม (ethic) ซึ่งเป็นเรื่องระดับศีล จึงพูดไว้ ณ ที่นี้

นักปรัชญาและเทววิทยาผู้มีชื่อเสียงคนหนึ่งซึ่งชาวตะวันตกรู้จักกันมากได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎกมาสนับสนุนทัศนะของตนที่ว่า คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมาก็มั่นตะข้างต้นกำกับไว้ในข้อเขียนของตน (วจนะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะเป็นไฉน? การเว้นปาณาติบาต การเว้นอทินนาทาน การเว้นกาเมสุมิชชาจาร นี่แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ

สำหรับผู้ศึกษาที่เข้าใจความหมายเชิงระบบของมรรค และทราบแนวทางที่จะขยายความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคทั้งหลาย ออกไปสู่ธรรมปลีกย่อยต่างๆ ที่เป็นข้อปฏิบัติเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณีได้มากมายตามที่ชี้แจงมาแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่า หากท่านผู้เขียนคำตินี้วิจารณ์ไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะต้องเกิดจากการได้อ่าน หรือรับทราบพุทธธรรมมาแต่เพียงข้อปลีกย่อยต่างส่วนต่างตอนไม่ต่อเนื่องเป็นสาย และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมโดยส่วนรวม

จากความเป็นระบบและการกระจายหมายในทางปฏิบัตินั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมของมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts

การที่คำจำกัดความขององค์มรรคขั้นศีล ต้องมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธเช่นนั้น ขอกกล่าวถึงข้อสังเกตและเหตุผลปลีกย่อย เพิ่มเติมจากหลักใหญ่ที่พูดไปแล้วในตอนก่อน คือ

๑. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ย่อมมิใช่เทวโองการ ที่กำหนดให้ศาสนิกประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ ด้วยอาศัยศรัทธาลอยๆ แบบภักดี ซึ่งไม่จำเป็นต้องทราบเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แต่ศีล เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบแม้จะยังไม่มีปัญญาแจ่มแจ้งชัดเจน มีเพียงศรัทธา ศรัทธานั้นก็จะต้องเป็นอาการดีศรัทธา ซึ่งอย่างน้อยจะต้องมีพื้นฐานความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้น พอเป็นฐานสำหรับเกิดปัญญาแจ่มชัดต่อไป

๒. ในกระบวนการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมตนนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องทำให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามขั้น ก็จะเริ่มด้วย ละเว้นหรือกำจัดความชั่วก่อน แล้วจึงเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืชต้องขำระที่ดิน กำจัดสิ่งเป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย

ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น เมื่อมองในแง่ที่ว่านี้ ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกที่สุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นที่การละเว้นความชั่วต่างๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นพูดย้ำให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วจึงขยายขอบเขตยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมภาและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้นๆ โดยลำดับ

อย่างไรก็ดี ที่ว่านี้เป็นการพูดตามหลักทั่วไป แต่ในทางปฏิบัติ บางทีกลับเริ่มโดยเน้นฝ่ายดีก่อน เช่น วางทานก่อนศีล หรือควบคุมผสมผสานกันไป ซึ่งเป็นเรื่องของเทคนิค หรือกลวิธีด้วย

๓. ในระบบการฝึกอบรมของไตรสิกขา ศีลยังมีข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัวของมันเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญ

ขั้นต่อไป คือสมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล โดยนัยนี้คุณค่าในด้านจิตใจของศีล จึงมีความสำคัญมาก

คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีล ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วใดๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบ ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตใจสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่างๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

๔. พุทธธรรมถือว่า จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ระบบจริยธรรมจึงต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอด ทั้งด้านจิตใจ และความประพฤติทางกายวาจาภายนอก ในการกระทำต่างๆ นั้น จิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก เพื่อให้การกระทำความดีต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแนบแน่น มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเองด้วย เป็นการกำหนดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิต ในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

๕. องค์มรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคน ก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะไม่ให้มีความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือล่วงละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของตนเลย เมื่อมีความบริสุทธิ์นี้รองรับอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้น จึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการธำรงรักษาและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้า แห่งคุณธรรมของตน ด้วยการชวนชวายทำความดี บำเพ็ญประโยชน์สุขแก่คนอื่น ๆ พูดสั้นๆ ว่า มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

๖. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุด คือเพ่งเล็งไปที่ความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนงที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้

ตามความเป็นจริง ความดีเป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียด แนวทาง และวิธีการ ยกย่องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่างๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องแน่นอนตายตัว เช่น ทั้งพระสงฆ์ และคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ตรงข้ามกับการพูดเท็จนั้นต่างกัน การวางหลักกลาง จึงระบุแต่ฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียด และวิธีการกระทำในขั้นบำเพ็ญความดี เป็นเรื่องในขั้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป

๗. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะอย่าง เช่น การเว้นอกทินนาทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทาน ต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ มีผู้ที่รับ และเขาควรได้รับ เป็นต้น

ในกรณีที่ไม่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอกุศลนาทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้วแต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ การไม่ใส่ใจหรือห่วงเหวนจึงจะเกิดเป็นความเศร้าหมองขุ่นมัวแก่จิตใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของตนให้มากยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ ความหมายหลัก จึงอยู่ในรูปเป็นคำปฏิเสธ คือ การละเว้นหรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดีจึงเป็นเรื่องของการประยุกต์ดังกล่าวแล้ว

๘. ในทางปฏิบัติ เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษ ในเวลาเช่นนั้นเขาย่อมจะต้องฟุ้งความคิดความสนใจจำเพาะเจาะจงลงในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนั้น ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่นๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ คือเพียงไม่ให้เกิดความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งหรือความเสียหายด้านอื่นขึ้นมาเป็นสำคัญ

ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนั้น จึงได้แก่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติในด้านอื่นๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลัดลงไปในความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคง สามารถบำเพ็ญความดีที่เป็นเรื่องจำเพาะในขณะนั้นๆ ได้โดยสมบูรณ์

ความแตกต่างระหว่างศีล ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม

อนึ่ง มีข้อสังเกตบางอย่างที่ควรทราบ เกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างศีลในพระพุทธศาสนา กับศีลในศาสนาเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ดังนี้

๑. ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทพประสงค์

๒. ในแง่ปฏิเสธ ศีลในความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักการฝึกตนในการเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศีลที่กำหนดเป็นข้อๆ ว่า ลิกขาบท (ข้อฝึก-training rule) ส่วนศีลในศาสนาเทวนิยม เป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

๓. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลแบบพุทธธรรม ได้แก่อาการวดีศรัทธา คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐาน มองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลของศาสนาเทวนิยมได้แก่ศรัทธาแบบภักดี (faith) คือ เชื่อยอมรับ และทำตามสิ่งใดๆ ก็ตามที่กำหนดว่าเป็นเทพประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล

๔. ในพุทธธรรม การรักษาศีลตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การฝึกตน ในทางความประพฤติ เริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้นๆ จนถึงประพฤติความดีงามต่างๆ ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้นๆ ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศีล ก็คือ การเชื่อฟัง และปฏิบัติตามเทวโองการโดยเคร่งครัด

๕. ในพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล นอกจากให้เกิดการอยู่ร่วมสังคมที่เกื้อกูลไม่เบียดเบียนกันแล้ว มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็น บาทฐานของสมาธิ กล่าวคือ เป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มีความพร้อมและความสามารถที่จะใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์มากที่สุด ในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญา และนำไปสู่ความหลุดพ้น หรืออิสรภาพสมบูรณ์ในที่สุด ส่วนการไปสวรรค์เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ของวิถีแห่งความประพฤติโดยทั่วไป

แต่ในศาสนาเทวนิยม การประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทวประสงค์ และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วยการส่งไปเกิดในสวรรค์

๖. ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติศีล เป็นสิ่งที่เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎธรรมชาติที่เรียกว่ากฎแห่งกรรมทำให้ผลนี้แสดงออกตั้งต้นแต่จิตใจ กว้างออกไปจนถึงบุคลิกภาพ และวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้น ไม่ว่าจะในชาตินี้หรือชาติหน้า

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการประพฤติตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้ายคือไปเกิดในนรก เป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้นย่อมสุดแต่การพิพากษา หรือวินิจฉัยโทษ (judgment) ของเบื้องบน

๗. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรมสอนว่า ความดี เป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญงอกงามแก่จิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิถีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า กุศล (skilful หรือ wholesome)

ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskilful หรือ unwholesome)

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความดีความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดีต่อองค์เทวะเป็นมูลฐาน คือเอา การเชื่อฟังยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่ เป็นหลัก โดยเฉพาะความชั่ว/บาป หมายถึง การผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์เทวะ (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

๘. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ก) ศิลในพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผลเป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติได้ถูกต้องต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย

ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปในศาสนาเทวนิยม ย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์ เป็นเรื่องๆ ซ้ำๆ ต่างๆ กันไปแม้นำมารวบรวมไว้ก็ย่อมเรียกว่า "ประมวล" ไม่ใช่ ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมากก็เฉพาะในความหมายของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือว่าระบบและเหตุผลต่างๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์เทวะหมดสิ้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟัง มอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้นเป็นพอ

ข) ศิลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลางๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสัจธรรมของศีลในฝ่ายธรรมอันเกี่ยวข้องกับบุญบาป ไม่ใช่ในความหมายฝ่ายวินัยอันเกี่ยวข้องกับการลงโทษ) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่งแยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตนเป็นเครื่องวัดได้

ไม่จำกัดว่า คนศาสนานี้เท่านั้นมีภรรยานี้เป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีภรรยานี้เป็นคนดีไม่ได้ ฆ่าคนศาสนานี้เท่านั้นเป็นบาป ฆ่าคนศาสนาอื่นไม่บาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่นประพฤติอย่างไรไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียวตกนรกหมด ฆ่าสัตว์ไม่บาปเพราะสัตว์ (รวมทั้งที่ไม่เป็นอาหาร-) เป็นอาหารของคน (เพราะคนไม่เป็นอาหารของเสือและสิงโต-) ดังนี้ เป็นต้น

จะมีการจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่าบาปมากบาปน้อยเป็นต้นอย่างไร ก็เป็นไปโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลและปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต เป็นต้นดังกล่าวแล้ว

ส่วนในศาสนาเทวนิยม หลักเหล่านี้ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือขยายตามเทวประสงค์อย่างไรก็ได้ ดูจะเป็นวินัยบัญญัติ หรือนิติบัญญัติเพราะองค์เทวะทรงเป็นทั้งผู้ตรากฎหมายและผู้พิพากษาเอง

๙. เนื่องจากศีลเป็นหลักกลางๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เป็นเช่นนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แค่นั้นเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับการที่ตนปฏิบัติไม่ดีตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำกรรมที่ให้ตกนรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ตนยอมเสียสละตกนรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นกรรมชั่ว

มีสิ่งนี้อาจถือว่าเป็นข้อได้เปรียบ ของศีลแบบเทวโองการ คือ

๑. ตัดการพิจารณาเรื่องถูก-ผิด จริง-ไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่า เมื่อเชื่อเสียแล้ว ศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็วแรงกล้าและเข้มแข็งหรือรุนแรงกว่า แต่จะเกิดปัญหาขึ้นต่อไป โดยเฉพาะ

ในยุคแห่งเหตุผลว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อได้ และปัญหาในระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่ศรัทธาเหมือนตน ปัญหาเรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพทางปัญญา (บางข้ออาจไม่ต้องพิจารณา ถ้ามนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่เพียงเป็นสัตว์สังคมที่แยกกันอยู่เป็นกลุ่มๆ)

๒. สำหรับสามัญชนทั่วไป ย่อมเข้าถึงความหมายของศีลตามแบบศรัทธาล้วนได้ง่ายกว่า และศีลแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้เป็นอย่างดี ดังนั้น แม้ในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย ความเข้าใจในเรื่องบุญบาปจึงยังคงมีส่วนที่คล้ายกับศาสนาเทวนิยมแฝงอยู่ด้วย เช่น เห็นศีล เป็นข้อห้าม (แต่กลางเลือนว่าใครเป็นผู้ห้าม) เห็นผลของบุญบาปเป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาก็คงเป็นอย่างเดียวกับข้อ ๑ คือ ทำอย่างไรจะให้เชื่อกันอยู่ได้ตลอดไป

๓. การบัญญัติกรรมไม่ดีบางอย่าง ที่เห็นว่ายังจำเป็นต้องทำ เพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ให้เป็นกรรมที่ไม่ผิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเองได้อย่างหนึ่ง พุทธธรรมยอมรับว่า วิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ เช่น บัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น และไม่เป็นวิถีทางแห่งปัญญา

พุทธธรรมนิยมให้เป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกขั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดสินใจด้วยตนเอง พุทธธรรมสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองบ้างเหมือนกัน แต่สอนโดยให้ผู้นั้นรู้เข้าใจในสิ่งที่จะใช้จูงใจนั้นตามข้อเท็จจริงแล้วให้นำไปใช้ด้วยตนเอง เรื่องที่ใช้จูงใจนั้นต้องไม่มีแง่ที่เสียหาย และให้ใช้เฉพาะในกรณีที่ช่วยเป็นพลังในการทำความคิดอย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้น

๖. สัมมาวายามะ

ความหมาย และประเภท

องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (สร้าง) กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เพื่อปัญญาภาพ เพื่อความไพบูรณ์เจริญเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

สัมมาวายามะ เป็นไหน ? การระดมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอุตสาหะ ความอดสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ การแบกพูนเอาธุระไป วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ วิริย สัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาวายามะ อย่างที่แยกเป็น ๔ ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สัมมัปปธาน หรือ ปธาน ๔ และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

๑. สังวรปธาน เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
๒. ปหานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
๓. ภาวนาปธาน เพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
๔. อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร ๔ ข้อนี้ เช่น

๑. สังวรปธาน ได้แก่ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อสාරวมอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สාරวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คืออกิขณาและโทมนัส ครอบงำเอาได้ ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสාරวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องไถญฐัพพะด้วยกาย ฐัรรมารมณด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

๒. ปหานปธาน ได้แก่ ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ ย่อมละเสีย บรรเทาเสีย กระทบให้หมดสิ้นไปเสีย ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

๓. ภาวนาปธาน ได้แก่ ภิกษุเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธ โน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

๔. อนุรักษนาปธาน ได้แก่ ภิกษุคอยถนอมสมาธินิมิตอันดี คือ สัจญญา ๖ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว

ความสำคัญพิเศษของความเพียร

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะ เป็นองค์มรรคประจำ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อเสมอไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในชื่อใดชื่อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น ธรรมนี้ เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน

ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ชัดถึงคุณของธรรม ๒ ประการ คือ

- ๑) ความเป็นผู้ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย (อสนนฺตญฺ ิตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ)
- ๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร (อปปฏิวาณิตา ปธานสมฺมึ)

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงศึกษาตั้งว่า -เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็นและกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที่ ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงถึง ได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี ? เธอทั้งหลายพึงศึกษาฉะนี้แล

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลัก พื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้า หรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็น เรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่ กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

ตุมเหหิ กิจจํ อาตปปี อุกุขาตาโร ตถาคตา ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตทั้งหลาย เป็น แต่ผู้บอก (ทาง) ให้

ความเพียรที่พอดี ด้วยความสมดุลแห่งอินทรีย์

อย่างไรก็ตามการทำความเพียรก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆจะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อม และถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอก ให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความ เพียร ก็สักแต่วาระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าพุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมานตนเองทำให้เกิดผลเสียได้มาก

โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะ สติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตึง และไม่ หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสีตวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เดิน จกรมจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผล คราวหนึ่ง ขณะอยู่ในที่สงบ จึงเกิดความคิดขึ้นว่า

“บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็เป็นผู้หนึ่ง ถึงกระนั้นจิตของเราก็ หาหลุดพ้นจากอาสวะหมดอุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็มีโรคะ เราจะใช้จ่ายโรคสมบัติ และทำความดี ต่างๆ ไปด้วยก็ได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะลาสิกขา ไปใช้จ่ายโรคสมบัติ และบำเพ็ญความดีต่างๆ”

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่านพระโสณะ และได้เสด็จมาสนทนาด้วย

พระพุทธเจ้า : โสณะ เธอเกิดความคิด (ดังกล่าวแล้ว) มิใช่หรือ ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? ครั้งก่อน เมื่อเป็นคฤหัสถ์ เธอเป็นผู้

ขำนาฏในการตีตพิณมิใช่หรือ?

- โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า
- พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใดสายพิณของเธอตึงเกินไป คราวนั้นพิณของเธอมีเสียงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?
- โสณะ : หามีได้ พระเจ้าข้า
- พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพิณของเธอหย่อนเกินไป คราวนั้นพิณของเธอ มีเสียงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?
- โสณะ : หามีได้ พระเจ้าข้า
- พระพุทธเจ้า : แต่คราวใด สายพิณของเธอ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ตั้งอยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพิณของเธอ จึงจะมีเสียง ไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ ไช้ไหม?
- พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า
- พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน โสณะ ความเพียรที่ระดมมากเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แล เธอจง ตั้งใจกำหนดความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความ เสมอพอดีกัน แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย และจงถือในมิตินี้
ความเสมอพอดีกันนั้น"

๗. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวดสมาธิ หรือ อริจิตตสิกขา มี คำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้
ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- ๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- ๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกรู้ถึงอยู่เนืองๆ การหวนระลึก (กัถิ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหายภาวะที่ไม่ลืม (กัถิ) สติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติ สัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่ เรียกว่า สติปัฏฐาน นั้นเอง หัวข้อทั้ง ๔ ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- ๑) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)
- ๒) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- ๓) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- ๔) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามดูรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้เห็นว่าควรทำความเข้าใจทั่วๆ ไป เกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

สติในฐานะอัปมาทธรรม

“สติ” แปลกันอย่างๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกเพ่งความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่ง ก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่งแต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสศ สตินอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่ เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย

ความหมายในแง่ปฏิเสศเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางสำคัญว่าความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อ หน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่ง นั้นๆ อย่างไร

โดยเฉพาะในแง่จริยธรรม การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตูที่คอยระวังเฝ้าดู คนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการ โดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควร เข้า ไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออก ไม่ให้ออกไป

สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมเจ้าเตือนการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้ามา ในจิตใจได้พูดง่ายๆ ว่า ที่จะเตือนตนเองในการทำมาดี และไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมาก ในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนินชีวิต หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า "อัปปรมาท" คือ ความไม่ประมาท

อัปปรมาท นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่ง สำหรับความก้าวหน้าในระบบ จริยธรรม มักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่าการระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมมถลาลงไปในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามก้าวรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า อัปปรมาทธรรมนี้ เป็นหลักความสำนึกกับผิดชอบ

ในแง่ความสำคัญ อัปปรมาท จัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ คู่กับหลักกัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดงความสำคัญของอัปปรมาทนี้ บางที่ซ้ำกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแ่งกัน โยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญาเป็นอุปกณ์สำหรับใช้ทำการ (เพื่อสร้างปัญญา) ส่วนอัปปรมาทเป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิเป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปไม่หยุด

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัปปรมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่างๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตัวอย่างต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตามย่อมลงในรอยเท้าข้างได้ทั้งหมด รอยเท้าข้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉนใด กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉนนั้น เราไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป เราไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัตว์ธรรม เหมือนความไม่ประมาทเลย

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่แลเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉนใด ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉนนั้น ...ธรรมเอก ที่มีอุปการะมาก เพื่อการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ...เราไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริยอัษฎางคิกมรรค ซึ่งยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรืออริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือเธอจักเจริญ จักกระทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค

แม้ปัจฉิมวาจา คือพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระดำรัสในเรื่องอัปปรมาทธรรม ดังนี้

สิ่งทั้งหลายที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท

พุทธพจน์เกี่ยวกับอัปมาทธรรม มีตัวอย่างอีกมากมาย ฟังดูต่อไป

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ควรสร้างอัปมาทโดยฐานะ ๔ คือ

๑. จงละกายทุจริต จงเจริญกายสุจริต และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
๒. จงละวาจีทุจริต จงเจริญวาจิสุจริตและจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
๓. จงละมโนทุจริต จงเจริญมโนสุจริต และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
๔. จงละมิจฉาทิปฏิฐิ จงเจริญสัมมาทิฏฐิ และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น

ในเมื่อภิกษุละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ฯลฯ ละมิจฉาทิปฏิฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิแล้ว เธอย่อมไม่หวาดกลัวต่อความตายที่จะมีข้างหน้า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอัปมาท คือ การรักษาใจด้วยสติ โดยตนเอง ในฐานะ ๔ คือ

๑. ...จิตของเรา อย่าติดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใจ
๒. ...จิตของเรา อย่าขัดเคืองในธรรมที่ชวนให้เกิดความขัดเคือง
๓. ...จิตของเรา อย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง
๔. ...จิตของเรา อย่ามัวเมาในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา

เมื่อจิตของภิกษุ ไม่ติดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใจ เพราะปราศจากราคะแล้ว ไม่ขัดเคือง...ไม่หลง...ไม่มัวเมาแล้ว เธอย่อมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่นไหว ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะดุ้ง และไม่(ต้อง)เข็ดถือ แม้แต่เพราะถ้อยคำของสมณะ

ถาม : มีบ้างไหมธรรมข้อเดียวที่จะยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง ๒ อย่างคือทั้งทิฏฐุธรรมมีกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบันหรือประโยชน์เฉพาะหน้า)และสัมปรายิกัตถะ(ประโยชน์เบื้องหน้าหรือประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป)?

ตอบ : มี

ถาม : ธรรมนั้น คืออะไร ?

ตอบ : ธรรมนั้น คือ ความไม่ประมาท

ดูกรมหาบพิตร ธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา หาใช่สำหรับผู้มีบาปมิตร ผู้มีบาปสหาย ผู้มีบาปชนเป็นที่คบหาไม่...ความมีกัลยาณมิตรนั้น เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว

เพราะเหตุนั้นแล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงดำเนินพระจริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในทุกศีลธรรมทั้งหลาย

เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่พวกฝ่ายใน...เหล่าข้าตติยบริวาร... ปวงเสนาข้าทหาร...ตลอดจนชาวนิคมนชนบท ก็จะพากันคิดว่า "พระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเราที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่โดยอาศัยความไม่ประมาทด้วย"

คุณกรมหาบพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายในก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้เรือนคลัง ยุ้งฉาง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา

มีสติรักษาตัว เท่ากับช่วยรักษาสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติ ในเสกขสูตรต่อไปนี้เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของ อับปรมาท กับ สติ ช่วยให้เห็นความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

ในเวลาเดียวกัน พุทธพจน์นั้นก็แสดงให้เห็นด้วยว่า พุทธธรรมมองชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอกคือทางสังคม และถือว่าคุณค่าทั้งสองด้านนี้เชื่อมโยงถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้องไปด้วยกัน

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นักรายกรรม ยกกล้าไม้ไผ่ขึ้นตั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า "มานี่แน่ะเธอ เจ้าได้ไม้ไผ่ขึ้นไปแล้ว จง (เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอกของเรา" ศิษย์รับคำแล้วก็ไต่กล้าไม้ไผ่ขึ้นไป ยืน(เลี้ยงตัว)อยู่บนต้นคอกของอาจารย์

คราวนั้น นักรายกรรมได้พูดกับศิษย์ว่า "นี่แน่ะเธอ เธอจงรักษาฉันนะ ฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวังรักษากันและกันไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากกล้าไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิด้วย"

ครั้นอาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวกับอาจารย์บ้างว่า "ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ได้ ท่านอาจารย์ (นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวผมเอง เราทั้งสองต่างระวังรักษาตัวของตัวไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากกล้าไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิด้วย"

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า: นั่นเป็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องในเรื่องนั้น ดุจเดียวกับที่ศิษย์พูดกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาตัวเอง" ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน (มีสติไว้) เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาผู้อื่น" ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน (เหมือนกัน)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตนด้วย

เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร? ด้วยการหมั่นปฏิบัติด้วยการเจริญอบรม ด้วยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย)

เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตน นั้นอย่างไร? ด้วยขันติ ด้วยอวิหิงสา ด้วยความมีเมตตาจิต ด้วยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตน (ด้วย)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาตน" ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาผู้อื่น" ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาคนอื่น (ด้วย) เมื่อรักษาคนอื่น ก็ชื่อว่ารักษาตนเอง (ด้วย)

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกำจัดอัสวกิเลส

อุปมาท คือความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือ การใช้สติอยู่เสมอในการครองชีวิต

อุปมาท เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพลิดเพลินมัวเมาหลุ่มหลงสยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ และคอยเร่งเร้าให้ระมัดระวังที่จะก้าวเดินรุดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำ-ไม่ควรทำ ทำแล้วและยังมีได้ทำ และช่วยให้ทำการต่างๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในระบบจริยธรรมดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของอุปมาทนั้น เห็นได้ว่าเป็นเรื่องจริยธรรมในวงกว้าง เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประพฤติปฏิบัติทั่วไปของชีวิต

กำหนดคร่าวๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ

ในระดับนี้ สติทำหน้าที่กำกับตามดูแลพ่วงไปกับองค์ธรรมอื่นๆ ทั่วไปหมด โดยเฉพาะจะมีวามะหรือความเพียรควบคุมอยู่ด้วยเสมอ การทำงานของสติจึงปรากฏออกมาในภาพรวมของอุปมาท คือความไม่ประมาทที่เหมือนกับคอยวิ่งเดินเร่งเร้าอยู่ในวงนอก

ครั้งจำกัดขอบเขตการทำงานแคบเข้ามา และลึกลงไปในชั้นการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างภายในดวงจิต ซึ่งเป็นเรื่องจำเพาะเข้ามาข้างในกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดชยถืออกวิเคราะห์เป็นขณะๆ ในระดับนี้เอง ที่สติทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญ ที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จริงเฉพาะตัวของ "สติ" อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัด เช่น ในข้อปฏิบัติที่เรียกว่าสติปฏิฐาน

ในกรณีเช่นนี้ พอดีสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของ "สติ" ได้ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของ สติ นั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือ ไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่คอยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหาอารมณ์นั้นๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใด ก็เข้าจับดูติดๆ ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึงหรือระลึกไว้เสมอ ไม่ยอมให้หลงลืม

มีคำเปรียบเทียบกับว่า สติ เป็นเหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายตนะต่างๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา

ปัทมฐาน หรือเหตุใกล้ขีดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ สัญญา (การกำหนดหมาย) ที่ถนัดมั่น หรือสติปฏฐาน ต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ ทั้งในแง่เนิสธ (negative) และในแง่หน้าหนูน (positive)

ในแง่เนิสธ สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง

ในด้านนำหนูน สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสดการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่าง ให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์ใดๆ ก็ตาม ดุจเอาวางไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป

ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม เน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวว่า สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง หรือ สติมีประโยชน์ในทุกกรณี และเปรียบสติเหมือนเกลือที่ต้องใช้ไปกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรีเกี่ยวข้องในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปรัมจิต และหนูนประคองจิตตามควรแก่กรณี

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้ :-

๑. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้และกระแสดความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตรึงกระแสดความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย
๒. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง เพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่างๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี
๓. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และกระแสดความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไปโดยมิติต่างๆ หรือให้เป็นไปต่างๆ ได้
๔. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาวางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
๕. ขำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อิศระ ไม่แกเลือกกล้าวหรือเป็นไปด้วยอำนาจตัณหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ ล้วนๆ

ประโยชน์ข้อที่ ๔ และ ๕ นั้น นับว่าเป็นจุดหมายขั้นสูง จะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสนธิ นี้ ก็ได้แก่ สติปฏฐาน ๔

สติปัฏฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปัฏฐาน แปลกันว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การปรากฏของสติบ้าง ฯลฯ ถือเอาแต่ใจความง่าย ๆ ก็คือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีถึงที่สุด อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นโศกะและปริเทวะ เพื่อความอัสสงแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุโลกุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือสติปัฏฐาน ๔

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมา และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะ และวิปัสสนาในตัว

ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้มาน อย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสมาธิ อันเป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ ก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญแต่วิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัฏฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้

วิปัสสนา เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจเข้าใจเขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร จากการศึกษาคร่าวๆ ในเรื่องสติปัฏฐานต่อไปนี้ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไปว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ไม่ได้มุ่งอธิบายเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

ก) สติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป

สติปัฏฐาน มีใจความโดยสังเขป คือ:-

๑. กายานุปัสสนา การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย
 - ๑.๑ อานาปานสติ คือ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่างๆ
 - ๑.๒ กำหนดอิริยาบถ คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้นๆ
 - ๑.๓ สัมผัสัญญะ คือ มีสัมผัสัญญะในการกระทำและความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น
 - ๑.๔ ปฏิภูมณสิกการ คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมายมารวมๆ อยู่ด้วยกัน
 - ๑.๕ ธาตุมนสิกการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ

๑.๖ นวสีวกิถิกา คือ มองเห็นศพที่อยู๋ในสภาพต่างๆ กัน โดยระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุแล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้อย่นมานึกถึงร่างกายของตน ว่าก็จะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

๒. เวทนานุปัสสนา การตามดูรู้ทันเวทนา คือเมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เจ็บๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ

๓. จิตตานุปัสสนา การตามดูรู้ทันจิต คือจิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มีนเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ

๔. ถัมมมานุปัสสนา การตามดูรู้ทันธรรม คือ

๔.๑ นิรวรณ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า นิรวรณ ๕ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

๔.๒ ขันธ คือ กำหนดรู้ว่าขันธ์ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร

๔.๓ อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่างๆ รู้ชัดในสังขณิชนที่เกิเกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้นๆ รู้ชัดว่าสังขณิชนที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

๔.๔ โพชฌงค คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค ๗ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไรที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๔.๕ อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่าภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน (=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก (=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกาย ทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง ก็แล มีสติปรากฏชัดว่า "กายมีอยู่" เพียงพอเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น แลเธอเป็นอยู่อย่างไม่อิงอาศัย และไม่ยึดมั่นสิ่งใดๆ ในโลก

ข) สาระสำคัญของสติปฏิฐาน

จากใจความย่อของสติปฏิฐานที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปฏิฐาน (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าจะต้องปลีกตัวหลบลิ้ไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคัม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้ท่านผู้รู้จึงสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

จากข้อความในคำแสดงสติปัฏฐานแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วยธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นก่อนๆ พอใช้สำหรับการนี้ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วย ได้แก่

๑. อาตปปี = มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ ๖ คือสัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังป้องกัน และละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)
๒. สัมปชาโน = มีสัมปชัญญะ (คือตัวปัญญา ได้แก่สัมมาทิฐิ)
๓. สติมา = มีสติ (หมายถึงสติที่กำลังพูดถึงนี้ คือสัมมาสติ)

ข้อน่าสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่มักปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง

สัมปชัญญะ หรือ ปัญญา ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดต่อสิ่งที่สติกำหนดไว้ นั่น หรือต่อการกระทำในกรณีนั้นๆ มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อมันอย่างไร และไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้” แสดงถึงทำที่เป็นผลจากการมี

สติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่ติดใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อๆ ภายเหมือนกันของทุกข้อที่ว่า “มองเห็นความเกิดความเสื่อมสิ้นไป” นั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้นตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “กายมีอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอยู่ของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มัน ว่าเป็นคน เป็นตัวตน เป็นเขา เป็นเรา หรือกายของเรา เป็นต้น ทำที่อย่างนี้ก็คือทำที่แห่งความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่านนำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัฏฐานได้ผลดีกว่าและใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เองและใช้ในยามปรกติเพื่อความสุขภาพจิตที่ดีได้ด้วย อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของการเจริญสติปัฏฐานใหม่อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

๑. องค์ประกอบหรือสิ่งที่มีรวมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวทำการ ที่คอยกำหนดหรือคอยสังเกตตามคู่มือ) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกกำหนด หรือถูกสังเกตตามคู่มือ)

๒. องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำ หรือถูกกำหนดตามความรู้ทัน ก็คือ สิ่งธรรมดาสามัญที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เฉพาะที่เป็นปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

๓. องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ คือ คอยกำหนด คอยตามดูรู้ทัน เป็นองค์ธรรมหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ

สติ เป็นตัวเกาะจับสิ่งที่จะพิจารณาเอาไว้ สัมปชัญญะ คือตัวปัญญาที่รู้ชัดต่อสิ่งหรืออาการที่ถูกพิจารณานั้นโดยตระหนักรู้ว่า คืออะไร เป็นอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น เมื่อกำหนดพิจารณาการเคลื่อนไหวของร่างกาย ขณะที่เดิน ก็รู้พร้อมอยู่กับตัวว่า กำลังเดิน ไปไหน เป็นต้น และเข้าใจสิ่งนั้นหรือการกระทำนั้นตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจเป็นต้นของตนเข้าไปปะปนหรือปรุงแต่ง

๔. อาการที่กำหนดและตามดูรู้ทันนั้น เป็นอย่างไรที่ทำให้รู้เห็นตามที่มันเป็นในขณะนั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจว่าอะไร กำลังเป็นอย่างไร ปรากฏผลอย่างไรเท่านั้น ไม่เกิดปฏิกริยาใดๆ ในใจ ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่มีกาวิณัจฉยว่า ดีชั่ว ถูกผิด เป็นต้น ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจ ไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แง่นั้นๆ เองโดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผวนก ว่าของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก. นาย ข. เป็นต้น

ยกตัวอย่างเช่น ตามดูเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น มีความกังวลใจเกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร กลายเป็นเหมือนกับสนุกไปกับการศึกษาพิจารณา วิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉัน ฉันเป็นทุกข์ ฯลฯ

แม้แต่ความดีความชั่วใดๆ ก็ตามที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจขณะนั้นๆ ก็เข้าเผชิญหน้ามัน ไม่เลียงหนี เข้ารับรู้ตามดูมันตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเองตามเหตุปัจจัย แล้วก็ตามดูสิ่งอื่นต่อไปทั้งนี้ เป็นทำที่ที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจศพ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตดูวัตถุที่ตนกำลังศึกษา ไม่ใช่ทำที่แบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดีระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็นแบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สกวิสัย (subjective)

ข. ผลของการปฏิบัติ

๑. ในแง่ความบริสุทธิ์ เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่กำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อมองเห็นสิ่งเหล่านั้นเพียงแต่ตามที่มันเป็น ไม่ใส่ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึงตามความโน้มเอียงและความใฝ่ใจต่างๆ ที่เป็นสกวิสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลาย เช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นการกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

๒. ในแง่ความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ ๑. แล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นวัตถุดิบสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสกวิสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีอิทธิพลตามสกวิสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่างๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับหรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่างๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า 'ไม่อิงอาศัย ไม่ยึดมั่นสิ่งใดในโลก'

๓. ในแง่ปัญญาเมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ปัญญาย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุดเพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือหันเหไปด้วยความรู้สึกความเอนเอียงและอคติต่างๆ ทำให้รู้เห็นตามที่เป็นจริงตามความเป็นจริง

๔. ในแง่ความพันทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้นๆ ที่มีใช่เป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีความรู้สึกทั้งในด้านติดใคร่อยากได้ (อภิขมา) และด้านขุ่นหมองขัดข้องใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่างๆ เป็นภาวะจิตที่เรียกว่าพันทุกข์ มีความปลอดโปร่ง โล่งเบา ผ่องใส ผ่อนคลาย ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน เป็นแต่แยกกล่าวในแง่ต่างๆ

เมื่อสรุปตามแนวปฏิจจสมุปปาทและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ยึดถือไว้ ไม่มีจริง เป็นเพียงกระแสของรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากมายที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทศนคติ ความเชื่อ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะนั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ

การรู้สึกว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะนั้นๆ หลอกเอา หรือเอาสิ่งเหล่านั้นมาสร้างภาพหลอกขึ้นนั่นเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตนในขณะนั้นๆ

ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานแล้ว ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ละอย่างที่เป็นส่วนประกอบของกระแสนั้น กำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่างๆ ในกระแส แยกแยะออกมองเห็นกระจายออกไปเป็นส่วนๆ เป็นขณะๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระแสไปเรื่อยๆ แล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้นๆ เป็นตัวตนของตนและสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ได้การชักจูงของมัน

ถ้าการมองเห็นนี้เป็นไปอย่างลึกซึ้ง สว่างแจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปใหม่ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบา เป็นอิสระ ไม่มีความเอนเอียงยึดติดเงื่อนไขอื่นปมต่างๆ ภายใน

เกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นภาวะของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ดูร่างกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์อวัยวะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปรกติของมัน ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง อยู่เลย

โดยนัยนี้ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานจึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิต กำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนไขเป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ใจปลอดโปร่ง พร้อมทั้งจะดำรงชีวิตอยู่ เฉลียวและจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

สุขภาพกาย-สุขภาพใจ

เรื่องที่ได้อธิบายมา อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ ๒ ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย ๑ โรคทางใจ ๑ สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลา ๒ ปี ... ๓ ปี ... ๔ ปี ... ๑๐ ปี ... ๒๐ ปี ... ๓๐ ปี ... ๔๐ ปี ... ๕๐ ปี ... ๑๐๐ ปี ... ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหมด

พระสารีบุตร: เน่ะท่านคฤหบดี อินทริย์ของท่านผ่องใสนัก สีหน้า ของท่านก็สดใสเปล่งปลั่ง วันนี้ ท่านได้ฟังธรรมิกถาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ?

คฤหบดีคนกุลบิดา: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ไฉนจะไม่เป็นเช่นนั้นเล่า วันนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหลั่งน้ำอมฤตรดข้าพเจ้าแล้ว ด้วยธรรมิกถา

พระสารีบุตร: พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหลั่งอมฤตรดท่าน ด้วยธรรมิกถาอย่างไร?

คฤหบดี: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวาท หนึ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลว่า :-

พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นคนแก่เฒ่า ล่วงกาลผ่านวัยมานาน ร่างกายก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนืองๆ หนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้(มีโอกาสด)เห็นพระผู้มีพระภาค และพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยให้เจริญใจ อยู่เป็นนิത്യ ขอพระผู้มีพระภาค ได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ ในข้อธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระองค์ ตลอดกาลนาน

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะข้าพเจ้าว่า: ถูกลแล้ว ท่านคฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรคเรื้อรัง ดูคงว่าฟองไข ซึ่งผิวเปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้ชั่วครู่หนึ่ง จะมีอะไรเล่านอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่านคฤหบดี ท่านพึงฝึกใจว่า "ถึงกายของเราจะป่วยอดแอดไปแต่ใจของเราจะไม่ป่วยด้วยเลย"

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลั่งอมฤตรดข้าพเจ้า ด้วยธรรมิกถา ดังนี้แล

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียด และในแง่การปฏิบัติ ที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ในการบรรยายเรื่องนี้ เห็นว่า ถ้าจะแสดงเนื้อหาไปตามลำดับอย่างในองค์มรรคข้อก่อนๆ จะทำให้เข้าใจยาก จึงเปลี่ยนมาใช้วิธีสรุปข้อควรทราบ ให้เห็นใจความไว้ก่อน แล้วจึงแสดงเนื้อหาต่อภายหลัง

ความหมาย และระดับของสมาธิ

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตั้งเสถียรคคตา” หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

สมาธิ นั้น แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) ซึ่งคนสามัญทั่วไปสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่กิจการงาน ในชีวิตประจำวัน ให้ได้ผลดี
๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือจวนจะแน่วแน่ (neighbourhood concentration)
๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิที่แน่วแน่แนบสนิท (attainment concentration) สมาธิในขั้นฌาน เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรต่างๆ เจาะจงว่าได้แก่ ฌาน ๔ อย่างไรก็ตาม คำจำกัดความนี้ ถือได้ว่าเป็นการให้ความหมายโดยยกหลักใหญ่เต็มรูปขึ้นมาตั้งเป็นแบบไว้ ให้รู้ว่าการปฏิบัติสมาธิที่ถูกต้องดำเนินไปในแนวนี้ ดังที่ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ (ท่านลำดับไว้ระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ)

ผลสำเร็จในระดับต่างๆ ของการเจริญสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ

ภาวะจิต ที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า “ฌาน” (absorption) ฌานมีหลายขั้น ยังเป็นขั้นสูงขึ้นไป องค์ธรรมต่างๆ ซึ่งทำหน้าที่ประกอบอยู่กับสมาธิ ก็ยิ่งลดน้อยลงไป

ฌาน โดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือสมาบัติ ๘ คือ

๑. รูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๒) ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) อากาสนัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดอากาศ-space อันอนันต์)
- ๒) วิญญานัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดวิญญานอันอนันต์)
- ๓) อากิญจัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใดๆ)
- ๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (ฌานที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

การเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยใช้วิธีการใดๆ ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลสำเร็จเช่นนี้ท่านเรียกว่า

“สมถะ” มนุษย์ปุถุชนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงเท่านี้ หมายความว่า สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุด ถึงฌาน เพียงเนวสัญญานาสัญญายตนะ เท่านั้น

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จครบทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกชั้นหนึ่งนับเป็นขั้นที่ ๙ คือ สัญญาเวทิตินิโรธ หรือนิโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาดับ คือหยุดปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

วิธีเจริญสมาธิ

การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาธิ จนเป็นผลสำเร็จต่างๆ อย่างที่กล่าวแล้วนั้น ย่อมมีวิธีการหรืออุบายสำหรับเหนี่ยวนำสมาธิมากมายหลายอย่าง พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมข้อปฏิบัติที่เป็นวิธีการต่างๆ เหล่านี้วางไว้มีทั้งหมดถึง ๔๐ อย่าง คือ

๑. กสิณ ๑๐ เป็นการใช้อัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยการเพ่งเพื่อให้จิตรวมเป็นหนึ่ง วัตถุที่ใช้เพ่ง ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศ (ช่องว่าง) และแสงสว่าง ซึ่งจัดทำขึ้นเพื่อให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะ
 ๒. อสุภะ ๑๐ พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ รวม ๑๐ ประเภท
 ๓. อนุสติ ๑๐ ระลึกถึงอารมณ์ที่สมควรชนิดต่างๆ เช่น พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ
- ศีล จากะ เป็นต้น
๔. อัปมัชฌญา ๔ เจริญธรรมที่เรียกว่าพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา โดยใช้วิธีแผ่ไปอย่างกว้างขวางไม่มีขอบเขต
 ๕. อาหารแปฏิกูลสัญญา ๑ กำหนดความเป็นปฏิกูลในอาหาร

๖. ธาตุวิภูฐาน ๑ กำหนดพิจารณาธาตุ ๔

๗. อรูป ๔ กำหนดอารมณ์ของอรูปฌาน ๔

วิธีปฏิบัติ ๔๐ อย่างนี้ เรียกว่า กรรมฐาน ๔๐ การปฏิบัติกรรมฐานเหล่านี้ต่างกันโดยผลสำเร็จ ที่วิธีนั้นๆ สามารถให้เกิดขึ้น สูงต่ำ มากน้อยกว่ากัน และต่างโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งจะต้องพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยความโน้มเอียงที่แตกต่างกันระหว่างบุคคล ที่เรียกว่า "จริต" ต่างๆ เช่น อสุภะเหมาะสำหรับคนหนักทางราคะ เมตตาเหมาะสำหรับคนหนักในโทสะ เป็นต้น จริต มี ๖ คือ

๑.	ราคะจริต	ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางราคะ รักสวยรักงาม
๒.	โทสะจริต	ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโทสะ ใจร้อนหุนหัน
๓.	โมหะจริต	ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโมหะ มักหลงลืม ซึมงง
๔.	สัทธาจริต	ลักษณะนิสัยที่มากด้วยศรัทธา ซาบซึ้ง เชื่อง่าย
๕.	พุทธิจริต	ลักษณะนิสัยที่หนักในปัญญา คล่องแคล่ว ชอบคิดพิจารณาเหตุผล
๖.	วิตักกจริต	ลักษณะนิสัยที่มากด้วยวิตก ชอบครุ่นคิดกังวล

บุคคลใดหนักในจริตใด ก็เรียกว่าเป็น "จริต" นั้นๆ เช่น ราคะจริต โทสะจริต เป็นต้น รายละเอียดเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติต่างๆ และลักษณะนิสัยเหล่านี้ เป็นเรื่องที่จะต้องอธิบายไว้ต่างหาก

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

ก) ประโยชน์ที่แท้ และผลจำกัดของสมาธิ

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มีขอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่ไหนเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม ขอบเขตความสำคัญนี้ อาจสรุปดังนี้

๑. ประโยชน์แท้ของสมาธิ ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น อยู่ที่ทำให้จิตเหมาะแก่งาน ซึ่งจะนำมาใช้เป็นที่ทำการสำหรับให้ปัญญาปฏิบัติกรอย่างได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องถึงขั้นสูงสุด ในทางตรงข้าม ถ้าพึงสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้เป็นอันขาด

๒. ฌานต่างๆ ทั้ง ๘ ชั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมถะอย่างเดียว ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

๓. หลุดพ้นได้ชั่วคราว กล่าวคือ ในภาวะแห่งฌานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น ก็เสถียรสงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้ชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็นโลกียวิโมกข์ (ความหลุด

พหุชั้นโลกีย์) และกุปวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือเปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้) และเป็นวิกัมภณวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วยขมไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะกำลังสมาธิขมไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่)

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า

- ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือตัวการสำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้าย จะต้องเป็น ปัญญา และ
- ปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการณ์ในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะได้ว่า "วิปัสสนา" ดังนั้น การปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ

ส่วนสมาธิ แม้จะจำเป็น แต่อาจยึดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้เริ่มแต่ขั้นต้นๆ เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ (ท่านแสดงไว้ในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปปจารสมาธิ ดู หน้า ๓๓๑)

ข) สมถะ-วิปัสสนา

โดยนัยนี้ วิถีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วยองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อเหมือนกัน แต่ก็อาจแยกได้โดยวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น ๒ วิถี หรือวิถีคือ

๑. วิธีการที่มุ่งเฉพาะด้านปัญญา คือการปฏิบัติอย่างที่กล่าวไว้บ้างแล้วในเรื่องสัมมาสติ เป็นวิธีปฏิบัติที่สติมีบทบาทสำคัญ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญ สำหรับยึดจับหรือมัดสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ ให้ปัญญาตรวจพิจารณา นี่คือวิธีปฏิบัติที่เรียกว่า วิปัสสนา

แท้จริงนั้น ในการปฏิบัติวิถีที่ ๑ นี้ สมถะก็มีอยู่ คือการใช้สมาธิขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นแก่การทำงานของปัญญาที่เป็นวิปัสสนา แต่เพราะการฝึกตามวิธีของสมถะไม่ปรากฏเด่นออกมา เมื่อพูดอย่างเทียบกันกับวิถีที่ ๒ จึงเรียกรูปปฏิบัติในวิถีที่ ๑ นี้ว่าเป็นแบบ วิปัสสนาล้วน

๒. วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือบำเพ็ญสมาธิให้จิตสงบแน่น จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌาน หรือสมาบัติ ขั้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตตั้งมั่นแน่นแฟ้นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเอง ที่จะใช้ปฏิบัติการต่างๆ อย่างที่เรียกว่าจิตนุ่มนวล ควรแก่การงาน ไน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด

ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัด เหมือนดวงลึกลับที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไป สู้อันใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดไปโดยสิ้นเชิง การปฏิบัติในขั้นนี้ทั้งหมดเรียกว่าเป็น สมถะ ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่อันใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นเชิง คือ ขั้นวิปัสสนา คล้ายกับในวิถีที่ ๑ แต่กล่าวตามหลักการว่า ทำได้ง่ายขึ้นเพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว

การปฏิบัติอย่างนี้ คือ วิธีที่เรียกว่า ใช้ทั้งสมถะ และวิปัสสนา

ค) เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ; ปัญญาวิมุตติ-อุกโตภาควิมุตติ

ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิธีที่ ๑ เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้น (เป็นอิสระสิ้นอาสวะ) ด้วยปัญญา เมื่อปัญญาวิมุตติเกิดขึ้น สมาธิขั้นเบื้องต้นที่ใช้เป็นฐานของการปฏิบัติมาแต่เริ่มแรก ก็จะมั่นคง และบริสุทธิ์สมบูรณ์เข้าควบคู่กับปัญญา กลายเป็น เจโตวิมุตติ แต่เจโตวิมุตติในกรณีนี้ไม่โดดเด่น เพราะเป็นเพียงสมาธิขั้นต้นเท่าที่จำเป็นซึ่งพ่วงมาด้วยแต่ต้นแล้วพลอยถึงจุดสิ้นสุดบริบูรณ์ไปด้วยเพราะปัญญาวิมุตตินั้น

ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ แบ่งได้เป็น ๒ ตอน

ตอนแรก ที่เป็นผลสำเร็จของสมถะ เรียกว่า เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้น (เป็นอิสระพ้นอำนาจกิเลส-ชั่วครว-เพราะคุมไว้ได้ด้วยกำลังสมาธิ) ของจิต และ

ตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ เหมือนอย่างวิธีแรก เมื่อถึงปัญญาวิมุตติแล้ว เจโตวิมุตติที่ได้มาก่อนซึ่งเสื่อมถอยได้ ก็จะพลอยมั่นคงสมบูรณ์กลายเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับกลายอีกต่อไป

เมื่อแยกโดยบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิธีทั้งสองนี้

๑. ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีแรก ซึ่งมีปัญญาวิมุตติเด่นชัดออกหน้าอยู่อย่างเดียว เรียกว่า "ปัญญาวิมุตติ" คือผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

๒. ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีที่ ๒ เรียกว่า "อุกโตภาควิมุตติ" คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมาบัติ และอริยมรรค)

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติมและเน้นไว้เกี่ยวกับวิธีที่สอง คือ วิธีที่ใช้ทั้งสมถะ และวิปัสสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเป็นอุกโตภาควิมุตตินั้น มีว่า

๑. ผู้ปฏิบัติตามวิธีนี้ อาจประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือความสามารถต่างๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติ ด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่า อภิญญา ซึ่งมี ๖ อย่าง คือ

๑) อิทธิวิธี (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้- magical powers)

๒) ทิพพโสต (หูทิพย์- clairaudience หรือ divine ear)

๓) เจโตปริยญาณ (กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้- telepathy หรือ mind-reading)

๔) ทิพพจักขุ หรือ จตุปปาตญาณ (ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน- divine eye หรือ clairvoyance หรือ knowledge of the decease and rebirth of beings)

๕) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (การระลึกชาติได้- reminiscence of previous lives)

๖) อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ- knowledge of the extinction of all cankers)

จะต้องทราบว่า ความรู้ความสามารถพิเศษ ที่เป็นผลได้ในระหว่าง ซึ่งท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุตติ(อาจ จะ)สำเร็จนั้น หมายถึงอภิญญา ๕ ข้อแรก อันเป็นอภิญญาชั้นโลกีย์ (โลกียอภิญญา)

ส่วนอภิญญา ข้อที่ ๖ คือ อาสวัชฌญาณ ข้อเดียว ซึ่งเป็นโลกุตตรอภิญญา เป็นผลสำเร็จสุดท้ายที่เป็นจุดหมาย ทั้งของพระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต อันให้สำเร็จความเป็นพุทธะ และเป็นพระอรหันต์

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติไม่ว่าวิธีแรก หรือวิธีที่ ๒ คือ ไม่ว่าจะเข้าเป็นปัญญาวิมุต หรืออุกโตภาควิมุต ก็ต้องได้บรรลุอภิญญา ข้อที่ ๖ ที่เป็นโลกุตตระ คือ อาสวัชฌญาณ

แต่ท่านผู้อุกโตภาควิมุต อาจจะได้อภิญญาขั้นโลกีย์ ๕ ข้อแรกด้วย

ส่วนท่านผู้ปัญญาวิมุต (วิธีแรก) จะได้เพียงอภิญญา ข้อที่ ๖ คือความสิ้นอาสวะอย่างเดียว ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ ที่เป็นผลสำเร็จพิเศษอันเกิดจากฌาน

โลกียอภิญญา ๕ นั้น ฤาษีโยคีก่อนพุทธกาลได้กันมาแล้วมากมาย

ความเป็นพุทธะ ความเป็นพระอรหันต์ ความเป็นผู้ประเสริฐ อยู่ที่ความสิ้นอาสวัชฌญาณด้วยอาสวัชฌญาณ ซึ่งทั้งพระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต มีเสมอเท่ากัน

๒. ผู้ปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๒ ชั้นของกระบวนการปฏิบัติ

การปฏิบัติตามวิธีของสมณะอย่างเดียว แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติขั้นใดก็ตาม ตลอดจนสำเร็จอภิญญาขั้นโลกีย์ทั้ง ๕ ตาทิพย์ หูทิพย์ อ่านใจผู้อื่นได้ มีฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นได้แค่ฤาษีโยคีก่อนพุทธกาล ที่พระโพธิสัตว์เห็นว่ามิใช่ทางแล้ว จึงเสด็จปลีกออกมาถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นวิปัสสนา หรือควบคู่ไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมเป็นอันขาด

การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ต่างๆ

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ต่างๆ กัน ขอให้พิจารณาตัวอย่างการใช้ประโยชน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

๒. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อการได้ญาณทัสสนะ

๓. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ

๔. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”

นี้เป็นตัวอย่างการใช้ประโยชน์ต่างๆ จากการฝึกอบรมสมาธิ

แบบที่ ๑ ได้แก่การเจริญรูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นวิธีเสวยความสุขแบบหนึ่ง ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น ๑๐ ชั้น ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ กามสุข สุขในรูปฌาน ๔ ชั้น สุขในอรูปฌาน ๔ ชั้น และสุขในนิโรธสมาบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ส่วนมากนิยมเจริญฌาน ๔ นี้ ในโอกาสว่าง เพื่อพักผ่อนอย่างสุขสบาย เรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหาร

แบบที่ ๒ อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงการได้ทิพยจักขุ จึงเป็นตัวอย่างการนำสมาธิไปใช้ เพื่อผลทางความสามารถพิเศษประเภทปาฏิหาริย์ต่างๆ

แบบที่ ๓ มีความหมายชัดอยู่แล้ว

แบบที่ ๔ คือการใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา หรือเป็นบาทฐานของวิปัสสนาโดยตรง เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นสิ้นอาสวะ

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้จะช่วยป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดพลาด เกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญสมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัวไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่าชีวิตพระสงฆ์เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น

ข้อพิจารณาต่อไปนี้อาจเป็นประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- สมาธิ เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับสังคมน้อยเป็นพิเศษเพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาททางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไป ก็มีใจจะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริยา เป็นต้น

- การดำเนินปฏิบัติทางของพระสงฆ์ ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสมของลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตัวตนด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่าและแม้ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของสงฆ์ก็หาได้อนุญาตให้ตัดขาดจากความรับผิดชอบทางสังคมโดยสิ้นเชิงอย่างฤาษีชีไพรไม่

- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า "นุมนวล ควรแก่งาน" ซึ่งจะนำมาใช้เป็นที่ปฏิบัติการของปัญญาต่อไปดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน ตัวอย่างเช่น ผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการอิทธิปาฏิหาริย์ ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความด่าริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้นอาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมายเสียมิได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมายทางปัญญาผ่านทางวิธีสมาธิ และได้อิทธิปาฏิหาริย์ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษที่พลอยได้ไป

- อย่างไรก็ดี แม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้องแต่ตราบโดยยังไม่บรรลุจุดหมายการได้ อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอเพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น เป็นปถิโพธอย่างหนึ่ง และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสจนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้ หรือถึงกับไกลออก จากทางพระพุทธเจ้า แม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุน

การใช้สิทธิปาฏิหาริย์ เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้สิทธิปาฏิหาริย์ในกรณีที่ต้องกำราบผู้ลำพองในฤทธิ์ ให้หมดพยศ แล้วสงบลง และพร้อมที่จะรับฟังธรรม

- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุลุคจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิชั้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่างเป็นสุขในโอกาสว่าง เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอนประชาชนเป็นอันมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครองคณะสงฆ์หมู่ใหญ่ แต่ก็ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่ง คือ ฌานสี่สี่หมายความว่า ทรงนิยมฌาน ทรงพอพระทัยเจริญฌานเป็นที่พักผ่อนในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่า ทิฏฐธมมสุขวิหาร คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงบเป็นเวลานานๆ ถึง ๓ เดือน เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี

- การนิยมหาความสุขจากฌาน หรือเสวยสุขในสมาธิ บุคคลใดจะทำแค่นั้นเพียงใด ย่อมเป็นเสรีภาพส่วนบุคคล แต่สำหรับผู้ยังปฏิบัติ ยังไม่บรรลุลุคจุดหมาย หากติดชอบเพลินมากไป อาจกลายเป็นความประมาท ที่กีดกันหรือทำลายความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และอาจเป็นเหตุละเลยความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในชั้นประณีตก็ตาม อีกทั้งระบบชีวิตของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ว่าตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อสงฆ์คือส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ก็ดี ของสังฆะ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรมนั้น เป็นข้อสำคัญประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในภาคว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทาในแง่ประยุกต์ต่อไป

บทเพิ่มเติม

ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔

(มรรคมืองค์ ๔ - ศึกษา ๓ - ภาวนา ๔)

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการศึกษา

ธรรมชาติพิเศษที่เป็นส่วนเฉพาะของมนุษย์ คือ เป็น สัตว์ที่ฝึกได้ จะพูดว่า เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ เป็นสัตว์ที่ศึกษาได้ หรือ เป็นสัตว์ที่เรียนรู้ได้ ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน จะเรียกว่าเป็นสัตว์พิเศษก็ได้ คือแปลกจากสัตว์อื่น ในแง่ที่ว่าสัตว์อื่นฝึกไม่ได้ หรือฝึกแทบไม่ได้ แต่มนุษย์นี้ฝึกได้ และพร้อมกันนั้นก็ เป็น สัตว์ที่ต้องฝึกด้วยพูดสั้นๆ ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และฝึกได้สัตว์อื่นแทบไม่ต้องฝึก เพราะมันอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณเกิดมาแล้ว เรียนรู้จากพ่อแม่มือหนึ่ง ไม่นานเลย มันก็อยู่รอดได้ อย่างลูกวัวคลอดออกมาสักครู่หนึ่ง ก็ลุกขึ้นเดินได้ ไปกับแม่แล้ว ลูกห่านออกจากไข่เข้าวันนั้น พอสายหนอยก็วิ่งตามแม่ลงไปในสระน้ำ วิ่งได้ ว่ายน้ำได้ หากินตามพ่อแม่ของมันได้ แต่มันเรียนรู้ได้นิดเดียว แค่พอกินอาหารเป็นต้น แล้วก็อยู่ด้วยสัญชาตญาณไปจน

ตลอดชีวิต เกิดมาอย่างไรก็ตายไปอย่างนั้น หมุนเวียนกันต่อไป ไม่สามารถสร้างโลกของมันเป็นต่างหากจากโลกของธรรมชาติ

แต่มนุษย์นี่ต้องฝึก ต้องเรียนรู้ ถ้าไม่ฝึก ไม่เรียนรู้ ก็อยู่ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงจะอยู่ดี แม้แต่รอดก็อยู่ไม่ได้ มนุษย์จึงต้องอยู่กับพ่อแม่หรือผู้เลี้ยง เป็นเวลานับสิบปี ระหว่างนี้ก็ต้องฝึกต้องหัดต้องเรียนรู้ไป แม้แต่กิน นั่งนอน ขับถ่าย เดิน พูด ทุกอย่างต้องฝึกทั้งนั้น มองในแง่นี้เหมือนเป็นสัตว์ที่ด้อย แต่เมื่อมองในแง่บวก ว่า ฝึกได้ เรียนรู้ได้ ก็กลายเป็นแ่งเด่น คือ พอฝึก เริ่มเรียนรู้แล้ว คราวนี้มนุษย์ก็เดินหน้า มีปัญญาเพิ่มพูนขึ้น พูดได้ สื่อสารได้ มีความคิดสร้างสรรค์ ประดิษฐ์อะไรๆ ได้ มีความเจริญทั้งในทางนามธรรม และทางวัตถุธรรม สามารถพัฒนาโลกของวัตถุ เกิดเทคโนโลยีต่างๆ มีศิลปวิทยาการ เกิดเป็นวัฒนธรรม อารยธรรม จนกระทั่งเกิดเป็นโลกของมนุษย์ซ้อนขึ้นมา ท่ามกลางโลกของธรรมชาติ

สัตว์อื่นอย่างดี ที่ฝึกพิเศษได้บ้าง เช่น ช้าง ม้า ลิง เป็นต้น ก็

๑. ฝึกตัวเองไม่ได้ ต้องให้มนุษย์ฝึกให้

๒. แม้มนุษย์จะฝึกให้ ก็ฝึกได้ในขอบเขตจำกัด

แต่มนุษย์ฝึกตัวเองได้ และฝึกได้แทบไม่มีที่สิ้นสุดการฝึกศึกษาพัฒนาตน จึงทำให้มนุษย์กลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐเลิศสูงสุด ซึ่งเป็นความเลิศประเสริฐที่สัตว์ทั้งหลายอื่นไม่มี หลักความจริงนี้สอนว่า มนุษย์มิใช่จะประเสริฐขึ้นมาเองลอยๆ แต่ประเสริฐได้ด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จะต่ำทรามยิ่งกว่า หรือไม่ก็ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอดก็ไม่ได้ ความดีเลิศประเสริฐของมนุษย์นั้น จึงอยู่ที่การเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนาตนขึ้นไป มนุษย์จะเอาดีไม่ได้ ถ้าไม่มีการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตน เพราะฉะนั้น จึงต้องพูดให้เต็มว่า

“มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก”

ไม่ควรพูดแค่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ ซึ่งเป็นการพูดที่ตกหล่นบกพร่อง เพราะว่ามันมนุษย์นี้ ต้องฝึกจึงจะประเสริฐ ถ้าไม่ฝึก ก็ไม่ประเสริฐ

คำว่า “ฝึก” นี้ พูดตามคำหลักแท้ๆ คือ ศึกษา หรือศึกษา ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ ก็ได้แก่คำว่า เรียนรู้และพัฒนา พูดรวมๆ กันไปว่า เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนา หรือเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ คือจุดเริ่มของพระพุทธศาสนา

ความจริงแห่งธรรมชาติของมนุษย์ในข้อที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้นี้ พระพุทธศาสนาถือเป็นหลักสำคัญ ซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นพระศาสดาและการทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ดังที่ได้เน้นไว้ในพุทธคุณบทที่ว่า อนุตฺตโร บุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺसानํ “เป็นสารถีฝึกคนทีควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”

[ม.มู. ๑๒/๙๕/๖๗]

มีพุทธพจน์มากมาย ที่เน้นย้ำหลักการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์และเร้าเตือน พร้อมทั้งส่งเสริมกำลังใจ ให้ทุกคนมุ่งมั่นในการฝึกศึกษาพัฒนาตนจนถึงที่สุด เช่น

วรมสฺสตรา ทนฺตา อานานียา จ สินฺหา ว กุญฺชรา จ มหานาคาอตุตฺทหนฺโต ตโต วรํ

“อัสตร สินธพ อาชาไนย กุญชร และช้างหลวง ฝึกแล้วล้วนดีเลิศ แต่คนที่ฝึกตนแล้วประเสริฐกว่า(ทั้งหมด)นั่น”

[ขุ.ธ. ๒๕/๓๓/๕๗]

ทนต์ เสนุโ มนุสฺเสสุ. “ในหมู่มนุษย์ ผู้ประเสริฐสุด คือคนที่ฝึกแล้ว” [ขุ.ธ. ๒๕/๓๓/๕๗]

วิชฺชาจรณสมุปฺปาโน โส เสนุโ เทวมานุเส.

“ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจริยะ เป็นผู้ประเสริฐสุด ทั้งในหมู่มนุษย์และมวลเทวา”

[ส.นิ. ๑๖/๗๒๔/๓๓๑]

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โภ หิ นาโถ ปโร สียา อตฺตนา หิ สฺทนต์น นาถํ ลภติ พุทฺธมํ

“ตนแลเป็นที่พึ่งของตน แท้จริงนั้น คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ มีตนที่ฝึกดีแล้วนั้นแหละ คือได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก” [ขุ.ธ. ๒๕/๒๒/๓๖]

มนุสฺสสุภูตํ สมฺพุทฺธํ อตฺตทนต์ สฺมาหิตํ . . . เทวาปิ ตํ นมสฺสนฺติ

“พระสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี้แหละ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว มีพระหฤทัยซึ่งอบรมถึงที่แล้ว แม้เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ” [อญ.ปญจก. ๒๒/๓๑๔/๓๘๖]

คาถานี้เป็นการให้กำลังใจแก่มนุษย์ว่า มนุษย์ที่ฝึกแล้วนั้น เลิศประเสริฐ จนกระทั่งแม้แต่เทวดาและพรหมก็น้อมนมัสการ

ความหมายที่ต้องการในที่นี้ ก็คือ การมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และมีความสามารถในการฝึกตัวเองได้จนถึงที่สุด แต่ต้องฝึกจึงจะเป็นอย่างนั้นได้ และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึกตระหนักในการที่จะต้องปฏิบัติตามหลักแห่งการศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนนั้น ถ้าใช้คำศัพท์สมัยปัจจุบัน ก็พูดว่า มนุษย์มีศักยภาพสูง มีความสามารถที่จะศึกษาฝึกตนได้จนถึงขั้นเป็นพุทธะ ศักยภาพนี้เรียกว่า โพรธิ ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญญา เพราะโพรธินั้น แปลว่า ปัญญาตรัสรู้ คือปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ

ในการศึกษาตามหลักพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมนั้น สิ่งสำคัญที่จะต้องเป็นจุดเริ่มต้น คือ ความเชื่อในโพรธินี้ ที่เรียกว่า โพรธิศรัทธา ซึ่งถือว่าเป็นศรัทธาพื้นฐาน

เมื่อมนุษย์เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์เป็นพุทธะได้แล้ว เขาก็พร้อมที่จะศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนต่อไป ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า คำว่า โพรธิ นั้น ให้จุดเน้นทั้งในด้านของศักยภาพที่มนุษย์ฝึกได้จนถึงที่สุด และในด้านของปัญญา ให้เห็นว่าแก่นนำของการฝึกศึกษาพัฒนานั้นอยู่ที่ปัญญา และศักยภาพสูงสุดก็แสดงออกที่ปัญญาเพราะตัวแทนหรือจุดศูนย์รวมของการพัฒนาอยู่ที่ปัญญา

เพื่อจะให้โพรธินี้ปรากฏขึ้นมา ทำบุคคลให้กลายเป็นพุทธะ เราจึงต้องมีกระบวนการฝึกหรือพัฒนาคนที่เรียกว่าสิกขา ซึ่งก็คือ การศึกษา สิกขา คือกระบวนการการศึกษา ที่ฝึกหรือพัฒนามนุษย์ให้โพรธิปรากฏขึ้น จนในที่สุดทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นพุทธะ

ชีวิตที่ดี คือชีวิตที่ศึกษา

เมื่อพัฒนาคนด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็ก้าวไปในอริยมรรคา

ชีวิตนั้นเป็นอันเดียวกันกับการศึกษา เพราะชีวิตคือการเป็นอยู่ และการที่ชีวิตเป็นอยู่ดำเนินไป ก็คือ การที่ต้องเคลื่อนไหว พบประสบการณ์ใหม่ๆ และเจอสถานการณ์ใหม่ๆ ซึ่งจะต้องรู้จัก ต้องเข้าใจ ต้องคิด ต้อง ปฏิบัติหรือจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหาทางแก้ไขปัญหาให้ผ่านรอดหรือลุล่วงไป ทำให้ต้องมีการเรียนรู้ มีการพิจารณาแก้ปัญหาตลอดเวลา ทั้งหมดนี้พูดสั้นๆ ก็คือศึกษา หรือการศึกษา

ดังนั้น เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ถ้าจะเป็นอยู่ได้หรือจะเป็นอยู่ให้ดี ก็ต้องศึกษาหรือศึกษาตลอดเวลา พูดได้ว่า ชีวิตคือการศึกษา หรือ ชีวิตที่ดีคือชีวิตที่มีการศึกษา มีการเรียนรู้ หรือมีการฝึกฝนพัฒนาไปด้วย

การศึกษาตลอดชีวิตในความหมายที่แท้ คืออย่างนี้ ถ้าจะพูดให้หนักแน่น ก็ต้องว่า "ชีวิต คือการศึกษา" พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การดำเนินชีวิตที่ดี จะเป็นชีวิตแห่งศึกษาไปในตัว ชีวิตขาดการศึกษาไม่ได้ ถ้าขาด การศึกษาก็ไม่เป็นชีวิตที่ดี ที่จะอยู่ได้อย่างดี หรือแม้แต่จะอยู่ให้รอดไปได้

ตรงนี้เป็นการศึกษาเป็นอันเดียวกัน ระหว่าง การศึกษาพัฒนามนุษย์หรือการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาคน ที่เรียกว่าศึกษา กับ การดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์ ที่เรียกว่ามรรค คือการดำเนินชีวิตชนิดที่มีการศึกษาพัฒนา ชีวิตไปด้วยในตัว จึงจะเป็นชีวิตที่ดี ศึกษา ก็คือการพัฒนาตัวเองของมนุษย์ ให้ดำเนินชีวิตได้ตั้งงามถูกต้อง ทำให้ มีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค ส่วน มรรค ก็คือทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ถูกต้องตั้งงามของมนุษย์ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตแห่ง การเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนคือศึกษา มรรค กับ ศึกษา จึงประสานเป็นอันเดียวกัน

จึงให้ความหมายได้ว่า ศึกษา/การศึกษา คือการเรียนรู้ที่จะให้สามารถเป็นอยู่ได้อย่างดี หรือฝึกให้ สามารถมีชีวิตที่ดี

เป็นอันว่า ชีวิตคือศึกษานี้ เป็นของแน่นอน แต่ปัญหาอยู่ที่ว่าเราจะศึกษาเป็นหรือไม่ ถ้าคนไม่รู้จัก ศึกษา ก็มีชีวิตเปล่าๆ หมายความว่า พบประสบการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่ได้อะไร เจอสถานการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่รู้จักปฏิบัติ อย่างไม่ให้ถูกต้อง ไม่มีการเรียนรู้ ไม่มีการพัฒนา ไม่มีการแก้ปัญหา เป็นชีวิตที่เลื่อนลอย เป็นชีวิตที่ไม่ดี ไม่มีการศึกษา ทางธรรมเรียกว่า "พาล" แปลว่า มีชีวิตอยู่เพียงแค่ออกกำลังกายเข้าออก

เพราะมองความจริงอย่างนี้ ทางธรรมจึงจัดไว้ให้การศึกษา กับชีวิตที่ดี เป็นเรื่องเดียวกัน หรือต้องไปด้วยกัน ท่านถือว่า ชีวิตนี้เหมือนกับการเดินทางก้าวไปๆ และในการเดินทางนั้นก็พบอะไรใหม่ๆ อยู่เรื่อย จึงเรียกว่า "มรรค" หรือ "ปฏิบัติ" แปลว่า ทางดำเนินชีวิต หรือเรียกว่า "จริย/จริยะ" แปลว่า การดำเนินชีวิต

มรรค หรือ ปฏิบัติ จะเป็นทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ดี จริยะ จะเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี ก็ต้องมี ศึกษา คือการศึกษา เรียนรู้ และพัฒนาตนเองตลอดเวลา ดังกล่าวแล้ว

มรรคที่ถูกต้อง เรียกว่า "อริยมรรค" (มรรคาอันประเสริฐ หรือทางดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ก็เป็นจริยะที่ดี เรียกว่า "พรหมจริยะ" (จริยะอย่างประเสริฐ หรือการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ซึ่งก็คือมรรค และจริยะ ที่เกิด จากศึกษา หรือประกอบด้วยศึกษา

สิกขา ที่จะให้เกิดมรรค หรือจริยะอันประเสริฐ คือสิกขาที่เป็นการศึกษาพัฒนาคนครบทั้ง ๓ ด้านของชีวิต ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา แปลว่า การศึกษาทั้ง ๓ ที่จะกล่าวต่อไป

ชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาก็ต้องประสานกัน ๓ ส่วน

พัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมดาของการศึกษา

ชีวิต และการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แยกได้เป็น ๓ ด้าน คือ

๑. ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม การดำเนินชีวิตต้องติดต่อกับสื่อสารสัมพันธ์กับโลก หรือสิ่งแวดล้อมนอกตัว โดยใช้

ก) ทวาร/ช่องทางรับรู้และเสพความรู้สึก ที่เรียกว่าอินทรีย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวม ใจ ด้วยเป็น ๖)

ข) ทวาร/ช่องทางทำกรรม คือ กาย วาจา โดย ทำ และพูด (รวม ใจ-คิด ด้วยเป็น ๓)

สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ติดต่อกับสื่อสารสัมพันธ์นั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนจรรยาบรรณ

๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ หรือทางกายภาพ

มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยดี อย่างเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรคของสังคม และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ตั้งต้นแต่การใช้ตา หู จมูก ฟัง ทั้งด้านการเรียนรู้ และการเสพอารมณ์ ให้ได้ผลดี รู้จักกินอยู่ แสวงหา เสพบริโภคปัจจัย ๔ เป็นต้น อย่างฉลาด ให้เป็นคุณแก่ตน แก่สังคม และแก่โลก อย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียน

๒. ด้านจิตใจ ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง จะมีการทำงานของจิตใจ และมีองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมีเจตนา ความตั้งใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิภิกิริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะทำ หรืออยากจะทำลาย ซึ่งจะมีผลชักนำพฤติกรรมทั้งหลาย ตั้งแต่จะให้ดูอะไร หรือไม่ให้ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ฯลฯ

๓. ด้านปัญญา ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง ก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือ ความรู้ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือเป็นต้น ที่เรียกรวมๆ ว่าด้านปัญญา ก็เข้ามาเกี่ยวข้อง หรือมีบทบาทด้วย

เริ่มตั้งแต่ถ้ามีปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอย่างหนึ่ง ถ้าขาดปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอีกอย่างหนึ่ง เรามีความรู้ความเข้าใจเรื่องนั้นแค่ไหน มีความเชื่อ มีทัศนคติ มีความยึดถืออย่างไร เราก็แสดงออกหรือมองเห็นนั้น ไปตามแนวคิด ความเข้าใจ หรือแม้กระทั่งค่านิยมอย่างนั้น ทำให้ชอบใจ ไม่ชอบใจ มีสุขมีทุกข์ไปตามนั้น และเมื่อเรามองเห็น เรารู้ เข้าใจอย่างไร แค่นั้น เราก็แสดงออกหรือมีพฤติกรรมของเราไปตามความรู้ความเข้าใจ และภายในขอบเขตของความรู้ของเรานั้น

ถ้าปัญญา ความรู้ ความเข้าใจเกิดมากขึ้น หรือเราคิดเป็น ก็ทำให้เราปรับแก้พฤติกรรมและจิตใจของเราใหม่ เช่น เจอประสบการณ์ที่ไม่ดี เรารู้สึกไม่ชอบใจ พอไม่ชอบใจ ก็ทุกข์ แต่ถ้าเกิดปัญญาคิดได้ขึ้นมาว่า สิ่งที่ไม่ดีหรือไม่ชอบนั้น ถ้าเราเรียนรู้ เราก็ได้ความรู้ พอมองในแง่เรียนรู้ ก็กลายเป็นได้ความไม่ชอบใจหายไป กลายเป็นชอบสิ่งที่เคยไม่ชอบ พอได้ความรู้ก็เกิดความสุขจากทุกข์ก็เปลี่ยนเป็นสุข ปฏิภาณที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมก็เปลี่ยนไป

ในชีวิตประจำวัน หรือในการประกอบอาชีพการงาน เมื่อเจอคนหน้าบึ้ง พูดไม่ดี ถ้าเรามองตามความชอบใจ-ไม่ชอบใจ ไม่ใช่ปัญญา เราก็โกรธ แต่พอใช้โยนิโสมนสิการ มองตามเหตุปัจจัย คิดถึงความเป็นไปได้แง่ต่างๆ เช่นว่าเขาอาจจะมึนเรื่องทุกข์ ไม่สบายใจอยู่ เพียงคิดแค่นี้ ภาวะจิตก็อาจจะพลิกเปลี่ยนไปเลย จากโกรธก็กลายเป็นสงสาร อยากจะช่วยเขาแก้ปัญญา

ปัญญาเป็นตัวชี้ นำ บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแก้จิตใจและพฤติกรรม และปลดปล่อยให้หลุดพ้น

หน้าที่สำคัญของปัญญา คือ ปลดปล่อย ทำให้เป็นอิสระ ตัวอย่างง่ายๆ เพียงแค่ไปที่ไหน เจออะไร ถ้าไม่รู้ว่าคืออะไร ไม่รู้จะปฏิบัติต่อมันอย่างไร หรือพบปัญหา ไม่รู้วิธีแก้ไข จิตใจก็เกิดความอึดอัด รู้สึกบีบคั้น ไม่สบายใจ นี่คือทุกข์ แต่พอปัญญามารู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะทำอย่างไร ก็โล่งทันที พฤติกรรมติดตันอยู่ พอปัญญามา ก็ไปได้ จิตใจอึดอัดอันอยู่ พอปัญญามา ก็โล่งไป

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจา (ด้านที่ ๑) จะเป็นไปอย่างไร ก็ขึ้นต่อเจตนา ภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ (ด้านที่ ๒) และทำได้ภายในขอบเขตของปัญญา (ด้านที่ ๓)

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) ต้องอาศัยการสื่อทางอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (ด้านที่ ๑) ต้องถูกกำหนดและจำกัดขอบเขตตลอดจนปรับเปลี่ยนโดยความเชื่อถือ ความคิดเห็น และความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (ด้านที่ ๓)

ปัญญาจะทำงานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (ด้านที่ ๓) ต้องอาศัยอินทรีย์ เช่น ตู ฟัง อาศัยกายเคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด คั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารไต่ถาม ได้ดีโดยมีทักษะแคลิเหิน (ด้านที่ ๑) ต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความรอบคอบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิ หรือไม่เพียงใด เป็นต้น (ด้านที่ ๒)

นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัยกัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้นตามธรรมดาของมัน เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่าทำไมจะต้องแยกชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้

เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดีก็ต่อองฝึกฝนพัฒนาที่ ๓ ด้านของชีวิตนั้น

ดังนั้น การฝึกหรือศึกษา คือ ฝึกศึกษา จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่าไตรสิกขา เพื่อฝึกฝนพัฒนา ๓ ด้านของชีวิตนั้น ให้ตรงกัน แต่เป็นการพัฒนาพร้อมไปด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว ไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ

ในระบบการดำเนินชีวิต ๓ ด้าน ที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อศึกษาฝึกชีวิต ๓ ด้านนั้นไปแค่นั้น ก็เป็นอยู่ดำเนินชีวิตที่ดีได้เท่านั้น ฝึกอย่างไร ก็ได้ช้อย่างนั้นหรือศึกษาอย่างไร ก็ได้มรรคช้อย่างนั้น

สิกขา คือการศึกษา ที่ฝึกอบรมพัฒนาชีวิต ๓ ด้านนั้น มีดังนี้

๑. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม จะเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนจณสรวรพสัตว์ หรือสิ่งแวดล้อมทางวัตถุก็ตาม ด้วยอินทรีย์ (เช่น ตา หู) หรือด้วยกาย วาจา ก็ตาม เรียกว่า ศีล (เรียกเต็มว่า อภิสีลสิกขา)

๒. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านจิตใจ เรียกว่า สมาธิ (เรียกเต็มว่า อภิจิตตสิกขา)

๓. สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญา (เรียกเต็มว่า อภิปัญญาสิกขา)

รวมความว่า การฝึกศึกษานั้น มี ๓ อย่าง เรียกว่า สิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งพูดด้วยถ้อยคำของคนยุคปัจจุบันว่า เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ

เมื่อมองจากแง่ของสิกขา ๓ จะเห็นความหมายของสิกขาแต่ละอย่าง ดังนี้

๑. ศีล คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกในด้านการสัมพันธ์ติดต่อกับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุ และทางสังคม ทั้งด้วยอินทรีย์ต่างๆ และด้วยพฤติกรรมทางกาย-วาจา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การมีวิถีชีวิตที่ปลอดภัยไว้การเบียดเบียน หรือการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลแก่สังคม และแก่โลก

๒. สมาธิ คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ทั้ง...ในด้านคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา ความมีไมตรี ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์ ความกตัญญู ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ สมาธิ และในด้านความสุข เช่น ความมีปีติอิ่มใจ ความมีปราโมทย์ร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่อนคลาย ความรู้สึกพอใจ พูดสั้นๆ ว่า พัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

๓. ปัญญา คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ ความรู้เข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ไข ปัญหา และคิดการต่างๆ ในทางเกื้อกูลสร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็น

ตามที่มีมันเป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดภัย รู้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

หลักทั้ง ๓ ประการแห่งไตรสิกขา ที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาที่ฝึกคนให้เจริญพัฒนาขึ้นไปในองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตที่ดั่งงาม ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

ย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การฝึกศึกษาที่จะให้มีชีวิตที่ดั่งงาม เป็นสิกขา ชีวิตดั่งงามที่เกิดจากการฝึกศึกษานั้น เป็นมรรค

ระบบแห่งสิกขา เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษาไตรสิกขา เป็นการศึกษา ๓ ด้าน ที่พัฒนาชีวิตไปพร้อมกันทั้งระบบ แต่ถ้ามองหยาบๆ เป็นภาพใหญ่ ก็มองเห็นเป็นการฝึกศึกษาที่ดำเนินไปใน ๓ ด้าน/ขั้นตอน ตามลำดับ (มองได้ทั้งในแง่ประสานกันและเป็นปัจจัยต่อกัน)

ศีล เป็นเหมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อม ให้สะอาดหมดจดเรียบร้อยราบรื่นแน่นหนามั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะทำงานได้คล่องสะดวก

สมาธิ เป็นเหมือนการเตรียมตัวของผู้ทำงานให้มีเรี่ยวแรงกำลังความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน

ปัญญา เป็นเหมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้นๆ ให้สำเร็จ

เช่น จะตัดต้นไม้: ได้พื้นเหยียบยันที่แน่นหนามั่นคง (ศีล) + มีกำลังแขนแข็งแรงจับมีดหรือขวานได้ถนัดมั่น (สมาธิ) + อุปกรณ์คือมีดหรือขวานที่ใช้ตัดนั้นได้ขนาดมีคุณภาพดีและลับไว้คมกริบ (ปัญญา)-ได้ผลคือตัดไม้สำเร็จโดยไม่ยาก อีกอุปมาหนึ่งที่อาจจะช่วยเสริมความชัดเจน บ้านเรือนที่อยู่ทำงาน ผาสุกพื้นซุขระหลังคา รั่ว รอบอาคารถนนหนทางรกรุงรัง ทั้งเป็นถิ่นไม่ปลอดภัย (ขาดศีล) -การจัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ จะเตรียมตัวอยู่หรือทำงาน อึดอัดขัดข้อง ไม่พร้อมไม่สบายไม่มั่นใจไปหมด (ขาดสมาธิ) -การเป็นอยู่และทำงานคิดการทั้งหลาย ไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (ขาดปัญญา) -ชีวิตและงานไม่สัมฤทธิ์ลุลงหมาย

เนื่องจากไตรสิกขา เป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมชาติปฏิบัติทั้งหมด ในที่นี้จึงมิใช่โอกาสที่จะอธิบายหลักธรรมหมวดนี้ได้มาก โดยเฉพาะขั้นสมาธิและปัญญาที่เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง จะยังไม่พูดเพิ่มเติมจากที่ได้อธิบายไปแล้ว แต่ในขั้นศีลจะพูดเพิ่มอีกบ้าง เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปมาก และจะได้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิกขาทั้ง ๓ ด้านนั้นด้วย

การฝึกศึกษาในขั้นศีล มีหลักปฏิบัติที่สำคัญ ๔ หมวด คือ

๑. วินัย เป็นเครื่องมือสำคัญขั้นแรกที่ใช้ในการฝึกขั้นศีล มีตั้งแต่วินัยแม่บท ของชุมชนใหญ่น้อย ไปจนถึงวินัยส่วนตัวในชีวิตประจำวัน วินัย คือการจัดตั้งวางระบบระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมกันของหมู่มนุษย์ เพื่อจัดปรับเตรียมสภาพชีวิตสังคมและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ต่างๆ ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อมที่จะเป็นอยู่ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่างๆ เพื่อก้าวหน้าไปอย่าง

ได้ผลดีที่สุด สู่จุดหมายของชีวิต ของบุคคล ขององค์กร ของชุมชน ตลอดจนของสังคมทั้งหมดไม่ว่าในระดับใดๆ โดยเฉพาะสำคัญที่สุด เพื่อเอื้อโอกาสให้แต่ละบุคคลฝึกศึกษาพัฒนาชีวิตของเขาให้ประณีตประเสริฐ ที่จะได้ประโยชน์สูงสุดที่จะพึงได้จากการที่ได้มีชีวิตเป็นอยู่

วินัยพื้นฐานหรือขั้นต้นสุดของสังคมมนุษย์ ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่จะไม่ให้เกิดการเบียดเบียนกัน & ประการคือ

๑. เว้นการทำร้ายร่างกายทำลายชีวิต
๒. เว้นการละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน
๓. เว้นการประพฤติผิดทางเพศและละเมิดต่อคู่ครองของผู้อื่น
๔. เว้นการพูดเท็จให้ร้ายหลอกลวง และ
๕. เว้นการเสพสุรายาเมาสิ่งเสพติด ที่ทำลายสติสัมปชัญญะ แล้วนำ

ไปสู่การก่อกรรมชั่วอย่างอื่น เริ่มตั้งแต่คุกคามต่อความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยของผู้ร่วมสังคม

ข้อปฏิบัติพื้นฐานชุดนี้ ซึ่งเรียกก่ายๆ ว่า ศีล ๕ เป็นหลักประกันที่รักษาสังคมให้มั่นคงปลอดภัยเพียงพอที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันเป็นปกติสุข และดำเนินชีวิตทำกิจการต่างๆ ให้เป็นไปได้ด้วยดีพอสมควร นับว่าเป็นวินัยแม่บทของคฤหัสถ์ หรือของชาวโลกทั้งหมด

ไม่ควรมองวินัยว่าเป็นการบีบบังคับจำกัด แต่พึงเข้าใจว่าวินัยเป็นการจัดสรรโอกาส หรือจัดสรรสิ่งแวดล้อมหรือสภาวะทางกายภาพให้เอื้อโอกาส แก่การที่จะดำเนินชีวิตและกิจการต่างๆ ให้ได้ผลดีที่สุด ตั้งแต่เรื่องง่ายๆ เช่น การจัดสิ่งของเครื่องใช้เตียงตั้งโต๊ะเก้าอี้ในบ้านให้เป็นที่เป็นที่ทางทำให้หยิบง่ายใช้คล่องนั่งเดินนอนสะดวกสบาย การจัดเตรียมวางส่งเครื่องมือผ่าตัดของศัลยแพทย์ การจัดระเบียบจราจรบนท้องถนน วินัยของทหาร วินัยของข้าราชการ ตลอดจนจรรยาบรรณของวิชาชีพต่างๆ

ในวงกว้าง ระบบเศรษฐกิจ ระบบสังคม ระบบการเมืองการปกครองตลอดจนแบบแผนทุกอย่างที่อยู่ตัวกลายเป็นวัฒนธรรม รวมอยู่ในความหมายของคำว่า "วินัย" ทั้งสิ้น

สาระของวินัย คือ การอาศัย(ความรู้ใน)ธรรมคือความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอยู่ มาจัดสรรตั้งวางระเบียบระบบต่างๆ ขึ้น เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากธรรมคือความจริงนั้น

เพื่อให้บุคคลจำนวนมาก ได้ประโยชน์จากธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งสังฆะขึ้น โดยจัดวางระเบียบระบบต่างๆ ภายในสังฆะนั้น ให้ผู้ที่สมัครเข้ามา ได้มีความเป็นอยู่ มีวิถีชีวิต มีกิจหน้าที่ มีระบบการอยู่ร่วมกัน การดำเนินกิจการงาน การสัมพันธ์กันเองและสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก มีวิธีแสวงหาจัดสรรแบ่งปันและบริโภคนปัจจัย ๔ และการจัดสรรสภาพแวดล้อมทุกอย่างที่เอื้อเกื้อกูลเหมาะสมกัน พร้อมทั้งปิดกั้นช่องโหว่โอกาสที่จะก่อเกิดแก่การที่เสื่อมเสียหาย ทำทุกอย่างให้อำนวยโอกาสมากที่สุด แก่การที่แต่ละบุคคลจะฝึกศึกษาพัฒนาตน ให้เจริญในไตรสิกขาก้าวหน้าไปในมรรค และบรรลุผลที่พึงได้จากชีวิตที่ดั่งงามประเสริฐ เข้าถึง

ธรรมสูงสุด ทั้งวิชา วิมุติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน กับทั้งให้ชุมชนแห่งสังคมนั้นเป็นแหล่งแผ่ขยายธรรมและประโยชน์สุขกว้างขวางออกไปโดยรอบและทั่วไปในโลก นี้คือวินัยของสังฆะ

โดยนัยนี้ วินัย จึงเป็นจุดเริ่มต้นในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนามนุษย์เป็นกระบวนการพื้นฐานในการฝึกพฤติกรรมที่ดี และจัดสรรสภาพแวดล้อม ที่จะป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมที่ไม่ดี แต่ให้เชื้อต่อการมีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ พร้อมทั้งฝึกคนให้คั่นกับพฤติกรรมที่ดีจนพฤติกรรมเคยชินที่ดีนั้น กลายเป็นพฤติกรรมเคยชิน และเป็นวิถีชีวิตของเขา ตลอดจนการจัดระเบียบระบบทั้งหลายทั้งปวงในสังคมมนุษย์เพื่อให้เกิดผลเช่นนั้น

เมื่อใดการฝึกศึกษาได้ผล จนพฤติกรรมที่ดีตามวินัย กลายเป็นพฤติกรรมเคยชิน อยู่ตัว หรือเป็นวิถีชีวิตของบุคคล ก็เกิดเป็นศีล ชีวิตทั้ง ๓ ด้าน การศึกษาทั้ง ๓ ชั้น ประสานพร้อมไปด้วยกัน

๒. อินทรีย์สังวร แปลตามแบบว่า การสำรวมอินทรีย์ หมายถึงการใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู ฟัง อย่างมีสติ มิให้ถูกความโลภ ความโกรธ ความแค้นเคือง ความหลง ความริษยา เป็นต้น เข้ามาครอบงำ แต่ใช้ให้เป็น ให้ได้ประโยชน์ โดยเฉพาะให้เกิดปัญญา รู้ความจริง และได้ข้อมูลข่าวสาร ที่จะนำไปใช้ในการแก้ปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่างๆ ต่อไป

ควรทราบว่ โดยสรุป อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

๑) หน้าทีู้รู้ คือรับรู้ข้อมูลข่าวสาร เช่น ตา หู รู้ว่าเป็นอะไร ว่าเป็นนาฬิกา เป็นกล้องถ่ายรูป เป็นดอกไม้ ใบไม้สีเขียว สีแดง สีเหลือง รูปร่างยาวสั้นใหญ่เล็ก หูได้ยินเสียงว่า ดั่ง เบา เป็นถ้อยคำสื่อสารว่าอย่างไรเป็นต้น

๒) หน้าทีู้รู้สึก หรือรับรู้ความรู้สึก พร้อมกับรับรู้ข้อมูลเราก็มีความรู้สึกด้วย บางทีตัวเด่นกลับเป็นความรู้สึก เช่น เห็นแล้วรู้สึกสบายหรือไม่สบาย ถูกตาไม่ถูกตา สวยหรือน่าเกลียด ถูกหูไม่ถูกหู เสียงนุ่มนวลไพเราะ หรือดังแสบแก้วหูรำคาญ เป็นต้น

- หน้าทีู้ด้านรู้ เรียกว่าด้านรู้ ด้านเรียนรู้ หรือศึกษา

- หน้าทีู้ด้านรู้สึก เรียกว่าด้านเสพ

พูดสั้นๆ ว่า อินทรีย์ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ ศึกษา กับ เสพ

ถ้าจะให้ชีวิตของเราพัฒนา จะต้องใช้อินทรีย์เพื่อรู้หรือศึกษาให้มาก

มนุษย์ที่ไม่พัฒนา จะใช้อินทรีย์เพื่อเสพความรู้สึกเป็นส่วนใหญ่ บางทีแทบไม่ใช้เพื่อการศึกษาเลย เมื่อมุ่งแต่จะหาเสพความรู้สึกที่ถูกหู ถูกตา สวยงาม สนุกสนานบันเทิง เป็นต้น ชีวิตก็วนเวียนอยู่กับการวิ่งไล่หาสิ่งทีชอบใจ และดิ้นรนหลีกเลี่ยงสิ่งทีไม่ชอบใจ วนเวียนอยู่แค่ความชอบใจ-ไม่ชอบใจ รัก-ชัง ตีใจ-เกลียดกลัว หลงไหล-เบื่อหน่าย แล้วก็ฝากความสุขความทุกข์ของตนไว้ให้ขึ้นกับสิ่งเสพบริโภค ซึ่งเมื่อเวลาผ่านไป ชีวิตทีไม่ได้ฝึกฝนพัฒนา ก็ตกต่ำด้อยค่า และไม่มีอะไรทีจะให้แกโลกนี้ หรือแก่สังคม

ถ้าไม่มัวหลงติดอยู่กับการหาเสพความรู้สึก ทีเป็นได้แค่นักบริโภค แต่รู้จักใช้อินทรีย์เพื่อศึกษา สนองความต้องการรู้หรือความใฝ่รู้ ทีจะใช้ตา หู เป็นต้น ไปในทางการเรียนรู้ และจะพัฒนาไปเรื่อยๆ ปัญญาจะเจริญงอกงาม ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรคจะเกิดขึ้น กลายเป็นนักผลิตนักสร้างสรรค และจะได้พบกับความสุขอย่างใหม่ๆ

ที่พัฒนาขายขอบเขตและประณิตยิ่งขึ้น พร้อมกับความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรคที่ก้าวหน้าไป เป็นผู้มีชีวิตที่ดีงาม และมีคุณค่าแก่สังคม

๓. ปัจจัยปฏิเสวนา คือการเสพบริโภคปัจจัย ๔ รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลาย ตลอดจนเทคโนโลยี ศิลในเรื่องนี้ คือการฝึกศึกษาให้รู้จักใช้สอยเสพบริโภคสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ เริ่มตั้งแต่อาหาร ก็พิจารณารู้เข้าใจความจริงว่า รับประทานเพื่อเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต ให้ร่างกายมีสุขภาพแข็งแรง ช่วยให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม อย่างที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ(นุ่งห่ม)จีวร เท่าที่ว่า เพื่อป้องกันความหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เท่าที่ว่า เพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรระอาย พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ(ฉัน)อาหารบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุก มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อสวยงาม มิใช่เพื่อเด่นโก้ แต่เสพ(ฉัน) เท่าที่ว่า เพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อยังชีวิตให้เป็นไป เพื่อระงับความหิวเพื่อเกื้อหนุนชีวิตที่ประเสริฐ ด้วยการปฏิบัติดังนี้ เราจะกำจัดเวทนาเก่า (ความไม่สบายเพราะความหิว) เสียด้วย จะไม่ให้เวทนาใหม่ (เช่นความอึดอัด แน่น จุกเสียด) เกิดขึ้นด้วย เราก็จะมีชีวิตดำเนินไป พร้อมทั้งความไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก

การบริโภคด้วยปัญญาอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นการรู้จักประมาณในการบริโภค หรือการบริโภคพอดี หรือกินพอดี เป็นการบริโภคที่คุ้มค่า ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง ไม่สิ้นเปลือง ไม่สูญเปล่า และไม่เกิดโทษ อย่างที่บางคนกินมาก จ่ายแพง แต่กลับเป็นโทษแก่ร่างกาย

เมื่อจะซื้อหาหรือเสพบริโภคอะไรก็ตาม ควรฝึกถามตัวเองว่า เราจะใช้มันเพื่ออะไร ประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนี้คืออะไร แล้วซื้อหามาใช้ให้ได้ประโยชน์ที่แท้จริงนั้น ไม่บริโภคเพียงด้วยตัณหาและโมหะ เพียงแค่ตื่นตื่นเห็นแก่ความโก้ เกิมเห่อไปตามกระแสค่านิยมเป็นต้น โดยไม่ได้ใช้ปัญญาเลย

พึงระลึกไว้ว่า การเสพบริโภค และเรื่องเศรษฐกิจทั้งหมด เป็นปัจจัยคือเป็นเครื่องเกื้อหนุนการพัฒนาชีวิตที่ดีงาม ไม่ใช่เป็นจุดหมายของชีวิต ชีวิตมีใช้จบที่นี้ ชีวิตไม่ใช่อยู่แค่นี้ เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักนี้ ก็จะเป็นคนที่กินอยู่เป็น เป็นผู้มีศีลอีกข้อหนึ่ง

๔. สัมมาอาชีวะ คือการหาเลี้ยงชีพโดยทางชอบธรรม ซึ่งเป็นศีลข้อสำคัญอย่างหนึ่ง เมื่อนำมาจัดเข้าชุดศีล ๔ ข้อนี้ และเน้นสำหรับพระภิกษุ ท่านเรียกว่า "อาชีวะปาริสุทธิ" (ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ) เป็นเรื่องของความสุจริตเกี่ยวกับ ปัจจัยปรีเยสนา คือการแสวงหาปัจจัย (ต่อเนื่องกับข้อ ๓ ปัจจัยปฏิเสวนา คือการใช้สอยเสพบริโภคปัจจัย) ศีลข้อนี้ในขั้นพื้นฐาน หมายถึงการเว้นจากมิจจาชีพ ไม่ประกอบอาชีพที่ผิดกฎหมาย ผิดศีลธรรม แต่หาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต ว่าโดยสาระ คือ ไม่ประกอบอาชีพที่เป็นการเบียดเบียน ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ชีวิตอื่น และแก่สังคม หรือที่จะทำชีวิต จิตใจ และสังคมให้เสื่อมโทรมตกต่ำ ดังนั้นสำหรับคฤหัสถ์ จึงมีพุทธพจน์แสดงอภรณ์ยวณินชา คือการค้าขายที่อุบาสกไม่พึงประกอบ ๕ อย่าง ได้แก่ การค้าอาวุธ การค้ามนุษย์ การค้าสัตว์ขายเพื่อฆ่าเอาเนื้อ การค้าของเมา (รวมทั้งสิ่งเสพติดทั้งหลาย) และการค้ายาพิษ

เมื่อเว้นมิจฉาชีพ ก็ประกอบสัมมาชีพ ซึ่งเป็นการงานที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาและช่วยสร้างสรรค์เกื้อกูล แก่ชีวิตและสังคมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันจะทำให้เกิดปิติและความสุขได้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะลึกซึ้งขึ้นมาคราวใด ก็ อิมิโงมุมิใจว่าเราได้ทำชีวิตให้มีคุณค่าไม่ว่างเปล่า ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในมรรค โดยเฉพาะระดับจิตใจหรือสมาธิ

สัมมาชีพ นอกจากเป็นอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมแล้ว ยังเป็นประโยชน์ในด้านการ ศึกษาพัฒนาชีวิตของตนเองด้วย ซึ่งผู้ทำงานควรตั้งใจใช้เป็นโอกาสในการพัฒนาตน เช่น เป็นแดนฝึกฝน พัฒนาทักษะต่างๆ ฝึกกายวาจาภิรยามารยาท พัฒนาความสามารถในการสื่อสารสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ ฝึก ความเข้มแข็งขยันอดทน ความมีวินัย ความรับผิดชอบ ความมีขันที มีสติ และสมาธิ พัฒนาความสุขในการทำงาน และพัฒนาด้านปัญญา เรียนรู้จากทุกสิ่งทุกเรื่องที่เกี่ยวข้องเข้ามา คิดค้นแก้ไขปรับปรุงการงาน และการ แก้ปัญหาต่างๆ

ทั้งนี้ ในความหมายที่ลึกลงไป การเลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ท่านรวมถึงความขยันหมั่นเพียร และการ ปฏิบัติให้ได้ผลดีในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้คั่งค้างอาฎล เป็นต้น ด้วย

อาชีพการงานนั้น เป็นกิจกรรมที่ครองเวลาส่วนใหญ่แห่งชีวิตของเรา ถ้าผู้ใดมีโยนิโสมนสิการ คิดถูก ปฏิบัติถูก ต่ออาชีพการงานของตน นอกจากได้บำเพ็ญประโยชน์เป็นอันมากแล้ว ก็จะได้ประโยชน์จากการงาน นั้นๆ มากมาย ทำให้งานนั้นเป็นส่วนแห่งสิกขา เป็นเครื่องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของตนให้ก้าวไปในมรรคได้ด้วยดี

การฝึกศึกษาในด้านและในขั้นศีล ๔ ประเภท ที่กล่าวมานี้ จะต้องเอาใจใส่ให้ความสำคัญกันให้มาก เพราะเป็นที่ทรงตัวปรากฏตัวของวิถีชีวิตดีงามที่เรียกว่ามรรค และเป็นพื้นฐานของการก้าวไปสู่สิกขาคือการ ศึกษาที่สูงขึ้นไป ถ้าขาดพื้นฐานนี้แล้ว การศึกษาขั้นต่อไปก็จะอ่อนแอจนรวนเร เอาดีได้ยาก

ส่วนศึกษาด้านจิตหรือสมาธิ และด้านปัญญา ที่เป็นเรื่องลึกละเอียดกว้างขวางมาก จะยังไม่กล่าวเพิ่ม จากที่พูดไปแล้ว

ก่อนจะผ่านไป มีข้อควรทำความเข้าใจที่สำคัญในตอนนี้อยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ในแง่ไตรสิกขา หรือในแง่ความประสานกันของสิกขาทั้ง ๓ ได้กล่าวแล้วว่า ชีวิตคนทั้ง ๓ ด้าน คือ การสัมพันธ์กับโลก จิตใจ และความรู้ความคิด ทำงานประสานเป็นปัจจัยแก่กัน ดังนั้น การฝึกศึกษาทั้ง ๓ ด้าน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ก็จึงดำเนินไปด้วยกัน

ที่พูดว่า สิกขาฝึกศึกษาขั้นศีลนี้ มิใช่หมายความว่า เป็นเรื่องของศีลอย่างเดียว แต่หมายความว่า ศีล เป็นแดนหรือด้านที่เรากำลังเข้ามาปฏิบัติจัดการหรือทำการฝึกอยู่ในตอนนี้ขณะนี้ แต่ตัวงานหรือองค์ธรรมที่ ทำงานในการฝึก ก็มีครบทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ถ้ามองดูให้ดี จะเห็นชัดว่า ตัวงานสำคัญ ในการฝึกศีลนี้ ก็คือองค์ธรรมฝ่ายจิตหรือสมาธิ และองค์ธรรมฝ่ายปัญญา ดูง่าย ๆ ก็ที่ศีลข้ออินทริยสังวรนั้น ตัวงานหลัก ก็คือสติ ซึ่งเป็นองค์ธรรมฝ่ายจิตหรือหมวดสมาธิ และถ้าการฝึกศึกษาตรงนี้ถูกต้อง ก็ปัญญานั้น

แหละที่ทำงานมาก มาใช้ประโยชน์และเดินหน้า

พูดด้วยภาษาต่างๆ ว่า ในขั้นศีลนี้ ธรรมฝ่ายจิต/สมาธิ และปัญญา มาทำงานกับเรื่องรูปธรรม ในแดนของศีล เพื่อช่วยกันฝึกฝนพัฒนาศีล และในการทำงานนี้ ทั้งสมาธิและปัญญาก็ฝึกศึกษาพัฒนาตัวมันเองไปด้วยในขั้นหรือด้านอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ต่างก็ช่วยกันร่วมกันทำงานประสานกันตามบทบาทของตนๆ

๒. ในแง่มรรค หรือในแง่คุณสมบัติภายในของชีวิต ขณะที่มีการฝึกศึกษาด้วยไตรสิกขานั้น ถ้ามองเข้าไปในชีวิตที่ดำเนินอยู่คือมรรคที่รับผลจากการฝึกศึกษาของสิกขา ก็จะเห็นว่า กระบวนการธรรมของการดำเนินชีวิตก็ก้าวไปตามปกติของมัน โดยมีปัญญาในชื่อว่าสัมมาทิฐิเป็นผู้นำกระบวนการของชีวิตนั้นทั้ง ๓ ด้าน สัมมาทิฐินี้มองเห็นรู้เข้าใจอย่างไรเท่าไร ก็คิดพูดทำดำเนินชีวิตไปในแนวทางนั้นอย่างนั้นและได้แค่นั้น

แต่เมื่อการฝึกศึกษาของไตรสิกขาดำเนินไป ปัญญาชื่อสัมมาทิฐินั้นก็พัฒนาตัวมันเองด้วยประสบการณ์ทั้งหลายจากการฝึกศึกษานั้น เฉพาะอย่างยิ่งด้วยการทำงานคิดวิจยสืบค้นไตร่ตรองของสัมมาสังกัปปะ ทำให้มองเห็นรู้เข้าใจกว้างลึกชัดจนทั่วตลอดถึงความจริงยิ่งขึ้นๆ แล้วก็จัดปรับนำกระบวนการก้าวหน้าเป็นมรรคที่สมบูรณ์ใกล้จุดหมายยิ่งขึ้นๆ ไปการศึกษาจะดำเนินไป มีปัจจัยช่วยเกื้อหนุน

ขออย่าเข้าใจว่า มรรค คือการดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ดี แต่จะดำเนินชีวิตดีได้ก็ต้องมีการฝึกฝนพัฒนา ดังนั้นจึงต้องมีการฝึกศึกษาที่เรียกว่า สิกขา

มรรค เป็นจุดหมายของ สิกขา การที่มีไตรสิกขา ก็เพื่อให้คนมีชีวิตที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น ด้วยการฝึกตามระบบแห่งไตรสิกขา องค์ ๘ ของมรรคจะเกิดขึ้นเป็นคุณสมบัติของคน และเจริญพัฒนาทำให้มีชีวิตดี ที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น

อย่างไรก็ดี กระบวนการแห่งสิกขา มิใช่ว่าจะเริ่มขึ้นมาและคืบหน้าไปเองลอยๆ แต่ต้องอาศัยปัจจัยเกื้อหนุนหรือช่วยกระตุ้น

เนื่องจากปัจจัยที่ว่่านั้นเป็นตัวนำเข้าสู่สิกขา จึงจัดว่าอยู่ในขั้นก่อนมรรค และการนำเข้าสู่สิกขานี้เป็นเรื่องสำคัญมาก ด้วยเหตุนี้จึงทำให้แบ่งกระบวนการแห่งการศึกษาออกเป็น ๒ ขั้นตอนใหญ่ คือ ขั้นนำเข้าสู่สิกขา และ ขั้นไตรสิกขา

๑. ขั้นนำสู่สิกขา หรือการศึกษาจัดตั้ง

ขั้นก่อนที่จะเข้าสู่ไตรสิกขา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ขั้นก่อนมรรค เพราะมรรค หรือเรียกให้เต็มว่ามรรคมีองค์ ๘ นั้น ก็คือ วิถีแห่งการดำเนินชีวิต ที่เกิดจากการฝึกศึกษาตามหลักไตรสิกขานั้นเอง

เมื่อมองในแง่ของมรรค ก็เริ่มจากสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ ซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง

ปัญญาในขั้นนี้ เป็นความเชื่อและความเข้าใจในหลักการต่างๆ ไป โดยเฉพาะความเชื่อที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือการถือหลักการแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นความเชื่อที่เป็นฐานสำคัญของการศึกษา ที่จะทำให้มีการพัฒนาต่อไปได้ เพราะเมื่อเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย พอมีอะไรเกิดขึ้น ก็ต้องคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย และต้องปฏิบัติให้สอดคล้องกับเหตุปัจจัย การศึกษาก็เดินหน้า

ในทางตรงข้าม ถ้ามีทิวทัศน์ความคิดเห็นเชื่อถือที่ผิด ก็จะตัดหนทางที่จะพัฒนาต่อไป เช่น ถ้าเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรก็เป็นไปเองแล้วแต่โชค หรือเป็นเพราะการดลบันดาล คนก็ไม่ต้องศึกษาพัฒนาตน เพราะไม่รู้ว่าพัฒนาไปทำไม ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนาคน เมื่อเริ่มต้นจึงต้องมีปัญญาอยู่บ้าง นั่นคือปัญญาในระดับของความเชื่อในหลักการที่ถูกต้อง ซึ่งเมื่อเชื่อแล้วก็จะนำไปสู่การศึกษาครวนี้ สิ่งที่ต้องพิจารณาต่อไป ก็คือ สัมมาทิวทัศน์ ซึ่งเป็นฐานหรือเป็นจุดเริ่มให้คนมีการศึกษาพัฒนาต่อไปได้นี้ จะเกิดขึ้นในตัวบุคคลได้อย่างไร หรือทำอย่างไรจะให้บุคคลเกิดมีสัมมาทิวทัศน์

ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดง ปัจจัยแห่งสัมมาทิวทัศน์ ๒ อย่าง คือ

๑. ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ปรโตโฆสะ
๒. ปัจจัยภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ

ตามหลักการนี้ การมีสัมมาทิวทัศน์อาจเริ่มจากปัจจัยภายนอก เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ ผู้ใหญ่ หรือวัฒนธรรม ซึ่งทำให้บุคคลได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ แนวคิด ความเข้าใจ และภูมิธรรมภูมิปัญญา ที่ถ่ายทอดต่อกันมา ถ้าสิ่งที่ได้รับจากการแนะนำสั่งสอนถ่ายทอดมานั้นเป็นสิ่งที่ตั้งามถูกต้อง อยู่ในแนวทางของเหตุผล ก็เป็นจุดเริ่มของสัมมาทิวทัศน์ ที่จะนำเข้าสู่กระแสการพัฒนารหรือกระบวนการฝึกศึกษา ในกรณีอย่างนี้ สัมมาทิวทัศน์เกิดจากปัจจัยภายนอกที่เรียกว่า ปรโตโฆสะ

ถ้าไม่เช่นนั้น บุคคลอาจเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาโดยเกิดปัญญาที่เรียกว่าสัมมาทิวทัศน์นั้น ด้วยการให้โยนิโสมนสิการ คือการรู้จักคิด รู้จักพิจารณาด้วยตนเอง

แต่คนส่วนใหญ่จะเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาด้วยปรโตโฆสะ เพราะคนที่มีโยนิโสมนสิการแต่แรกเริ่มนั้น หาได้ยาก

“ปรโตโฆสะ” แปลว่า เสี่ยงจากผู้อื่น คืออิทธิพลจากภายนอก เป็นคำที่มีความหมายกลางๆ คืออาจจะดีหรือชั่ว ถูกหรือผิดก็ได้ ถ้าปรโตโฆสะ นั้นเป็นบุคคลที่ดี เราเรียกว่า กัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปรโตโฆสะชนิดที่มีคุณภาพโดยเฉพาะที่ได้เลือกสรรกลั่นกรองแล้ว เพื่อให้มาทำงานในด้านการศึกษา

ถ้าบุคคลและสถาบันที่มีบทบาทสำคัญมากในสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ สื่อมวลชน และองค์กรทางวัฒนธรรม เป็นปรโตโฆสะที่ดี คือเป็นกัลยาณมิตร ก็จะนำเด็กไปสู่สัมมาทิวทัศน์ ซึ่งเป็นฐานของการพัฒนาต่อไปอย่างไรก็ตาม คนที่พัฒนาดีแล้วจะมีคุณสมบัติที่สำคัญ คือ ฟังตนได้โดยมีอิสระภาพ แต่คุณสมบัตินี้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อเขารู้จักใช้ปัจจัยภายใน เพราะถ้าเขายังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก ก็คือ การที่ยังต้องพึ่งพา ยังไม่เป็นอิสระ จึงยังไม่สามารถฟังตนเองได้ ดังนั้น จุดเน้นจึงอยู่ที่ปัจจัยภายใน

แต่เราอาศัยปัจจัยภายนอกมาเป็นสื่อในเบื้องต้น เพื่อช่วยชักนำให้ผู้เรียนสามารถให้โยนิโสมนสิการ ที่เป็นปัจจัยภายในของตัวเอง

เมื่อรู้หลักนี้แล้ว เราก็ดำเนินการพัฒนากัลยาณมิตรขึ้นมาช่วยชักนำคนให้รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ

นอกจากปรโตโมสะที่เป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลัก ๒ อย่างนี้แล้ว ยังมีองค์ประกอบเสริมที่ช่วยเกื้อหนุนในขั้นก่อนเข้าสู่มรรคอีก ๕ อย่าง จึงรวมทั้งหมดมี ๗ ประการ

องค์ธรรมเกื้อหนุนทั้ง ๗ ที่กล่าวมานั้น มีชื่อเรียกว่าบุพนิมิตของมรรคเพราะเป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าถึงการที่มรรคจะเกิดขึ้น หรือเป็นจุดเริ่มที่จะนำเข้าสู่มรรค อาจเรียกเป็นภาษาขำๆ ว่า แสงเงินแสงทองของ(วิถิ)ชีวิตที่ดั่งงาม หรือเรียกในแง่สิกขาว่า รุ่งอรุณของการศึกษา ดังนี้

๑. กัลยาณมิตตตา (มีกัลยาณมิตร=แสงแหล่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี) ได้แก่ ปรโตโมสะที่ดี ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ที่ได้กล่าวแล้ว

๒. ศิลสัมปทา (ทำศิลปให้ถึงพร้อม=มีวินัยเป็นฐานของการพัฒนาชีวิต) คือ ประพฤติดี มีวินัย มีระเบียบในการดำเนินชีวิต ตั้งอยู่ในความสุจริต และมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีที่เกื้อกูล

๓. ฉันทสัมปทา (ทำฉันทให้ถึงพร้อม=มีจิตใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค) คือ พอใจใฝ่รักในความรู้ อยากรู้ให้จริง และปรารถนาจะทำสิ่งทั้งหลายให้ดั่งงาม

๔. อุตตสัมปทา (ทำตนให้ถึงพร้อม=มุ่งมั่นฝึกตนเต็มสุดภาวะที่ความเป็นคนจะให้ถึงได้) คือการทำตนให้ถึงความสมบูรณ์แห่งศักยภาพของความเป็นมนุษย์ โดยมีจิตสำนึกในการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนอยู่เสมอ

๕. ทิฏฐิสัมปทา (ทำทิฏฐิให้ถึงพร้อม=ถือหลักเหตุปัจจัยมองอะไรก็ตามเหตุและผล) คือ มีความเชื่อที่มีเหตุผล ถือหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

๖. อัปปรมาทสัมปทา (ทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม=ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท) คือ มีสติครองตัวเป็นคนกระตือรือร้น ไม่เฉื่อยชา ไม่ปล่อยปละละเลย โดยเฉพาะมีจิตสำนึกตระหนักในความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เห็นคุณค่าของกาลเวลา และรู้จักใช้เวลาให้เป็นประโยชน์

๗. โยนิโสมนสิการสัมปทา (ทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม=ฉลาดคิดแยกคายให้ได้ประโยชน์และความจริง) รู้จักคิด รู้จักพิจารณา มองเป็น คิดเป็นเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นไป ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย รู้จักสอบสวนสืบค้นวิเคราะห์วิจัย ให้เห็นความจริง หรือให้เห็นแง่ด้านที่จะทำให้เป็นประโยชน์ สามารถแก้ไขปัญหาและจัดทำดำเนินการต่างๆ ให้สำเร็จได้ด้วยวิธีการแห่งปัญญา ที่จะทำให้อัตนเองและเป็นที่ยิ่งของผู้อื่นได้ในการศึกษานั้น ปัจจัยตัวแรก คือกัลยาณมิตร อาจช่วยชักนำ หรือกระตุ้นให้เกิดปัจจัยตัวอื่น ตั้งแต่ตัวที่ ๒ จนถึงตัวที่ ๗ การที่จะมีกัลยาณมิตรนั้น จัดแยกได้เป็นการพัฒนา ๒ ขั้นตอน ขั้นแรก กัลยาณมิตรนั้นเกิดจากผู้อื่นหรือสั่งคมจัดให้ ซึ่งจะช่วยให้เด็ก อยู่ในภาวะที่เป็นผู้รับและยังมีการพึ่งพามาก

ขั้นที่สอง เมื่อเด็กพัฒนามากขึ้น คือรู้จักใช้โยนิโสมนสิการแล้ว เด็กจะมองเห็นคุณค่าของแหล่งความรู้ และนิยมแบบอย่างที่ดี แล้วเลือกหากัลยาณมิตรเอง โดยรู้จักปรึกษาไต่ถาม เลือกอ่านหนังสือ เลือกชมรายการโทรทัศน์ที่ดีมีประโยชน์ เป็นต้น

พัฒนาการในขั้นที่เด็กเป็นฝ่ายเลือกคบหากัลยาณมิตรเองนี้ เป็นความหมายของความมีกัลยาณมิตรที่ต้องการในขั้นนี้ และเมื่อถึงขั้นนี้แล้ว เด็กจะทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของผู้อื่นได้ด้วย อันนับเป็นจุดสำคัญของ

การที่จะเป็นผู้มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และพัฒนาสังคม

ถ้าบุคคลมีปัจจัย ๗ ข้อนี้แล้ว ก็เชื่อมั่นได้ว่าเขาจะมีชีวิตที่ดีงาม และกระบวนการศึกษาจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพราะปัจจัยเหล่านี้เป็นส่วนขยายของมรรค หรือของไตรสิกขานั้นเอง ที่ยื่นออกมาเชื่อมต่อไปรับหรือดึงคนเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา โดยเป็นทั้งตัวชักนำเข้าสู่ไตรสิกขาและเป็นตัวเร่ง และคอยเสริมให้การฝึกศึกษาของไตรสิกขาเดินหน้าไปด้วยดี

การศึกษา[ที่สังคม]จัดตั้ง ต้องไม่บดบังการศึกษาที่แท้ของชีวิต

การศึกษาที่จัดทำกันอย่างเป็นทางการ เป็นกิจการของรัฐของสังคม ก็คือการยอมรับความสำคัญและดำเนินการในขั้นของ ปัจจัยข้อที่ ๑ คือ ความมีกัลยาณมิตร ที่เป็น ปัจจัยภายนอก นั่นเอง

ปัจจัยข้อ ๑ นี้เป็นเรื่องใหญ่ มีความสำคัญมาก รัฐหรือสังคมนั้นเองทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ด้วยการจัดสรรและจัดเตรียมบุคลากรที่จะดำเนินบทบาทของกัลยาณมิตร เช่น ครูอาจารย์ ผู้บริหาร พร้อมทั้งอุปกรณ์และปัจจัยเกี่ยวพันต่างๆ ถึงกับต้องจัดเป็นองค์กรใหญ่โต ใช้จ่ายงบประมาณมากมาย

ถ้าได้กัลยาณมิตรที่ดี มีคุณสมบัติที่เหมาะสม และมีความรู้เข้าใจชัดเจนในกระบวนการของการศึกษา สำนึกตระหนักต่อหน้าที่และบทบาทของตนในกระบวนการแห่งสิกขานั้น มีเมตตา ปราถนาดีต่อชีวิตของผู้เรียนด้วยใจจริง และพร้อมที่จะทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร กิจการการศึกษาของสังคมก็จะประสบความสำเร็จด้วยดี ดังนั้น การสร้างสรรจัดเตรียมกัลยาณมิตรจึงเป็นงานใหญ่ที่สำคัญยิ่ง ซึ่งควรดำเนินการให้ถูกต้อง อย่างจริงจัง ด้วยความไม่ประมาท

อย่างไรก็ดี จะต้องระลึกตระหนักไว้ตลอดเวลาว่า การพยายามจัดให้มีปรโตโมสะที่ดี ด้วยการวางระบบองค์กรและบุคลากรกัลยาณมิตรขึ้นทั้งหมดนี้ แม้จะเป็นกิจการทางสังคมที่จำเป็นและสำคัญอย่างยิ่ง และแม้จะทำอย่างดีเลิศเพียงใด ก็อยู่ในขั้นของการนำเข้าสู่การศึกษา เป็นขั้นต่อนก่อนมรรค และเป็นเรื่องของปัจจัยภายนอกทั้งนั้น พุทธสันๆ ว่าเป็น การศึกษาจัดตั้ง

การศึกษาจัดตั้ง ก็คือ กระบวนการช่วยชักนำคนเข้าสู่การศึกษา โดยการดำเนินงานของกัลยาณมิตร ในกระบวนการศึกษาจัดตั้งนี้ ผู้ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร และผู้ทำงานในระบบจัดสรรปรโตโมสะกรรม/ปรโตโมสะการ ทั้งหมด พึงระลึกตระหนักต่อหลักการสำคัญบางอย่าง เพื่อความมั่นใจในการที่จะปฏิบัติให้ถูกต้อง และป้องกันความผิดพลาด ดังต่อไปนี้

-โดยหลักการ กระบวนการแห่งการศึกษาดำเนินไปในตัวบุคคล โดยสัมพันธ์กับโลก/สิ่งแวดล้อม/ปัจจัยภายนอก ทั้งในแง่รับเข้า แสดงออก และปฏิสัมพันธ์ สำหรับคนส่วนใหญ่ กระบวนการแห่งการศึกษาอาศัยการโน้มนำและเกื้อหนุนของปัจจัยภายนอกเป็นอย่างมาก ถ้ามีแต่ปัจจัยภายนอกที่ไม่เอื้อ คนอาจจะหมกมดิดอยู่ใน

กระบวนการเสพความรู้สึก และไม่เข้าสู่การศึกษา เราจึงจัดสรรปัจจัยภายนอก ที่จะโน้มนำและเกื้อหนุนปัจจัยภายในที่ดีให้พัฒนาขึ้นมา ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่การศึกษา และก้าวไปในทางชีวิตที่เป็นมรรค

- โดยความมุ่งหมาย เราจัดสรรและเป็นปัจจัยภายนอกในฐานะกัลยาณมิตร ที่จะโน้มนำให้ปัจจัยภายในที่ดีพัฒนาขึ้นมาในตัวเขาเอง และเกื้อหนุนให้กระบวนการแห่งการศึกษาในตัวของเขา พาเขาก้าวไปในมรรค พูดสั้นๆ ว่า ตัวเราที่เป็นปัจจัยภายนอกนี้ จะต้องต่อหรือจุดไฟปัจจัยภายในของเขาขึ้นมาให้ได้ ความสำเร็จอยู่ที่เขาเกิดมีปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ และบุพนิमितแห่งมรรคข้ออื่นๆ อีก ๕) ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่กระบวนการแห่งการศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ที่ทำให้เขาก้าวไปในมรรค ด้วยตัวเขาเอง

- โดยขอบเขตบทบาท ระลึกระหน่ำกัดต่อตำแหน่งหน้าที่ของตนในฐานะกัลยาณมิตร/ปัจจัยภายนอก ที่จะช่วย(โน้มนำเกื้อหนุน)ให้เขาศึกษา ศึกษาอยู่ที่ตัวเขา มรรคอยู่ในชีวิตของเขา เราต้องจัดสรรและเป็นปัจจัยภายนอกที่ดีที่สุด

แต่ปัจจัยภายนอกที่ว่า "ดีที่สุด" นั้น อยู่ที่หนุนเสริมปัจจัยภายในของเขาให้พัฒนาอย่างได้ผลที่สุด และให้เขาเดินไปได้เอง ไม่ใช่ว่าดีจนกลายเป็นทำให้เขาไม่ต้องฝึกไม่ต้องศึกษา ได้แต่พึ่งพาปัจจัยภายนอกเรื่อยไป คิดว่าดี แต่ที่แท้เป็นการก้าวก่ายกิดขวางลวงล้าและครอบงำโดยไม่รู้ตัว

- โดยการระวังจุดพลาด ระบบและกระบวนการแห่งการศึกษา ที่รัฐหรือสังคมจัดขึ้นมาทั้งหมด เป็นการศึกษาคัดตั้ง ความสำเร็จของการศึกษาคัดตั้งนี้ อยู่ที่การเชื่อมประสานหรือต่อโยง ให้เกิดมีและพัฒนาศึกษาแท่งขึ้นในตัวบุคคล อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น เรื่องนี้ ถ้าไม่ระวัง จะหลงเพลินว่าได้ "จัด" การศึกษาอย่างดีที่สุด แต่การศึกษาก็จบอยู่แค่การจัดตั้ง การศึกษาที่แท้ไม่พัฒนาขึ้นไปในเนื้อตัวของคน แม้แต่การเรียนอย่างมีความสุข ก็อาจจะเป็นความสุขแบบจัดตั้ง ที่เกิดจากการจัดสรรปัจจัยภายนอก ในกระบวนการของการศึกษาคัดตั้ง ในชั้นเรียนหรือในโรงเรียน เป็นต้น

ถึงแม้นักเรียนจะมีความสุขจริงๆ ในบรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่จัดตั้งนั้น แต่ถ้าเด็กยังไม่เกิดมีปัจจัยภายในที่จะทำให้เขาสามารถมีและสร้างความสุขได้ เมื่อเขาออกไปอยู่กับชีวิตจริง ในโลกแห่งความเป็นจริง ที่ไม่เข้าใครออกใคร ไม่มีใครตามไปเอาอกเอาใจ หรือไปจัดสรรความสุขแบบจัดตั้งให้ เขาก็จะกลายเป็นคนที่ไม่มีความสุข ข้ำร้ายความสุขที่เกิดจากการจัดตั้งนั้น อาจทำให้เขาเป็นคนมีความสุขแบบพึ่งพา ที่พึ่งตนเองไม่ได้ในการที่จะมีความสุข ต้องอาศัยการจัดตั้งอยู่เรื่อยไป และกลายเป็นคนที่มีมีความสุขได้ยาก หรือไม่สามารภมีความสุขได้ในโลกแห่งความเป็นจริง

อาจกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาคัดตั้งของสังคม กับการศึกษาที่แท้ของชีวิต ที่ดูเหมือนกัน ย้อนแย้งกัน แต่ต้องทำให้เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่งเป็นตัวอย่างของข้อเตือนใจไว้ป้องกันความผิดพลาด ดังนี้

๑) (ปัจจัยภายนอก) จัดสรรให้เด็กได้รับสิ่งแวดล้อมและปัจจัยเอื้อทุกอย่างที่ดีที่สุด

๒) (ปัจจัยภายใน) ฝึกสอนให้เด็กสามารถเรียนรู้อยู่ดีพื้นหาคุณค่าประโยชน์ได้จากสิ่งแวดล้อมและสภาพทุกอย่างแม้แต่ที่เลวร้ายที่สุด

๒. ชั้นไตรสิกขา หรือกระบวนการศึกษาที่แท้ของธรรมชาติ ชั้นตอนนี้ เป็นการเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษาที่เป็นกิจกรรมแห่งชีวิตของแต่ละบุคคล ในระบบแห่งไตรสิกขา คือ การฝึกศึกษาพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา ตามหลักแห่ง ศีล สมาธิ และปัญญา ที่ได้พูดไปก่อนนี้แล้ว

ระบบไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาอย่างองค์รวมในทุกกิจกรรม

ได้กล่าวแล้วว่า ในกระบวนการพัฒนาของไตรสิกขานั้น องค์ทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำงานประสานโยงส่งผลต่อกัน เป็นระบบและกระบวนการอันหนึ่งอันเดียว แต่เมื่อมองไตรสิกขานี้ โดยภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ก็ให้เห็นองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่าง จากหยาบแล้วละเอียดประณีตขึ้นไป

เป็นช่วงๆ หรือเป็นขั้นๆ ตามลำดับ คือ

ช่วงแรก เเด่นออกมาข้างนอก ที่อินทรีย์และกายวาจา ก็เป็นขั้น ศีล

ขั้นที่สอง เเด่นด้านภายใน ที่จิตใจ ก็เป็นขั้น สมาธิ

ช่วงที่สาม เเด่นที่ความรู้ความคิดเข้าใจ ก็เป็นขั้น ปัญญา

แต่ในทุกขั้นนั่นเอง องค์อีก ๒ อย่างก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด

หลักการทั้งหมดนี้ ได้อธิบายข้างต้นแล้ว แต่มีเรื่องที่ต้องพูดแทรกไว้อย่างหนึ่ง เพื่อเสริมประโยชน์ในชีวิตประจำวัน คือ การทำงานของกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา ที่องค์ทั้งสาม ทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา ทำงานอยู่ด้วยกัน โดยประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน การปฏิบัติแบบนี้ที่ว่านี้ ก็คือ การนำไตรสิกขาเข้าสู่การพิจารณาของโยนิโสมนสิการ หรือการโยนิโสมนสิการในไตรสิกขา ซึ่งควรปฏิบัติให้ได้เป็นประจำ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริงโดยไม่ยากเลย ดังนี้ ในการกระทำทุกครั้งทุกอย่าง ไม่ว่าจะแสดงพฤติกรรมอะไร หรือมีกิจกรรมใดๆ ก็ตาม เราสามารถฝึกฝนพัฒนาตนและสำรวจตรวจสอบตนเอง ตามหลักไตรสิกขานี้ ให้มีการศึกษาครบทั้ง ๓ อย่าง ทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญา พร้อมกันไปทุกครั้งทุกครั้ง คือ เมื่อทำอะไรก็พิจารณาดูว่าพฤติกรรม หรือการกระทำของเราครั้งนี้ จะเป็นการเบียดเบียน ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ใครหรือไม่ จะก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมเสียหายอะไรๆ บ้างไหม หรือว่าเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล ช่วยเหลือ ส่งเสริม และสร้างสรรค์ (ศีล)

ในเวลาที่จะทำนี้ จิตใจของเราเป็นอย่างไร เราทำด้วยจิตใจที่เห็นแก่ตัว มุ่งร้ายต่อใคร ทำด้วยความโลภ โกรธ หลง หรือไม่ หรือทำด้วยเมตตา มีความปรารถนาดี ทำด้วยศรัทธา ทำด้วยสติ มีความเพียร มีความรับผิดชอบ เป็นต้น และในขณะที่ทำสภาพจิตใจของเราเป็นอย่างไร เว่าร้อน กระวนกระวาย ชุ่นมัว เศร้าหมอง หรือว่ามีจิตใจที่สงบ ร่าเริง เบิกบาน เป็นสุข เิบอิ่ม ผ่องใส (สมาธิ)

เรื่องที่ทำครั้งนี้ เราทำด้วยความรู้ความเข้าใจชัดเจนดีแล้วหรือไม่ เรามองเห็นเหตุผล รู้เข้าใจหลักเกณฑ์ และความมุ่งหมาย มองเห็นผลดีผลเสียที่อาจจะเกิดขึ้น และหนทางแก้ไขปรับปรุงพร้อมดีแล้วหรือไม่ (ปัญญา)

ด้วยวิธีปฏิบัติอย่างนี้ คนที่ฉลาดจึงสามารถฝึกศึกษาพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือครบสิกขาทั้งสาม ในพฤติกรรมเดียวหรือกิจกรรมเดียว) พร้อมกันนั้น การศึกษาของไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วนด้วย ซึ่งเมื่อมองดูภายนอก ก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับทีละอย่างทีละขั้น ยิ่งกว่านั้น ไตรสิกขาในระดับรอบเล็กนี้จะช่วยให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ยิ่งก้าวหน้าไปด้วยดีมากขึ้น ในทางย้อนกลับ การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็จะส่งผลให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก มีความชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยเช่นกัน

ตามที่กล่าวมานี้ ต้องการให้มองเห็นความสัมพันธ์อย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันขององค์ประกอบที่เรียกว่าสิกขา ๓ ในกระบวนการศึกษาและพัฒนาพฤติกรรม เป็นการมองรวมๆ อย่างสัมพันธ์ถึงกันหมด

ปฏิบัติการฝึกศึกษาด้วยสิกขา แล้ววัดผลด้วยภาวนา

ได้อธิบายแล้วข้างต้นว่า สิกขา ที่ท่านจัดเป็น ๓ อย่าง ดังที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” นั้น เพราะเป็นไปตามความเป็นจริงในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาแห่งธรรมชาติของชีวิตนี้เอง กล่าวคือ ในเวลาฝึกศึกษา สิกขา ๓ ด้าน จะทำงานประสานสัมพันธ์กัน ซึ่งในขณะหนึ่งๆ อย่างครบเต็มที่เมื่อออกมาถึงการสัมพันธ์กับภายนอก ก็มี ๓ ด้าน

ดังเช่น ในขณะที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือบุคคล ไม่ว่าจะด้วยอินทรีย์ เช่น ตา หู หรือด้วยกาย-วาจา (ด้านศีล) ก็ต้องมีเจตนา แรงจูงใจ และสภาพจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง (ด้านจิตหรือสมาธิ) และต้องมีความคิดเห็นเชื่อถือรู้เข้าใจในระดับใดระดับหนึ่ง (ปัญญา) นี่เป็นเรื่องของธรรมชาติปฏิบัติ ซึ่งต้องทำให้สอดคล้องตรงกันกับระบบความเป็นไปของสภาวะในธรรมชาติ แต่ยังมีธรรมชาติอื่น ซึ่งแสดงไว้ด้วยความมุ่งหมายที่ต่างออกไปโดยเฉพาะที่โยงกับเรื่องสิกขา ๓ นี้ ก็คือหลักภาวนา ๔

เมื่อปฏิบัติแล้ว ก็ควรจะมีการวัดหรือแสดงผลด้วย เรื่องการศึกษานี้ ก็ทำนองนั้น เมื่อฝึกศึกษาด้วยสิกขา ๓ แล้ว ก็ตามมาด้วยหลักที่จะใช้วัดผล คือภาวนา ๔

ตอนปฏิบัติการฝึก สิกขามี ๓ แต่ทำไมตอนวัดผล ภาวนามี ๔ ไม่เท่ากัน ทำไม (ในเวลาทำการฝึก) จึงจัด เป็นสิกขา ๓ และ (ในเวลาวัดผลคนที่ได้รับการฝึก) จึงจัดเป็นภาวนา ๔ ?

อย่างที่ชี้แจงแล้วว่า ธรรมชาติปฏิบัติควรจัดให้ตรงสอดคล้องกับระบบความเป็นไปของธรรมชาติ แต่ตอนวัดผลไม่ต้องจัดให้ตรงกันแล้ว เพราะวัตถุประสงค์อยู่ที่จะมองดูผลที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งมุ่งที่จะให้เห็นชัดเจน ตอนนี้ถ้าแยกละเอียดออกไป ก็จะมีดี นี่แหละคือเหตุผลที่ว่า หลักวัดผลคือภาวนาเพิ่มเป็น ๔

ขอให้ดูความหมายและหัวข้อของภาวนา ๔ นั้นก่อน

“ภาวนา” แปลว่า ทำให้เจริญ ทำให้เป็นทำให้มีขึ้น หรือฝึกอบรม ในภาษาบาลี ท่านให้ความหมายว่า “วฑฺฒนา” คือพัฒนา หรือพัฒนา นั่นเอง ภาวนานี้เป็นคำหนึ่งที่มีความหมายใช้แทนกันได้กับ “สิกขา”

ภาวนาจัดเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือทางวัตถุ
๒. ศิลภาวนา การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ เพื่อนมนุษย์
๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในคุณธรรม ความดีงาม ความเข้มแข็งมั่นคง และความเบิกบานผ่องใสสงบสุข
๔. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ความคิดความเข้าใจ และการหยั่งรู้ความจริง

อย่างที่กล่าวแล้วว่า ภาวนา ๔ นี้ ใช้ในการวัดผลเพื่อดูว่าด้านต่างๆ ของการพัฒนาชีวิตของคนนั้น ได้รับการพัฒนาครบถ้วนหรือไม่ ดังนั้น เพื่อจะดูให้ชัด ท่านได้แยกบางส่วนละเอียดออกไปอีก

ส่วนที่แยกออกไปอีกนี้ คือ สิกขาข้อที่ ๑ (ศีล) ซึ่งในภาวนา แบ่งออกไปเป็นภาวนา ๒ ข้อ คือ กายภาวนา และศีลภาวนา

ทำไมจึงแบ่งสิกขาข้อศีล เป็นภาวนา ๒ ข้อ ?

ที่จริง สิกขาข้อที่ ๑ คือศีล นั้น มี ๒ ส่วนอยู่แล้วในตัว เมื่อจัดเป็นภาวนา จึงแยกเป็น ๒ ได้ทันที คือ

๑. ศีล ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกาย (ที่เรียกว่าสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ) ได้แก่ความสัมพันธ์กับวัตถุหรือโลกของวัตถุและธรรมชาติส่วนอื่น ที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น เรื่องปัจจัย ๔ สิ่งที่เราบริโภคใช้สอยทุกอย่าง และธรรมชาติแวดล้อมต่างๆ ไป

ส่วนนี้แหละ ที่แยกออกไปจัดเป็น กายภาวนา

๒. ศีล ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือบุคคลอื่นในสังคมมนุษย์ด้วยกัน ได้แก่ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ ที่จะไม่เบียดเบียนกัน แต่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ส่วนนี้ แยกออกไปจัดเป็น ศิลภาวนา

ในไตรสิกขา ศีลครอบคลุมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุหรือทางกายภาพ และทางสังคมรวมไว้ในข้อเดียวกัน

แต่เมื่อจัดเป็นภาวนา ท่านแยกกันชัดเจนออกเป็น ๒ ข้อ โดยยกเรื่องความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมในโลกวัตถุ แยกออกไปเป็นกายภาวนา ส่วนเรื่องความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ในสังคม จัดไว้ในข้อศีลภาวนา

ทำไมตอนที่ เป็นสิกขาไม่แยก แต่ตอนเป็นภาวนาจึงแยก ? อย่างที่กล่าวแล้วว่า ในเวลาฝึกหรือในกระบวนการฝึกศึกษา องค์ทั้ง ๓ อย่างของไตรสิกขา จะทำงานประสานไปด้วยกัน

ในศีลที่มี ๒ ส่วน คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพในโลกวัตถุ และความสัมพันธ์กับมนุษย์ในสังคมนั้น ส่วนที่สัมพันธ์แต่ละครั้งจะเป็นอันใดอันหนึ่งอย่างเดียว

ในกรณีหนึ่งๆ ศิลปินจะเป็นความสัมพันธ์ด้านที่ ๑ (กายภาพ) หรือด้านที่ ๒ (สังคม) ก็ได้ แต่ต้องอย่างใดอย่างหนึ่ง

ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาของไตรสิกขา ที่มีองค์ประกอบทั้งสามอย่างทำงานประสานเป็นอันเดียวกันนั้น จึงต้องรวมศิลปะทั้ง ๒ ส่วนเป็นข้อเดียว ทำให้สิกขามีเพียง ๓ คือ ศิล สมาธิ ปัญญา

แต่ในภาวณาไม่มีเหตุบังคับอย่างนั้น จึงแยกศิลปะ ๒ ส่วนออกจากกันเป็นคนละข้ออย่างชัดเจน เพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบ จะได้วัดผลดูจำเพาะให้ชัดไปที่ละอย่างว่า ในด้านกาย ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ เช่นการบริโภคปัจจัย ๔ เป็นอย่างไร ในด้านศีล ความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์เป็นอย่างไร

เป็นอันว่า หลักภาวณา นิยมใช้ในเวลาวัดหรือแสดงผล แต่ในการฝึกศึกษาหรือตัวกระบวนการฝึกฝนพัฒนา จะใช้เป็นไตรสิกขา

เนื่องจากภาวณาท่านนิยมใช้ในการวัดผลของการศึกษาหรือการพัฒนาบุคคล รูปศัพท์ที่พบจึงมักเป็นคำแสดงคุณสมบัติของบุคคล คือแทนที่จะเป็น ภาวณา ๔ (กายภาวณา ศิลภาวณา จิตภาวณา และ ปัญญาภาวณา) ก็เปลี่ยนเป็น ภาวิต ๔ คือ

๑. ภาวิตกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว (=มีกายภาวณา) คือ มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี เริ่มแต่รู้จักใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู จมูก ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ ดูเป็น ฟังเป็น ให้ได้ปัญญาบริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนเทคโนโลยี อย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า

๒. ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว (=มีศีลภาวณา) คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแวงภัย ตั้งอยู่ในวินัย และมีอาชีพะที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูล สร้างสรรค์และส่งเสริมสันติสุข

๓. ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว (=มีจิตภาวณา) คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตากรุณา เอื้ออารี มีมุทิตา มีความเคารพ อ่อนโยน ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต คือ มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียรพยายาม กล้าหาญ อดทน รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ มีจิตใจที่ร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เอิบอิม ผ่องใส และสงบ เป็นสุข

๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว (=มีปัญญาภาวณา) คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมองดูรู้เข้าใจเหตุปัจจัย มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามที่มันเป็น ปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ที่กิเลสครอบงำบัญชาไม่ได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เป็นอิสระ ไร้ทุกข์

ผู้มีภาวณา ครบทั้ง ๔ อย่าง เป็นภาวิต ทั้ง ๔ ด้านนี้แล้ว โดยสมบูรณ์ เรียกว่า "ภาวิตัตตะ" แปลว่าผู้ได้พัฒนาตนแล้ว ได้แก่พระอรหันต์ เป็น อเสขะ คือผู้จบการศึกษาแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป

กถิ ภควา ภาวิตตฺโต ๗ ภควา ภาวิตกาโย ภาวิตสึโล ภาวิตจิตฺโต

ภาวิตป . โ ...

[พ.จ. ๓๐/๑๔๘/๗๑]

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นภาวิตัตต์ (มีพระองค์ที่ทรงเจริญหรือพัฒนาแล้ว) อย่างไร? พระผู้มีพระภาค ทรงเป็น ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิตต ภาวิตปัญญา... (มีพระวรกาย มีศีล มีจิต มีปัญญา ... ที่เจริญแล้ว) [ขยายความต่อไปอีกว่าทรงเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการแล้ว]

เท่าที่บรรยายมา ๒ ภาคต้นนี้ เป็นการแสดงระบบของพุทธธรรม เฉพาะส่วนที่เป็นหลักการใหญ่ อันจำเป็นสำหรับการเข้าถึงจุดหมายของ พระพุทธศาสนา จึงยังคงเหลือข้อที่จะต้องพิจารณาอีก ๒ เรื่อง คือ จุดหมายกับการประยุกต์หลักการในส่วนข้อปฏิบัติต่างๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามความมุ่งหมาย ในแนวทางและกรณีต่างๆ

ฉะนั้น การบรรยายจึงจะได้ดำเนินต่อไปอีก ๒ ภาค คือ

ภาคที่ ๓ ว่าด้วยวิมุตติ หรือ ชีวิตเมื่อถึงจุดหมายแล้ว แสดงถึงความหมายและภาวะของจุดหมายเอง ส่วนหนึ่ง กับคุณค่าต่างๆ ที่พิจารณาจากตัวบุคคลผู้เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว ส่วนหนึ่ง

ภาคที่ ๔ ว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทาภาคประยุกต์ หรือ บุคคลและสังคมควรดำรงอยู่อย่างไร แสดงวิธีที่จะนำหลักการที่กล่าวแล้วในภาคที่ ๒ มาใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ในการครองชีวิตของบุคคล ในการฝึกอบรมบุคคล และในการอยู่ร่วมกันของหมู่ชน เพื่อประโยชน์สุขอันร่วมกัน สอดคล้องกับแนวทางแห่งชีวิตที่เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว

ทั้ง ๒ เรื่องนี้ จะได้พิจารณาต่อไปโดยลำดับ

พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูร ปยุตฺโต)

[ปัจจุบันคือพระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตฺโต)]

*สำหรับตัวอ้างอิง(FOOTNOTE) ตามหน้าต่างๆ หากจะใส่ในโปรแกรม ณ เวลานี้ หรือจะพิมพ์แทรกเข้าไปในระหว่างหน้าแต่หน้า เกรงว่าจะเกิดการสับสนและยืดยาวไม่ต่อเนื่องในเนื้อความ เพราะจอคอมพิวเตอร์ จะไม่เหมือนหน้าในหนังสือ ที่สามารถเห็นข้อมูลทั้งหมดอยู่ในหน้าเดียวกันได้

คณะผู้จัดทำคาดว่า จะทำการปรับปรุงโปรแกรมอีกครั้งและนำตัวอ้างอิง(FOOTNOTE) ซ่อนอยู่ในเนื้อความแต่ละคำหรือประโยคนั้นๆ เพื่อให้ง่ายต่อการจะเรียกดู และเนื้อความจะไม่ปนกับเนื้อความหลักทำให้การอ่านหรือศึกษาได้อย่างต่อเนื่อง

คณะผู้จัดทำ

๑๒ ก.ค. ๔๕